

МА 11561 д.2974

**М. ТЕРЛЕЦЬКИЙ**

**ВСЕСВІТНЯ  
ІСТОРІЯ**

**ВУБ  
Т**

**ВИД. Т-ВО ВЕРНИГОРА**

PRED. ST. STRUBYCKYJ  
DORNSTETTEN/SCHWARZW.  
GARTENSTRASSE 25

Струбіцький

ДР. МАРКІЯН ТЕРЛЕЦЬКИЙ

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ  
НОВІ ВІКИ

МЮНХЕН

УКРАЇНСЬКЕ ВИДАВНИЧЕ ТОВАРИСТВО  
»ВЕРНИГОРА«

1947

# НОВІ ВІКИ.

## Що таке нові віки?

Нові віки — це доба; близьча до наших часів, тому ѹ ціле життя тих часів більш подібне до нашого, ніж ще було в середньовіччі. У тій добі повстають ті форми політичного, суспільного та господарського життя, твориться та культура, що її кінцевим звеном є теперішня доба.

Вже в другій половині середньовіччя поволі наставали такі зміни, що стали основою нових віків. Міняється політичний устрій, занепадає феодальна держава; настає інший суспільний лад, обидва провідні стани середньовіччя — духовенство й лицарство — підупадають; господарське життя набирає щоразу більше форм новочасного, капіталістичного устрою (гропева господарка). Інший стає світогляд людини. Людина не задовольняється вже самим зовнішнім спостереженням цього світу, не звертає цілу свою увагу на той світ, але змагає до того, щоби глибше пізнати оточуючий світ, зрозуміти його явища, зажити в ньому повним життям. Ця зміна світогляду спричинила велику зміну в цілій культурі; культура стала ширшою й глибшою.

Ці всі зміни не є так великі, як були на початку середньовіччя. Тоді прийшли зовсім нові народи і незруйна старого світу вони почали творити нову культуру, нове, своєрідне життя. Тепер в Європі нема мандрівок народів, творцями історії нових віків є ті самі народи, що і в середньовіччі. По тій причині між середньовіччям та новими часами нема такої різниці, як між середньовіччям та старою добою історії. Нові часи є безпосереднім продовженням середньовіччя. Як у середньовіччі, в порівнянні із старими часами, поширилися межі світу, і вже ціла Європа ввійшла в круг історії, так і на початку нових віків обрій світу стає куди більший. Відкрито нові континенти: Америку й Австралію, обплито земну кулю, цілий світ став відомий. Історія стала справді всесвітньою, бо тепер охоплює вона всі країни світу.

## Поділ історії нових віків.

За межову дату між середньовіччям та новою добою приймаємо рік 1492, дату відкриття Америки. Крім того такі події того часу відмежовують ті дві доби: гуманізм — новий куль-

турний напрям, релігійна реформація та зміни в різних ділянках життя.

Для легшого перегляду ділимо історію нових віків на такі доби:

I-а доба (1492—1648). Від відкриття Америки до кінця тридцятилітньої війни. Є це часи великих відкриттів нових земель, гуманізму, релігійної реформації та релігійних воєн; початки і розвій козаччини.

II-а доба (1648—1789). Часи найвищого розвою абсолютизму; козацька держава на Україні.

III-я доба (1789—1914). Від великої французької революції до першої світової війни. Це — доба боротьби за новий устрій і культуру. Европеїзація світу.

IV-а доба (1914—до наших часів). Дві світові війни. Світ на межі нової доби.

## ГЕОГРАФІЧНІ ВІДКРИТТЯ.

### Відкриття Америки (1492 р.)

Як у старинному світі, так і в середньовіччі люди були тієї думки, що земля є плоска, така, як ми її бачимо, коли станемо на отвертому полі. Щоправда, вже греки учени знали, що земля є куля, але серед загалу та думка ніч прийнялася. Про землю сповідали в середньовіччі різні дивні історії, мовляв, ген далеко на заході море кінчається і починається безодня, то знову розказували про магнетну гору, що притягає до себе кораблі. У південній Африці приміщувано різних песиголовців, а в морі чудовища, що розбивають судна тощо. Всі ті оповідання відстрашували мореплавців від далеких подорожей.

Але в Європі ставало чим далі то все тіsnіше, треба було шукати прожитку, і люди все відважніше запускаються в незнані світи. Компас, краці географічні карти та ліпше побудовані кораблі дали спромогу просліджувати нові країни. Серед учених і мореплавців приймається знову стара грецька наука, що земля є куля. Крім Середземного моря та європейських берегів Атлантийського океану були відомі східні береги Африки аж по Мадагаскар та південна Азія по Китай. Запускалися теж моряки щораз дальше вздовж західніх берегів Африки і дошли до гирла ріки Конго.

Ta найбільш таємничим був сам Атлантийський океан, що в його хвилях щодня ховалося сонце. Вже старинні греки приміщували серед того океану країну померлих, таємні, щасливі землі (Платонова Атлантида). Ще на початку середньовіччя нормани, мандруючи від острова до острова, з Ісландії

до Гренляндії, доплили і до північної Америки, але ті непривітні північні частини її коло Гренляндії не манили нікого і про ті землі забуто. Не легко було відважитися на далекий океан на малих тодішніх вітрильниках. Минали століття, а таємниця Атлантического океану лишалася нерозгаданою.

З кінцем середньовіччя турки захопили цілий азійський захід і замкнули шлях на схід, до багатої, казкової Індії та ще дальнього Китаю. Мореплавці та купці стали шукати іншого шляху і тоді зродився плян Колюмба обплести землю і, пливучи на захід, дістатися до Індії.

### **Христофор Колюмб.**

Колюмб був сином ткача в Генуї, але замолоду покинув варстив батька і став моряком. Довго плавав по морях і добре познайомився з мореплавством та відомими тоді морями. Думка тодішніх учених, щоуважали землю за кулю і обчисляли її куди меншою, ніж вона є в дійсності, утверджувала його в пляні, що не так то вже й далеко із заходу до Індії. Але — сам бідний — не мав кораблів, щоб поплысти в далеку дорогу. Свій плян Колюмб предкладає спершу португальському королеві, що опікувався мореплавством. Та плян був надто незвичайний і король не прийняв його. Щойно королева Еспанії, Ізабеля, допомогла йому здійснити його замір і дала три невеликі кораблі. 3-го серпня 1492 року Колюмб виїхав на захід.

Дорога була тяжка, бо йшла в нівідоме; минали місяці, а землі не було. Корабельна залога почала бунтуватися. Вкінці, 12 жовтня побачили землю і причалили до одного з островів архіпелагу Багама, що його Колюмб назвав Спасителем (Сан Сальвадор). Мета була осягнена. Колюмб був певний, що доплив до Індії. У тріумфі повернувся він до Еспанії, везучи плоди відкритої землі.

Ще тричі їздив Колюмб до Америки; відкрив острови Антилі та береги середньої та південної Америки при гирлі р. Оріноко. Але помер (1506) і не довідався, що він відкрив нову частину світу. Щойно італієць Амеріго Веспуччі прослідив і описав новий світ і від його імені пішла назва Америки.

### **Колонізація Америки.**

Шляхом Колюмба почали еспанці висилати нових людей, нових завойовників Нового Світу. Вони поширяють еспанські володіння та підбивають нові країни. Первісне населення

Америки, — індіяни, жили здебільшого дуже примітивним життям. У північній Америці жили самі мандрівні індіянські племена, що мандрували по великих просторах і займалися переважно ловециством та рибальством, а дуже мало хліборобством. Америка, перед приходом європейців, не мала найважніших родів збіжжя, ні худоби, через те хліборобство не могло розвинутися якслід. Населення країни було нечисленне.

Тільки на півдні, в Мексику, повстала вища культура племени азтеків. Вони знали хліборобство, промисел, особливо гончарство й ткацтво. Будували міста, добре дороги, мости; створили сильну державу. Релігія була культом природи, особливо сонця; форми почитання були сурові, жертвуvalо й людей. Та не знали заліза, вживали крем'яного знаряддя, через те їхня культура не могла розвинутися як культури Старого світу. Америка, віддалена надто далеко від інших частин світу, не мала з ними зв'язків. Залишена сама собі не могла розвинути тих багатих та різноманітних культурних форм, які вже, куди раніше, розвинулися були в Азії чи Європі.

На південь від Мехіка, в середній Америці, в Юкатані, повстала вже значна культура племені маїв. Тут було багато дрібних держав-міст, а руїни їх дають ще сьогодні картину високої їхньої культури. Зокрема гарно розвинулося було вже мистецтво. Будували палати, прикрашували їх різьбами. Так, як і азтеки, займалися хліборобством, але велике значення мала торгівля. Сприяло цьому положення країни над морем. Жреці мали ту заслугу, що займалися науковою. Почитали маї сили природи, слідкували за сонцем та зірками і розвинули були астрономію. Знали письмо, числення часу.

У південній Америці вища культура розвинулася в хліборобській країні Перу, серед племені інка. Тут садили бараболю, сіяли просо, кукурудзу, штучним наводнюванням підсилювали урожайність землі. Освоїли ляму, що її вовна дуже надавалася до ткацтва. Країна була багата, гірництво давало чимало золота. Та загалом населення жилося тяжко, селяни мусіли відробляти панщину, а жреці та шляхта верховодили країною.

Ті культурні загосподарені і багаті землі почали тепер здобувати еспанці. Кортес здобув Мехіко (1520), Пізаро — Перу (1532). Екінці Мехіко, середня і майже ціла південна Америка, опинилися в руках еспанців. Бразилію захопили португалці (Кабраль). Країни південної й середньої Америки притягали еспанців тому, що тут була багата рослинність,

загосподарені держави, розвинене гірництво, яке давало золото та срібло, а їх в першу чергу шукали еспанці.

Повільніше йшла колонізація північної Америки. Тут поселяються ті народи Європи, що їх країни лежать напроти північної Америки. Французи поселяються переважно над рікою Лаврентія в Канаді і над Міссісіпі, англійці та голландці — на східному побережжі. Колоністи заселяють і загосподарюють ті землі, вони тут осідають, як господарі на постійно і з часом ті колонії стають багатими землями. А еспанці, навпаки, використовували лише зайняті землі, вивозили золото й срібло, а не дбали про їх розвій та не заселявали їх. Через те, коли копальні вичерпалися, колонії давали малі прибутки і Еспанія, як колоніальна держава, зійшла на друге місце. А в XIX ст. всі її колонії відійшли від неї.

Як тільки європейці почали загосподарювати нові землі, стали вони спроваджувати з Європи збіжжя та худобу, почали змушувати індіян до праці на своїх полях, переважно на плантаціях у тропічних краях. Та індіяни, призвичаєні до мандрівного, вільного життя, не йшли на працю, а воювали і вигибали цілими племенами. Тоді європейці почали змушувати до праці муринів з Африки і так почався ганебний торг людьми, що тривав аж до початку XIX ст. Через те змінилося і населення Америки. Крім індіян і білих прийшла чорна раса до Нового світу.

**Відкриття дороги до Індії.** Тоді, як еспанці відкривають нові землі на заході, португальці поширяють свої відкриття уздовж західних берегів Америки. Так, у 1498 році Васко де Гама оплив південну Африку і дістався на Індійський океан та до Індії. У той спосіб у руках португальців опинилася торгівля з Індією.

Індія не творила одноцільної держави. Ще в середньо-віччі араби завоювали північну її частину і поширили там іслам. У південній частині далі володіли дрібні місцеві князі. Хоч цізінше світова арабська держава упала, але торгівля з Індією залишилася в руках арабських купців. Щойно тоді, як приїхали туди португальці, стараються вони перехопити торгівлю в свої руки. По досить довгих боях португальці перемогли і осіли на постійно в деяких портах. Вони не мали сили завоювати цілу, таку велику країну. Щоби забезпечити її собі, португальці позаймали важніші пункти в Африці по дорозі до Індії, а між ними й острови Сокотру, при вході до Червоного моря, і Ормуз, при Перській затоці, і в той спосіб держали в своїх руках цілу арабську торгівлю

з Індією. Так Португалія, побіч Еспанії, стала наймогутнішою колоніяльною державою.

Європа поволі підготовляється, щоб заволодіти цілою землею. У 1520 р. португалець Магелян, в еспанській службі, вирішив обiplи земну кулю. Він обiplив південну Америку протокою, що від того часу зветься його іменем, переплив Тихий океан і доїхав до Філіппінів. Там згинув у боротьбі з тубільцями. Його товариші поплили далі і через Індійський океан, навколо Африки, по трьох роках повернулися до Еспанії. Був це для кожного наявний доказ, що земля є куля. Коли почалися суперечки за колонії, папа Олександр VI визначив один межовий південник; на схід від нього були всі колонії португалців, на захід — еспанців.

### Наслідки географічних відкриттів.

Наслідком географічних відкриттів настали в Європі великі зміни. У старих і середніх віках осередком світу було Середземне море. Ті народи, що жили над тим морем, були творцями початків культури та відіграли провідну роль в історії тих часів. Тепер, по відкритті Америки та інших нових країв, на передове місце приходять народи, що живуть над Атлантичним океаном, спершу еспанці та португалці, пізніше — французи, голландці й англійці. Середземне море втрачає теж своє значення як головний торговельний шлях, на його місце приходить Атлантичний океан. Тратять теж своє значення і торговельні шляхи, що йшли на схід чи південь через Україну.

Європейські народи починають поволі колонізувати цілу земну кулю. Європа була вже тоді досить густо заселена, тяжко було прожити, тому багато людей покидає її і переселяється на нові землі. Причиною еміграції були також релігійні війни, які саме тоді настали в Європі. Хто в своїй батьківщині не міг вільно ісповідувати свою віру, ішов у світі і там, на нових землях, мав вже повну волю. Через ту еміграцію європейська культура поширилась по цілому світі.

З нових земель привезено теж нові плоди, що мали пізніше велике значення для господарства Європи, а то й світу. І так з Америки привезено кукурудзу, тютюн, какао, ваніллю, що скоро поширилися. Трохи пізніше поширилась в Європі бараболя, — доперва в XIX ст. — хоч привезено її раніш. Дешевші стали тепер і всякі коріння, бо відкритий був шлях до Індії, а в середньовіччі йшли вони на вагу золота (перець, гвоздики тощо). Поширилося плекання бавов-

ни, рижу, кави, чаю, цукрової тростини; їх масово виводять на плантаціях у колоніях. Усі ті південні продукти та багато інших плодів та овочів стали легко доступні європейцям.

Із своєго боку старий світ дав Америці також багато. Привезено туди всі наші роди збіжжя, домашню худобу. Хліборобство стало головним заняттям мешканців. Усюди поширилася європейська культура. Та не прийнялась вона серед індіян. Колоністи приходили, щоб забрати їм землі, обмежували їх споконвічні лів'єцькі терени, часто визискували їх. Тому індіяни вороже ставилися до білих, приходило до безперервних завзятих бойв білих з червоними. Примітивно озброєні індіяни уступали все дальнє перед білими, вкінці залишилися їх нечисленні племена в недоступних горах чи лісах. Америкою заволоділа біла раса і європейська культура.

З Америки привезли еспанці дуже багато золота й срібла. Розвивається все більше грошеве господарство. Це спричинило подешевіння гроша, а подорожіння товарів, та еживило торгівлю. В Європі починається жвавіша виміна плодів. Збіжжя та худоба, що в середніх віках у східній Європі не мали великої ціни, бо не було великого збуту на них, особливо від того часу, як Чорне море захопили степовики, починають іти цілими валками на західно-європейські ринки.

Відкриття нових земель, а вкінці обпліття земної кулі, мали великий вплив на розвій людської думки. Щойно відтоді приймається загально думка про кулистість землі. Прийшла теорія, що земля не є осередком світу, але малою частиною соняшної системи і всесвіту. Географічний та астрономічний обрій незвичайно поширюються. Європейська культура починає пізнавати світ і людей. Усе це виливає на небуваний досі розвій європейської культури у всіх ділянках.

## ГУМАНІЗМ — РЕНЕСАНС.

Сміливі мореплавці відкривали нові землі, нові світи, ціла земля ставала доступною людині нових віків. Але не менш нові світи відкриває й тодішня людська думка: учені, письменники, мистці спрямовують людський дух на нові шляхи, відкривають перед ним зовсім нові обрії, що спричинює цілковиту зміну світогляду.

Початки, а навіть і пізніші часи середньовіччя характеризує примітивність думки; людина сприймає все поверхово, не вироблений у неї критицизм (осуд). Вона кермується більше

почуванням, ніж розумом. Свою енергію зуживає середньовічний чоловік на взаємну боротьбу та оволодіння природи. Груба фізична сила тут потрібна в першу чергу і вона є вирішальним чинником. Сильні пристрасті керують людиною. Вона то стає дуже жорстокою, веде безнастанну боротьбу за матеріальне добро, то знову віддається ідеї альтруїзму, само-посвяти, аскетизму. Найбільший вплив на духове життя мала нова релігія, християнство. Це зовсім зрозуміло, коли візьмемо до уваги, що з новою релігією приходить духовна культура, книжка, письмо, що в християнстві — крім високих релігійно-етичних цінностей — просвічував теж відблиск культури старинного світу. Ідеалом тодішньої людини з часом було: якнайбільше зв'язатися з тим високим релігійним світом. Хто почувається на силі постійно іти тим шляхом, стає ченцем-аскетом. Не цей світ повинен бути предметом зацікавлення людини, але той, другий. У схолястичній філософії доходить та думка до вершка, філософічно-теологічні міркування стають незвичайно глибокі.

Спрямовуючи цілу свою увагу і силу свого духа на другий світ, на теологічні міркування, людина сприймала явища цього світу безkritично. Переказ, а павіль казка — це для неї однаково правдиве, як і дійсна подія. Розум не ставить межі уяві. Явища природи вияснюю собі не багато інакше, ніж первісна людина. Щойно з часом починає прокидатися цікавість до світу, приходить потреба глибшої заستانови над ним. Багато причинилися в цьому хрестоносні походи, що звели разом людей з цілого тодішнього світу. Тому вже на грані XIII і XIV століть проявляються проблиски нових часів. Найбільший поет середньовіччя, Данте Алігієрі (1265 - 1321), стойте на межі тих двох світів, середньовіччя й нововіччя. Його твір »Божественна комедія«, основана ще на середньовічних поняттях, але вже намічується нові часи. Данте закинув і латину та написав свій твір в італійській мові.

Той новий світогляд людини, що поволі настає, помічається в першу чергу в тому, що думка звертається до цього світу і до людини, його життя та змагань. Звідси і назва напрямку — гуманізм (гуманус-людський). Приходить теж розуміння природи та її краси. При тому, за тих тисячу літ середньовіччя, людина розвинула свою думку настільки, що вже починає критично дивитися на світ, розум приходить до значення. Відкладається діточе нераз пояснювання явищ природи, світу, приходить змагання до пізнання правди. Тодішня людина стойте неначе на роздоріжжі, шукає нових шляхів, зриває, нераз дуже різко, з усім давнім. Вона хоче

бути більш вільною, ніж це було в середньовіччі, усюди притаманується свободу досвіду. Іде старання гармонійно розвинути всі сили людини, відкинуто аскетизм. Цінено сильну особовість (індивідуальність).

І дійсно, та нова доба дала багато визначних, геніальних одиниць. Але, з другого боку, як кожна доба, яка щойно творить собі новий світогляд, нові етичні цінності, і та доба мала свої темні сторони. Талановиті одиниці використовують часто свою силу для егоїстичних цілей, відчувається недостача твердих, моральних основ.

Шукаючи нових доріг, самозрозуміло, людина мусіла звернути увагу на пройдений вже шлях людства і тут не могла не помітити високої культури греків та римлян. Бо ж усі ділянки науки опрацювали були греки. Правда, твори Арістотеля були відомі і в середньовіччі, але брали з нього лише те, що було потрібне до теологічних міркувань. Платон був майже невідомий. Тож тепер кинулись учени студіювати ті давні твори, що відкривали їм цілий новий світ, та, крім великої сили відомостей, подавали і метод наукової праці. Винахід друку Гутенбергом з Майнцу (1450) дав спромогу поширити книжку, передрукувати старі грецькі та римські твори.

Знову загроження, а потім і здобуття Царгороду турками (1453) спричинили велику еміграцію грецьких учених до Італії та інших країн Європи. Вони стали вчителями грецької мови та інтерпретаторами грецьких авторів.

Уже в столітті Данте починається живе зацікавлення стариною, «відродження» старинної культури. Італійський поет Петрарка (1304—1374) і сучасник його Бокаччо були великими знатцями старини і поширили її знання. Батьківщиною відродження стала Італія, бо в ній на кожнім кроці були свідки величі старого Риму і численні руїни міст, будови з римських часів, мистецькі твори, в бібліотеках численніші, ніж деінде грецько-римські твори. Захоплення стариною було таке велике, що і Петрарка — поет і тодішні політики (Кольо Ріенци) мріяли про те, щоб воскресити давню римську імперію. Також тоді приходить до синтезу християнської культури середньовіччя із старою греко-римською.

У Флоренції ідею відродження захопилася тамтешня княжа родина Медічі. Косімо Медічі основує першу в Європі бібліотеку, де було зібрано всі твори старих письменників, які лише можна було знайти. Він основує теж Платонську академію, де студіюють твори Платона. Продовжує ту працю його наслідник Льоренцо Величний (1469—1492), ще більш превінний прихильник старинного світу, ніж його попередник.

У Римі папи стали прихильниками нового напрямку культури. Деякі з них були визначними письменниками-гуманістами. Папи збирають також мистецькі та письменні твори старини і це дало основу до славної Ватиканської бібліотеки та музеїв.

Подібно було і в інших містах, більших і менших. Важнішими осередками були: Венеція, Мілано.

З Італії поширився гуманізм по всіх краях Європи.

### Наука в часі гуманізму.

Віднова старої культури викликала незвичайний розвій науки. Зовсім нові правила подавала тепер географія та астрономія. Учені познайомились не лише з творами Птоломея (II ст. по Хр.), але і з іншими творами і повалили давні середньовічні поняття про землю. Їхній погляд, що земля є кулею, їхні обчислення величини землі, сильно вплинули на відкриття нових земель. Повстають нові, докладні географічні карти, нові способи рисування (голяндець Меркатор видає славний атлас). Самі ж відкриття нових земель дали географії незвичайно великий та новий матеріал.

В астрономії повстас ціла революція. М. Коперник (+1453) проводить доказ, що не земля є осередком світу, але що вона кружляє довкола сонця і є лише частиною великої соняшної системи.

Дуже високо розвинулись філологічні науки. Найбільшими представниками стали: Еразм з Роттердаму і в Німеччині Райхлін. Уже само зрозуміння старої культури змушувало до пильних студій над старими мовами. Виходять друком старі автори. Їх треба було критично розглянути, бо в середньовіччі при переписуванні повстало багато помилок. Виходять численні граматики та шкільні підручники. Мовою науки й школи стає латина, як і в середньовіччі. Але середньовічна латина була дуже незугарна, тож учені стараються тепер повернутися до класичної латини часів Ціцерона. Навіть поети захоплюються латиною і наслідують старинних письменників. Але їх твори, не зв'язані безпосередньо з життям, не оригінальні щодо сюжету, не мають великої вартості. Цінні були лише ті твори, які поети писали в рідній мові. Такими були італійські поезії Петрарки (він став творцем сонету; його латинські вірші без більшого значення) чи новелі Бокаччо.

Гуманізм поклав основу й іншим наукам і це спричинило їхній розвій у наступних століттях.

## Відродження мистецтва — Ренесанс.

Подібно як люди зацікавились грецькою чи латинською книжкою, так почали звертати увагу і на численні будівлі, що залишилися по цілій Італії ще з давніх часів. Усе це було в руїнах. Тепер почали очищати їх з руїн, відкопувати численні різьби; повстали цілі музеї давнього мистецтва. І тут, як і в ділянці науки чи літератури, тодішні мистці зрозуміли, що ім багато треба вчитися від старинних; що ті присипані, добуті спід землі статуї куди кращі за їхні твори.

*В архітектурі* (будівництві) середньовіччя дало оригінальні й гарні стилі (візантійський, романський, готичний), також мистці ренесансу не піддаються сліпо під вплив старинної творчості, але, нав'язуючи до мотивів старих стилів, творять новий, ренесансовий стиль. Ціла культура гуманізму має світський характер, тому нове будівництво проявляється найперше в будові величавих палат чи замків. Головна прикмета нового стилю — за грецьким зразком — це виявлення краси в простоті та гармонії. Тому не слід надто накопичувати прикрас; лінії й площини мають бути рівні, щоб викликали спокійне враження у глядача. Відношення по однокількох частин будови мусить бути відповідне, гармонійне. Не може бути будова зависока, чи занизька, а гармонійно відповідати цілості. Сама величина, хоч би й якої великої будови, не рішає про її красу.

Як прикрас мистці охоче вживають, — як і греки — колони, чи при дверях, чи при вікнах і трикутніх дахів, на зразок фронтової стіни давньої грецької святині. Угорі стіна кінчалася сильно вистаючим гзимсом, а над ним ставлено часто т.зв. аттику, щось ніби поруччя (балюстради). Прикрашували її колонами та статуями. Як прикрас найчастіше вживали рослинних мотивів. Покрівлі церков вивершували величавими банями, що спиралися на високих підбанниках. Численні вікна в підбанниках давали багато світла до нутра церкви, і ціла будова робила ясне, лагідне враження. Бо мистець у своїй будові не хоче викликати містичний (таємничий) настрій, як це було в середньовічних храмах (вітражі), але навпаки, настроїти лагідно та показати красу чи в самій будові, чи в численних малюнках та різьбах у нутрі храму.

Одним з найславніших храмів ренесансового стилю є церква св. Петра в Римі. Плян храму випрацював відомий архітектор Браманте; докінчив будову Мікель Анджельо. Церква має 187 м довжини і 117 м височини.

*Різьбарство* завдячує свій розвій впливам старої грецької різьби. Розглядаючи старі грецькі різьби, мистці довідалися, як досконалі були ті твори, як докладно знали грецькі різьбарі будову людського тіла. А якраз у середньовіччі, як у малярстві, так і в різьбі, не звертали на це належної уваги. Постаті виходили неприродно відтворені, аскетичні, відповідно середньовічному ідеалові. Тепер все це змінилося. Мистець старається відтворити постаті вірно, статуй є повними гармонійної краси. У XV ст. найвизначнішим різьбарем був Дональсько в Флоренції. У XVI ст. до найвищого розвою довів різьбу Мікель Анджельо, геніяльний різьбар, маляр і архітектор. Найбільш відома його різьба — це »Мойсей«.

*Малярство.* Особливо пишно розвинулось малярство. І воно черпає нові думки з творчості старого світу, але що малюнків з тієї доби залишилось небагато, то й малярство розвивається більш самостійно, ніж різьба чи архітектура. Як і попередні роди мистецтва, так і малярство бере із старинної творчости реальний погляд-на світ. Малярі охоче малюють природу, як тло до своїх картин, особи змальовують вірно, стараються вглибитися у психіку, щоб віддати характеристичні риси лица, що знаменують прикмети даної особи. Вони краще розуміють перспективу, ніж це було в середньовіччі, уміло розставляють особи і групи на картинах, велике в них відчуття гармонії фарб. Сюжети малюнків різноманітні, але здебільшого монументального характеру, з релігійної ділянки або із старинного світу, з мітології чи історії, менше з безпосереднього оточення. Зате малюють багато портретів.

Живе тоді цілий ряд геніяльних творців; творять вони кожний на свій лад. Довкола них гуртується численні іхні учні, чи наслідувачі і повстають у різних містах цілі малярські школи. Найвизначнішими малярами тієї доби були: Леонардо да Вінчі († 1519), Мікель Анджельо († 1564) і Рафаель († 1520).

*Леонардо да Вінчі* — маляр, а рівночасно вчений, що працював у найрізноманітніших ділянках, особливо на полі фізики й техніки. Жив спершу у Флоренції, пізніше в Медіолані і при дворі французького короля. Найбільш відома його картина »Тайна Вечеря«, а його »Джоконда« — це один з найкращих портретів світу.

*Мікель Анджельо* був малярем, різьбарем і архітектором. Замолоду жив теж у Флоренції, пізніше, на заклик папи, переїхав до Риму. Там побудував баню на церкві св. Петра

і залишив багато малюнків, найкращі в Сикстинській каплиці у Ватикані. Малював з незвичайною експресією; його постаті могутні, повні життя і релефні, немов різьби; задуми композиції — геніяльні.

*Рафаель Санті* працював переважно в Римі. Найбільше відомі і найкращі його картини Матері Божої, »Мадонни«. Мистець характеризує великий спокій і ніжне відчування гармонії фарб.

По інших містах, як у Венеції, жили тоді славні мальярі: як Тіціян, Тінторетто, Пабльо Веронезе, в Пармі — Кореджо.

Новий напрямок у мистецтві та літературі поширився у всіх краях Європи. Найбільш славними мальярами поза Італією були в Німеччині Дірер і Гольбайн.

## ВЕЛИКІ ПЕРЕМІНИ на грани середніх та нових віків.

На межі середньовіччя та нововіччя змінюється сильно господарство Європи, а до найбільших змін прийшло по відкриттю нових земель. Перша половина середньовіччя — це часи натуральної господарки. Хліборобство є основою господарського життя, земля — найбільше багатство. Від часів хрестоносних походів змінюються відносини. Оживає сильно торгівля і зв'язана з нею промисловість. Міста, як осередки промисловості і торгівлі, розростаються, багатіють. Гріш стає необхідним середником у торгівлі, на місце давньої вимінної торгівлі приходить грошева господарка. Рівночасно гріш стає ознакою багатства, силою, що має вплив на ціле економічне життя. Не власник землі, лицар чи князь, а тепер найбагатшим — сільська господарка не дає надто великих прибутків, — багатими стають тепер міста, їхні купці, промисловці та банкіри. Во зростаюча торгівля та промисел дають більші прибутки, ніж земля. Коли ж відкрили нові землі, з Америки та інших земель, крім коштовних товарів, почали плисти до Європи цілі »золоті та срібні флоти«, то це ще в більшій мірі піднесло значення гроша і грошової господарки. Привезене золото, щоправда, спричинило навіть тимчасове подешевіння гроша, але ціле господарство Європи пожавилося ще більше. Зріст міст і взагалі населення викликали потребу обміну товарів у самій Європі, між іншим дозвуз хліба та худоби. Їх привозять навіть з далеких східніх земель Європи, напр.

з України. Первісна хліборобська господарка стає більш інтенсивною. Та мимо того хлібороб не має стільки прибутків із землі, як купець чи промисловець. Повстає велика різниця між багатим життям міста та бідним сільським побутом. Власник землі не може купити навіть необхідне за ціну своїх продуктів — для нього життя стає дуже дорогим. Усе це відбувається на суспільному укладі тодішнього громадянства і викликає великі суспільні рухи та зміни.

### Суспільне питання.

**Селяни.** Однією з тих змін була зміна положення селян. Зріст грошової господарки змушував власників земель, лицарів і князів, шукати нових джерел прибутків. Купці питаютъ за збіжжям, дають гроші. Тож власники землі починають усе більше натискати на своїх підданих, щоб видобути як найбільше збіжжя та худоби. Панщина жахливо зростає. Коли в першій половині середньовіччя існують більш патріархальні відносини між селом та його власником, багато селян є ще особисто вільними людьми, то тепер, з кінцем середньовіччя, умовини сільського життя стають усе гіршими, а врешті приходить повне закріпачення селян.

Селяни піднімають повстання, хвиля селянських воєн пройшла цілою Європою. Знімаються вони в Англії, у Франції ще в середніх віках, в зв'язку з релігійною реформацією в Німеччині в XVI ст., на Україні в XV ст. (Муха) і ціле XVII ст. до часів Хмельниччини. Лишень едина Хмельниччина принесла волю селянам, усі інші селянські повстання скінчилися невдачею і принесли ще гірше поневолення.

**Міщани.** Коли селянська верства занепадає, до більшого значення приходить міщанство. Місто, щоправда, не здобуває собі політичного впливу, але багатіє і стає основою нової культури, та з часом і нового політичного устрою. У містах зосереджується культурне життя, повстає новий стан — т. зв. інтелігенція. Отже, місто представляє не лише матеріальну, але й духову силу.

**Лицарство** — занепадає. Винахід стрільного пороху, новий спосіб воювання, наемні війська, роблять зайвим воєнний стан, що пережив свій розквіт у середньовіччі. Але хоч лицарство втрачає своє значення, все таки ті з них, що виодержали ту політичну й економічну кризу, задержали свої феодальні права. На службі в абсолютних володарів, як шляхта, ще довгий час користуються вони своїми привілеями, хоч як суспільна кляса не дають майже нічого.

**Духовенство.** Церква переживає велику кризу. Собори, що відбулися з кінцем середньовіччя, не довели до кінця своєї праці. Щойно пореформаційний собор у Триденті, в половині XVI ст., закріпив авторитет західної церкви. У нових віках духовенство вже не має такої провідної ролі, як це було в середньовіччі. Наука, школа, які були майже виключно в руках духовенства, переходят до світських людей. Гуманізм викликав зацікавлення світським життям і теж послабив впливи духовенства. Новий політичний устрій — абсолютизм, обмежує значення всіх станів, отже і духовенства. Папство, що в середньовіччі мало великі впливи, тепер, як політичний чинник уступає на дальший план.

**Політичний устрій.** Середньовічне суспільство характеристичне тим, що ділиться на окремі стани, з яких кожний має свої права та привілеї, живе своїм окремим життям. Одиниця має значення лише в рамках свого стану, особистої волі немає. Цей уклад суспільства повстал за своєрідних життєвих умовин середніх віків. Зрозуміло, що в тих умовинах державна влада, т. зв. феодальна держава, була іншою, ніж у новіших часах. Державна влада не входила в життя поодиноких станів і не була в силі запевнити загальну безпеку. Володар був звичайно лише сеніором над невеликим числом своїх безпосередніх васалів, а ті вже були майже повними зверхниками знову своїх васалів. Але, з часом, володарі зуміли здобути собі більшу силу, вони об'єднали в своїх руках більші маєтки і стали незалежні від своїх васалів. Тоді починають вони впроваджувати римське право. А оформилось те право ще за римського цісарства, себто тоді, коли вповні розвинувся абсолютизм. Так, отже, римське право давало тепер спромогу все більше обмежувати привілеї поодиноких станів і влада переходить до володаря. Володар усе менше числиться з волею станів, його власне рішення, його воля стає законом. Так з кінцем середніх віків приходить новий утрій — абсолютизм. Володарі спираються на містах, які сильно зросли, від них дістають гроші, наймають собі війська. Незалежні від доброї волі своїх васалів, що раніш одиноко творили военну силу, вони ведуть самостійну політику. Абсолютний устрій держави був поступом у розвою політичної думки Європи, бо підготовляв рівність горожан. Перед абсолютним володарем всі горожани були рівні, він один тільки є джерелом влади. Сильна державна влада, хоч нераз тяжка і прикра, була для горожан все таки кращою, ніж середньовічні безупинні війни між феодалами та повне безладдя. Особливо краще почувалися тепер міста і тому вони піддержують воло-

дарів в їхньому змаганні за владу. Верхні стани мають ще значні впливи, але зростає в силу і третій стан. Володарі часто беруть собі дорадників, міністрів, урядовців з того стану і врешті-решт в XIX ст. приходить він повністю до значення, та стає творцем нового, демократичного устрою.

*Національне питання.* Станові різниці в середньовіччі так сильно ділили кожний народ, що в ньому не могло бути великого почуття національної єдності. Державна влада, що найбільше впливає на вироблення національної спільноти, була слабою. Поняття про державу було таке, що народ і земля є немов власністю володаря: він може ту землю ділити поміж синів, відступати її як віно за дочкою другому володареві тощо. З кінцем середньовіччя володарі все менше ділять свої держави, бо стремлять до того, щоб створити сильну державу. Тож у нових віках уже не має таких поділів, а держава старається охопити цілий народ. Почування національної та державної єдності стає все сильнішим, постає поняття про державу як про щось вище, неподільне. Великі релігійні рухи та війни в XVI і XVII ст. відсувають набіг національне питання, але воно наростає все сильніше. До національної єдності причинилось багато те, що піднісся престиж народної мови. У часі реформації вона ввійшла в церкву, школу, літературу, стає одним з найсильніших виявів життя нації. Коли ж з упадком абсолютизму приходить народоправство, то самозрозуміло, що питання національної держави стає головною ідеєю останніх століть, за яку змагаються народи Європи.

## РЕФОРМАЦІЯ.

### **Німеччина перед виступом Лютера.**

Побіч гуманізму релігійна реформація Лютера була другою найважнішою духововою революцією на початку нових віків. Домагання церковно-релігійних реформ не було чимсь новим. Уже в середньовіччі виступали реформатори з такими домаганнями (Вікліф, Гус). Розглядали ті справи і на численних церковних соборах у XV ст. Але ті собори не довели їх до успішного кінця. Папи теж не перевели необхідних реформ. Під впливом гуманізму вони більше займаються науками, мистецтвом, ніж релігійними потребами своїх вірних. У додатку підувало теж життя в різних чернечих чинах. Мана-

стирі не були тепер, як колись, осередком, звідки виходила обнова релігійного життя. Коли гуманізм посунув вперед науку, монастири і загал духовенства залишилися позаду. Особливо сільське духовенство все менше мало духової сили бути провідником народу. Через те почала ширитись віра в чари, чарівниці, поширились різні ересі. Італія, захоплена відродженням мистецтва і науки, менше відчувала потребу релігійної обнови. Але в Німеччині віра загалу була ще дуже глибока і той розділ між словом, проповідями та ділом, вражали загал. До того саме в Німеччині були часті зловживання, бо тут вище духовенство, єпископи, були рівночасно володарями великих духовних князівств і жили зовсім світським життям. Владиками ставали іноді зовсім молоді люди, сини шляхти, що висвячувалися на єпископів лише тому, щоб стати володарями великої духовної держави, а релігійним життям зовсім не цікавилися.

Тож у Німеччині все частіше можна було чути голоси, які жадали змін, реформ. Гуманісти, хоч загально ставилися байдуже до справи релігійних реформ — надто захоплені були своїм світом — але гостро критикували і висміювали ігнорантію духовенства та осуджували надужиття в церкві. Багато з них писали сатири на ці теми. Відома теж була в Німеччині наука Гуса. Та найсильніше виступив за реформацію Мартин Лютер.

**Мартин Лютер.** Лютер студіював спершу право на Ерфуртському університеті, там познайомився з гуманізмом. Під впливом глибокого релігійного почуття, вступив до монастиря Августинів. Там студіє теологію і стає професором теології в університеті в Біттенберзі.

У тому часі папа Лев X будував церкву св. Петра в Римі і, щоб зібрати фонди, проголосив відпущення гріхів тим, хто відбуде відповідні церковні практики (сповідь) та пожертує на будову церкви. Але чернець Тецель, що заїхав до Біттенбергу, перевищив свої повновласті. Почалися, покупецькі, торги індульгенціями. Тоді проти цього виступив Лютер. 1 листопада 1517 року він прибув на дверях церкви 95 тез, в яких відкидав науку про відпущення гріхів і виступив взагалі проти папи. Цей виступ дав почин до великої релігійної реформації.

У зв'язку з загальними настроями в Німеччині, виступ Лютера з'єднав йому багато прихильників. Це й дало підставу Лютерові все сильніше виступати з критикою, домагатися реформ у церкві і змін цілого релігійного життя. Він

пише численні полемічні твори, та, по тодішньому звичаю, веде публичну дискусію із своїми противниками. У своїх тезах та науках він усе більше розходиться з дотеперішніми вченнями церкви. З виступу в дрібній, місцевій справі, він стає речником основних змін.

З Риму прийшов наказ, щоб Лютер оправдався і відкликав свої науки. Але Лютер надто вже далеко зайдов у своїх тезах і не міг погодитися з висланніком папи і не відкликав своєї науки. Тоді папа видав булю (папське письмо), в якій осудив науку Лютера і загрозив йому клятвою. Лютер публично спалив булю. Прийшло до явного розриву з Римом. Тоді вмішалася в справу світська влада. Новий ціsar Карло V покликав Лютера на свій суд, на сойм до Вормсу.

**Карло V (1519—1556).** Новий німецький ціsar був володарем світової держави. Був він з родини Габсбургів, що по великому безкоролів'ї здобула ціsarську корону.

Останній ціsar середньовіччя, Фридрих III, зовсім занедбав був державу і за нього позначився цілковитий занепад Німеччини. Його син, Максиміліян I (1493—1519) перевів цілий ряд реформ і спнив розбиття Німеччини на окремі, малі держави. Щоб припинити взаємну боротьбу внутрі країни, ціsar проголосив вічний мир. Заборонено було т. зв. кулачне право, самовільне накидання свого права із зброєю в руках. Установлено найвищий суд, що на основі римського права видавав присуди у спірних справах у боротьбі станів між собою. До війська покликав тепер ціsar наємних вояків і через те став незалежний від князів та їх допомогових військ. До війська наймались найохотніше швайцарці. Беруть теж добровольців споміж власних селян. Повстає рід війська т. зв. ляндскнехти. Аде всі ці реформи лише частинно вдалося перевести, бо князі були ще надто самостійні і ціsar не мав стільки сили, щоб здійснити всі свої задуми та створити сильну владу. Німеччина далі липається державою багатьох князівств і міст.

Дуже щасливі були подружжя Габсбургів. У середньовіччі, крім німецької корони мали вони Австрію, що обіймала тоді лише альпейські краї. Через подружжя Максиміліяна з наслідницею Бургундського короля; одержали Габсбурги Нідерланди. Син Максиміліяна, Філип, рівно ж через подружжя з еспанською королівною, став володарем Іспанії та американських колоній. До Іспанії належали тоді ще в Італії Неаполь, Сицилія, Сардинія і Медіолан. Усі ті землі перейняв його син Карло V. Другий син Філипа, Фердинанд, унаслідував ще чеські та угорські краї які влучено до Ав-

стрії. Так отже Карло V був володарем, що в його державі не заходило сонце (Європа — Америка).

**Сойм у Вормсі.** Лютер одержав залізний лист від цісаря, щоб міг вільно виїхати до Вормсу і на заклик цісаря з'явився там на соймі. В приявності цісаря він виклав свою науку. Цісар не прийняв цієї науки і зажадав від Лютера, щоб відкликав її. Лютер на це не згодився. Тоді цісар заборонив його науку, а Лютера поставив поза правом, отже він став банітом. Лютер таємно покинув місто. По дорозі перестрів його саксонський князь, прихильник Лютера і потайки завіз на замок Вартбург. Переbrаний за лицаря Лютер перебув там цілий рік і за цей час переклав біблію на німецьку мову. Біблія мала стати основою його науки, а рівночасно німецький переклад дав основу до повстання німецької літературної мови. Карло не мав спромоги довше стежити за подіями в Німеччині, бо дві війни з Францією змусили його покинути Німеччину.

**Повстання лицарів.** Лютер через рік покинув Вартбург і почав далі ширити свою науку. Лютеранізм — як називали його науку — ширився скоро, бо було багато причин незадоволення сучасним становищем. Тоді з гаслом релігійних та політичних реформ підняли повстання лицарі. Лицарський стан занепадав і князі стремлять до того, щоб підпорядкувати його своїй владі. Лицарі не мали свого представництва на державних соймах, і не могли як слід боронитися. Рівно ж їхне матеріальне положення було погане. Лицарство заявилося за наукою Лютера, бо вона була йому корисна. Маєтки князів-владик, згідно з цією наукою, мали бути скасовані (секуляризовані) і поділені поміж лицарями.

Війна розпочалася в надренських провінціях, де були багаті духовні князівства. Провідником повстання був Франц Сікінген. Та князі об'єдналися і розбили лицарів. Політична роль лицарства скінчилася.

**Селянські війни (1524—25).** Зірвалися до повстання і селяни. Їхне положення за панщини було тяжке. Ціни на сільські продукти були низькі, їх свавільно встановляли міські ради. Зріст населення також погіршив їхне положення. Селяни нігде не мали жадного представництва ні права, суддею їм був пан-власник села. Нова релігія Лютера давала їм надію, що буде краще. Лютер переклав біблію, дав її кожному в руки і звелів жити згідно з нею. Селяни надіялись, що увійдуть у життя Христові заповіді і настане інший світ.

Повстання почалося в горішній Швабії, в околиці Боденського озера і поширилося на сусідні країни. Селяни нищили двори, монастирі, проганяли панів. Свої домагання устійнили вони в 12 пунктах. У них жадали вони усунути кріпацтво, скасувати всікі данини, десятини, домагались повернення забраних лісів і пасовиськ, волі релігії, тощо. Та вони не мали одноцільного проводу і по завзятих боях князі зломали повстання. Положення селян стало ще гіршим.

**Князі.** Так, отже, обидва повстання — і лицарів і селян — скінчилися невдачею і головною силою залишилися і надалі князі. Багато з них стало на бік Лютера, бо це давало їм великі політичні користі. Лютер проголосив секуляризацією церковних маєтків монастирів, орденів, владичих і ті маєтки переходили до князів. Прийшло тоді до секуляризації Прус (1525). Майстер ордену христоносців став світським князем і дав почин пруській державі. Князі почали творити лютеранські країві церкви, головою церкви ставав князь. Це знову збільшувало їхню силу. Прийнялося загально правило: «чиє володіння, така й релігія» («*cujus regio, eius religio*»). Піддані мусять приймати віру своїх панів. Почалися релігійні переслідування.

**Наука Лютера.** Так, отже, реформація Лютера стала не лише релігійним рухом, але й соціальним та політичним. Але сам Лютер боявся, щоб серед тих широких програм передбудови суспільства не пропала найважливіша для нього релігійна справа і виступив проти селянського повстання. Тимчасом нова наука остаточно оформилася. У 1530 р. пісар Карло вдруге приїздить до Німеччини, на сойм в Авгсбурзі. Тут вимагав він від лютеран, щоб предложили йому свій виклад про віру. Лютерани це зробили і від того часу називають лютеран евангеликами авгсбурзького віроісповідання. Рік раніше, на соймі в Штаєрі прихильники Лютера виступили з протестом проти обмеження їх віри і відтоді стали називати їх протестантами. Головні напрямні науки Лютера були такі: Основою віри має бути лише святе письмо. Кожний повинен його читати і згідно з його наукою жити (звідси і назва евангеликів). Передання церковні Лютер відкидає. До спасення веде віра в Христа. Відкидає Лютер також і культ святих в церкві, протестанти не мають жадних образів, лише Розп'яття. Із св. Тайн залишилися лише ~~деякі~~: хрещення, покаяння і Євхаристія. Богослуження стає дуже простим. Головна вага Богослужби стає читання св. Євангелія, проповідь та співання псальмів. Церкву веде священик разом з вірними. Не визнає Лютер церковної папської епархії,

епископів. Церква не може мати маєтків; виступає також проти чернечого життя та безженства (целібату) священиків.

### **Сойм в Авгзбурзі (1530).**

Хоч лютерани твердили, що вони не вводять нової віри, а хочуть лише справити ті похибки, що іх уведено в християнство, але в дійсності лютеранізм був уже іншою науковою і цісар та католицька церква визнали йї за еретичну. Цісар заборонив її та відновив Вормський едикт. Але протестантські князі були вже настільки сильні, що не піддалися волі цісаря, а злучилися в союз (у місті Шмалькальдені). Німеччина розкололася на два табори. Цісар і цим разом не міг виконати своєї погрози. Йому прийшлося знову воювати з Францією ( дальші дві війни), а крім того турки загрозили Австрії.

**Війна з протестантами (1546—47).** По закінченні воєн цісар знову повернувся до Німеччини і тоді вже виступив війною проти протестантів і розбив їх. Хотів також зламати самоволю князів, що через реформацію стали ще більш могутнimi. Це страйкнуло князів. Вони звернулись за допомогою до Франції (за те відступили Франції три міста: Мец, Туль і Верден), а один з князів, що раніше був по боці цісаря, так несподівано перейшов на сторону протестантів, що цісар ледве втік через Альпи до Каринтії. Переговори з протестантами, що скінчилися миром в Авгсбурзі, повів брат Карла Фердинанд (1555). Вормський едикт скасовано. Прихильники Лютера могли вільно ісповідувати свою релігію. Князі могли накидати підданим свою релігію («Сиjs regio»....) Католики поставили ще таке застереження, що як духовний переходить на протестантизм, то тратить свій уряд і землі. Але протестанти на це не погодились і це залишилося спірним. І одна і друга сторона ворогували далі між собою, часто траплялися сутички. Творяться два сильні тaborи католиків і протестантів, а вкінці, на початку XVII ст. приходить до трідцятирічної війни і щойно вона закінчила релігійні спори в Німеччині (1648).

### **Війни Карла з Францією.**

З повстанням великої Габсбурзької династії Карло став володарем Еспанії, Німеччини, Нідерландів та італійських провінцій. Франція була оточена Габсбургами на всіх своїх кордонах. Таке положення було для неї дуже небезпечним

і вона намагається за всяку ціну розірвати цей ланцюг. Таку політику веде Франція послідовно, цілими століттями, все виступаючи як проти Габсбургів, так і проти Німеччини, Австрії та Іспанії. Щойно коли в Іспанії помер останній король з габсбурзької династії (1700) і престол переходить до французької королівської родини, а значення австрійських Габсбургів зменшується, змінює Франція й свою політику (в другій половині XVIII ст.).

Безпосередньою причиною чотирьох воєн Франції з Карлом була справа Бургундії. По смерті останнього бургундського короля, Франція зайняла Бургундію. Карло, як внук цісаря Максиміліана і Марії Бургундської, виступив з правом до тієї землі. Карло мав рівночасно війну з турками на сході, пізніше ще й боротьбу з протестантами в Німеччині і не міг усі сили кинути проти Франції. Вислід чотирьох воєн з Францією був той, що Бургундія таки залишилася при Франції.

### **Турецькі війни.**

На початку нових віків турки далі продовжують свій наступ на Європу, що його зачали ще в XIV ст. (1354 перший раз в Європі, 1453 здобули Царгород). Султаном став тоді Соліман Величний, великий воївоник і політик (його жінкою була Роксоляна, бранка з Рогатина, що мала великий вплив на нього). Під Могачем погромили турки військо угорського короля Людвіка і сам Людвік при цьому загинув. Турки пішли далі, зайняли Будапешт і 1529 облягли Відень. По трьох тижнях відступили вони від облоги, але в їх руках на півтора століття залишилася майже ціла Угорщина.

### **Поділ габсбурзької монархії.**

Ці війни з Францією та турками були одною з причин, що Карло не мав спромоги полагодити релігійну справу в Німеччині. Невдача в Німеччині знеохотила Карла і він відмовився від корони. Іспанію, Америку, Нідерланди та італійські провінції передав синові Філіпові (старша лінія Габсбургів), а Австрію та німецьку цісарську корону — братові Фердинандові.

### **Поширення реформації.**

З Німеччини реформація поширилася і в інших країнах Європи. Протестантською стала Данія, Швеція, Норвегія, Голландія. В Англії теж прийняли протестантизм, але там витворилися окремі організаційні форми його, повстала т. зв.

англіканська церква. У Франції, під впливом Лютера, виступив як релігійний реформатор Іван Кальвін. Його наука була подібна до лютеранської, але все таки різнилася настільки, що мимо спроб обидві віри не з'єдналися. У своїх тезах Кальвін підкреслив науку про призначення. Люди згори призначенні Богом до неба або пекла і лише ласка Божа може цей присуд змінити. Тому треба піддатися Божій волі і старатись з'єднати Його ласку. Сам Кальвін перенісся з Франції до Женеви, де було вільніше і зорганізував там свою дуже сувору громаду. Його наука поширилась у Франції, а її прихильників називали там гугенотами. Однаке французькі королі виступили дуже гостро проти гугенотів і з часом кальвінізм підудав. Франція залишилася католицькою.

На сході Європи реформація, як релігійний рух, не дуже поширилася, бо більшість народів була східної, грецької віри, отже їх не торкалися спори Лютера з Римом та відносини в західній церкві.

### Протиреформація.

Реформація дуже сильно поширилася в Європі, тож католикам довелося з нею боротись. Папа скликав великий собор до Триденту і цей собор, з перервами, радив над реформами в церкві 18 літ (1545—1563). На соборі зібрано разом і сформульовано догми католицької церкви. Собор закріпив за папою найвищий авторитет і владу. Осужено науку Лютера і Кальвіна як еретичні. Усунено недомагання в церкві, проти яких виступали реформатори, заведено сувору дисципліну серед духовенства. Усі ті реформи корисно вплинули на відродження католицької церкви і причинилися до того, що реформація далі не поширилася, а в деяких краях і занепала.

Також повстав тоді новий чернечий чин, а саме орден езуїтів. За мету поставив він собі боротьбу з протестантизмом. Орден цей був зорганізований на військовий лад, — кожного члена крім чернечих обітів обов'язував насамперед безумовний послух папі. Езуїти не зачиналися в монастирях, але ішли в народні маси і там боролися з протестантизмом. Пишні церковні церемонії, що притягали вірних, проповіді, виховання молоді в езуїтських школах, — все це служило засобом боротьби за перемогу. Часто були езуїти проповідниками та сповідниками на королівських дворах і тому мали великий вплив на політичне життя. З часом це їхнє політикування так незлюбили в Європі, що папа змушений був розв'язати орден з кінцем XVIII ст. (відновлено його в XIX ст.)

## **Значення реформації.**

Реформація була не лише релігійним рухом, але дала почин до різних змін у політично-суспільному та культурному житті. Секуляризація церковних маєтків зміцнила владу князів і причинила до витворення сильної абсолютної влади короля. Серед селян та лицарства викликала нова наука такий сильний відгомін, що була причиною повстань і воен.

У культурній ділянці реформація викликала дуже жвавий освітній рух. І протестанти і католики дбали тепер дуже за освіту, щоб мати якнайбільший вплив на широкі маси і притягнути їх до себе. Тим масам дав Лютер переклад біблії; крім того повстала ціла полемічна протестантська та католицька література; щоб бути зрозумілішими, автори пишуть свої твори в народній мові, через те впливають на розвій національних літератур. Бо, коли народня мова надавалася до того, щоб стати мовою св. Письма та мовою церкви, то тим самим надавалася вона також і до літератури та науки. Цей зворот думки ослабив надто великий вплив гуманізму, що визнавав лише старинну культуру і латинську мову та корисно впливув на розвій національних культур. Як католики, так і протестанти звернули увагу на школи; шкільництво в Європі піднеслося на вищий ступінь.

Але були й негативні сторони реформації. Одноцільне колись християнство поділилося тепер аж на три церкви: східну, західну і протестантську. Між протестантами та католиками приходило не лише до завзятих словесних, літературних сварок, але й до довголітніх та дуже жорстоких воєн. Ті війни спричинили сильний занепад культури. Коли Європа в добі гуманізму розвинулась у всіх ділянках і пішла далеко вперед у порівнянні з середньовіччям, то тепер настав застій, а то й занепад культурного життя. Релігійна нетерпимість стала такою сильною, що багато людей змушені було покинути батьківщину і втікати від переслідувань нераз аж за море. Це викликало жвавішу еміграцію до колоній. Щойно по сто роках притихла ця релігійна боротьба і від другої половини XVII ст. Європа вступила на дальший шлях розвою.

## **Еспанія.**

Еспанія була одною з тих країн, де не було реформації. Ціле середньовіччя приходилося еспанцям воювати з арабами, щойно в 1492 р. прогнали їх з Еспанії. Була це не лише національна боротьба, але й бій двох релігій, тож релігійні почуття в еспанців були сильні, вплив церкви великий.

Також король мав сильну владу і королі разом з духовними судами (інквізіцією) не допускали до жадних ересей. Вони прогнали або розселили по цілій Еспанії морисків, нащадків давніх арабів і жидів, що, хоч прийняли християнську віру, але трималися давніх звичаїв.

Відкриття нових земель дало Еспанії великих багатства. Але саме господарство країни не піднялося. За гроші, як довго вони були, еспанці купували чужі товари, а власний промисел і хліборобство занепадало. Коли ж численні війни вичерпали скарб і зменшили »срібні флоти« з Нового світу, Еспанія підула.

На початку нових віків володіє в Еспанії Карло V. Він не мав часу займатися Еспанією, бо реформація, численні війни з Францією та турками змушували його переїздити з країни до країни. Але його син Філип II (1556—1598) був володарем лише Еспанії і приналежних до неї земель, тому вже постійно жив в Еспанії і довів країну до значення й сили.

### Повстання в Нідерляндах.

Король Філип слідкував дуже пильно за тим, щоб у його країнах не ширилася реформація і через те прийшло до війни з Нідерляндами. Тодішні Нідерлянди складалися з теперішніх двох країн — Бельгії та Голяндії. Ділилися на провінції. Нідерлянди здавна вели велику торгівлю, мали високо розвинений промисел, мали теж окремі права, що забезпечували їм волю.

Коли поширилася реформація, північні провінції прийняли протестантизм. Тоді Філип вирішив обмежити права Нідерляндів, щоб спинити там розвій реформації. Нідерляндська шляхта та міщенство повстали в обороні своїх прав та волі релігії. Тоді Філип вислав проти них військо під проводом жорстокого полководця Альби. Альба покарав на смерть провідника нідерляндів Ег蒙та і багатьох повстанців, але це викликало загальну війну під проводом Вільгельма Оранського. Південні католицькі провінції (Бельгія) признали над собою зверхність Еспанії, а північні (Голяндія) — протестантські, з'єдналися разом і проголосили свою незалежність (1584). Підтримувала їх Англія. Філип вислав флоту, т. зв. »велику армаду« проти Англії та Нідерляндів (1588). Але буря та флота англійська й нідерляндська розбили армаду. Філипові не вдалося вже підбити Нідерлянди. Вони оборонили свою самостійність, і по Вестфальському миру (1648) признано їх самостійною державою. Південна частина лишилася при Еспанії (Бельгія).

Незабаром голландці здобули собі колонії. Вони витиснули португальців з Індії і зорганізували свої торговельні осередки як в Індії так і на Сундайських островах, багатих на коріння та південні овочі. В Америці оснували вони Новий Амстердам — північний Нью-Йорк. Також оселилися голландські селяни (Бавери — Бури) в південній Африці, в Капляндії.

### Війна еспанців з турками.

У XVI ст. турки поширилися не лише в Європі аж під Віденсь, але зайняли цілу північну Африку і все більше загрожували Європі з боку Середземного моря. Турецькі пірати раз-у-раз загрожували Італії та Еспанії, зокрема терпіли від того італійські морські держави як Венеція та Генуя. Врешті італійські держави під проводом Еспанії зорганізували відбій. Під Лепанто (коринтська затока) вождь еспанців Дон Жуан (герой багатьох літ. творів) розбив цілком турецьку фльоту (1571). Від того часу турки вже втратили своє володіння на Середземному морі, хоч у Північній Африці трималися аж до XIX ст.

Усі ті війни вичерпали сили Еспанії. Зокрема дошкілювала їй англійська фльота, що нападала на побережжя Еспанії та грабувала »срібні фльоти«, що йшли з Америки. Із смертю Філіпа II кінчиться провідна роль Еспанії в Європі, — вона стає другорядною державою.

### Англія.

Війна »двох рож« (боротьба за престол двох шляхетських родів) з кінцем середньовіччя дуже прорідила та ослабила ряди англійської шляхти. Це й було причиною, що королі з нової династії Тюдорів не дуже оглядалися на парламент, а правили самовладно. Але ті попередні довголітні війни знищили їй добробут Англії. Зокрема зовсім занепало селянство. Тож приходилося тепер королям подбати про господарські справи країни — про розвій промислу, а зокрема торгівлі і від XVI ст. Англія поволі стає все більше *морською державою*.

За Генріха VIII (1509—1547) поширилася реформація в Англії. Тільки Ірландія залишилася католицькою; Шотландія, що була тоді окремою державою, прийняла кальвінізм; в Англії поширився лютеранізм. Але король Генріх використав реформацію на скріплення своєї влади. Він не тільки поконфіскував численні церковні маєтки на користь держави, але й створив нову, т. зв. англіканську церкву. Хоча зірвав з Римом і проголосив супремат (зверхню владу) короля над церквою, але задеряв католицьку єпархію (єпископів) та багато католицьких догм і наук.

*Володіння кор. Єлизавети* (1558—1603). За наслідників Генріха Англія ще якийсь час вагається між католицизмом та новою вірою. Та за володіння дочки Генріха, Єлизавети, остаточно утвердилаась англіканська віра. Католики мали ще надію на перемогу, коли в' Англії опинилася шотландська королева Марія Стюарт. Марія, католицької релігії, споріднена з Тюдорами, була королевою Шотландії і на основі споріднення якийсь час уживала титулу й англійської королеви. Але попала в спір з шотландцями, що були кальвіністами. Їй довелося тікати з краю і вона опинилася в Англії. Єлизавета ув'язнила її. У в'язниці Марія була кільканадцять літ. Коли ж повторилися спроби звільнити її — католики хотіли ввести її на престол — небезпечну конкурентку засуджено на смерть.

Перемога над Еспанією в часі Нідерляндського повстання дуже змінила Англію. Англійці свідомо вступили на шлях розбудови своєї колоніяльної держави. Англійські колоністи поселяються в північній Африці (провінція Вірджінія) і дають почин до англійської колонізації в тій частині світу. Організується англо-індійська компанія, що з часом відсуває інших європейських купців і бере в свої руки всю торгівлю з Індією. Повстають подібні торговельні компанії для торгівлі з Європою. Як основу для тієї торгівлі розбудовує Англія свій промисел. Сама королева дуже цікавилася розвоєм ткацтва. Англійці розводили тоді багато овець. Раніше ту вовну вивозили до фабрик у Нідерландах (Фландрія). Тепер самі англійці засновують численні фалюшні, дбають про добру якість виробів, які починають конкурувати з фландрійськими. Розвиваються теж і інші роди промислу. Маючи добру основу в промислі, англійські купці захоплюють ринки збути в Європі. Осідають у Гамбурзі, дістаються на Балтійське море, до Прус. Приходить до завзятої купецької боротьби з німецькою Ганзою. Щоб піддержати ту боротьбу, Єлизавета веліла замкнути купецьку станицю (факторію) в Лондоні. Перемогли англійські купці, Ганза піду пала.

Також доходять англійці відовж Скандинавії до Білого моря і там засновують московську компанію та нав'язують торговельні зносини з московським царством (за Івана Грізного). На півдні, на Середземному морі, торгають вони з турками, усюди повстають торговельні компанії.

Часи королеви Єлизавети дають основу пізнішому пануванню Англії на морях та світовій колоніяльній державі. Рівночасно з цим розквітом добробуту зростає й культура Англії. За Єлизавети живе найбільший світовий драматург — Шекспір.

## Франція.

Франція вийшла з середньовіччя сильною державою з абсолютною владою короля. Король Франц I (1515—1547), загрожений Габсбургами, що оточили його державу, вів численні війни з ними і врешті Франція таки встоялася проти великої переваги.

У часі реформації поширився у Франції кальвінізм. Королі розпочали завзяту війну з гугенотами (=кальвіністами), суспільство поділилося, горожанська війна велася з перервами протягом тридцяти літ. (Знищенння гугенотів у Парижу в т. зв. Бартоломейську ніч — 1572). Вкінці король Генрих IV, з нової династії Бурбонів (спорідненої з попередньою) видав толерантційний едикт в Нанті (1598). Він дозволив гугенотам ісповідувати свою релігію. Для своєї забезпеки вони могли мати навіть фортеці, де держали своє військо. Але єдність Франції удержалася і влада короля не послабла. А пізніше король Людовик XIV скасував едикт (1685) і Франція стала одноцільною і під релігійним оглядом.

Довголітні війни зруйнували країну, тож Генрих піклується про добробут, особливо стає опікуном селян, ще їх уважає за основу держави. У противагу шляхті король спирається на урядовців, що їх бере із третього стану. Значення бюрократії зростає. Великі заслуги мав його міністер Сюллі. Він перевів численні податкові реформи, прибутки стали великі, державний скарб поповнився. Розвинувся промисел і торгівля, повстають великі шовкові фабрики в Ліоні та інших містах. Тоді теж починається колонізація Канади.

## СХІДНА ЕВРОПА.

У тому часі, як західна Європа в другій половині середньовіччя переживає великі переміни, а саме: оформлюється новий лад, приходить до великого культурного розцвіту за гуманізму та до релігійної реформації, а великі географічні відкриття відслоняють перед нею цілий світ, — східна Європа переживає найтяжчі часи. На півдні, від XIV ст. наступають на Балканський півострів турки, здобувають його, 1453 падає Царгород, усі балканські народи дістаються під страшне турецьке панування аж до XIX ст. Греки та альбанці, а із слов'ян болгари, серби та хорвати, сходять з історичної арени. У нових віках турки сягнули за Дунай і здобули Угорщину. Румунія, себто: на півдні Волощина, на півночі Молдавія

і Семигород, стають князівствами-господарствами під турецьким протекторатом.

Над східною Європою ще від половини XIII ст. (1240) тяжіло татарське лихоліття. А стало воно ще гірше, як частина орди в половині XV ст. перенеслася на Крим. Кримський хан підпав під зверхність турецького султана і так тепер обидві сили ті, турки й татари, раз-у-раз почали наступати на сусідні краї. Боротьба з грізними наїздниками висмоктувала всі сили християнських народів сходу і півдня Європи, на спокійне життя і культурний розвиток — як це було в зах. Європи, — не було ні часу ні спромоги. Ця боротьба була і причиною різниці в дальшому культурному розвитку західної і східної Європи. Східна Європа, зокрема Україна, стають заборолом Європи перед турками й татарами, але сталося це коштом культурного розвою цих країв.

### Україна.

У середніх віках була Україна провідною державою східної Європи. Велика і могутня, перемогла вона дві великі орди (печенігів і половців), не враховуючи менших. Та приходить нова орда — татари. Україна, по тимчасовому занепаді, веде успішні бої і з цією ордою. Галицько-Волинська держава зовсім звільнилася з під татарів, східні князівства, під новою литовською династією і спільними силами з Литвою, ведуть теж успішні бої з ними. Але зайняття Галичини Польщею спричинило упадок Галицько-Волинської держави, а з'єднання Литви з Польщею спричинило некорисні зміни і на українських землях. Занепадають одне за одним українські князівства на східних землях. Польща намагається, щоб усі українські землі забрати собі. Приходиться українцям боротися тепер і з польським наступом. Очевидно, вже не вистарчало сил до повної боротьби ще й з татарською ордою, щоб її знищити, як попередні орди. Коли ж татари перейшли на Крим, у безпосереднє сусідство, положення України стало незвичайно тяжким. Тимчасом Польща, живучи спокійно від татар, за українськими землями, зміцнювала свої сили, просувається все далі на Україну і тут заводить свої порядки. Розпочав ту політику ще Ягайло зараз по унії в Креві (1386). Українську шляхту-бояр відсунено від участі в управі державою. Півтора століття йде боротьба українських бояр за українську державу. Скінчилася та боротьба на грани нових віків, повстанням князя Глинського. Свою перемогу використала Польща в той спосіб, що по Люблинській унії (1569 р.) приєднала всі українські землі до польської держави і переш

творила на свої колоніальні терени. Усюди на зайнятих землях заведено польське право. Велика земельна власність у значній мірі попадає в польські руки, польська шляхта хмарою насуває на українські землі. Магдебурзьке право, уведене в містах для чужинців — колоністів, поляків і німців, відсуває місцеве українське населення від участі в управі міста і в його економічному житті (цехи). Селянство попадає в тяжкі кріпацькі умови. Українська церква втратила свої давні права і привілеї, її переслідують, забирають маєтки, церкви часто перемінюють на костели, право патронату дає нагоду зовсім понизити і використати духовенство.

А рівночасно польська держава проти наступу татар ніякої охорони українським землям не давала. Наддніпрянщина пустіла. Коли Галичина мала густоту населення 10 люд. на 1 км<sup>2</sup>, Волинь — 7, Київщина — вже тільки 2. Нижче Київщини землі були вже здебільшого незаселені.

Тоді населення самобереться за оборону, повстає казаччина.

### **Гуманізм і реформація на українських землях.**

Гуманізм і реформація викликали всюди в Європі змагання до освіти. Особливо великий вплив мала реформація, що зверталася із Святым Письмом безпосередньо до народу. Тож треба було тепер народ повчити про нову віру, відповідно виховати дітей, подбати про школи. А гуманізм зного боку відкривав нові світи, цілу давню культуру греків та римлян. Зацікавлення науками та освітою прийшло й на Україну і спричинило в ній у XVI ст. живавий культурно-освітній рух.

Цей культурно-освітній рух проявився спочатку на західних землях. Франц Скорина — по походженню полоцький міщанин, що скінчив університет в Кракові й Падуї, видав у Празі (1517) псалтир у перекладі на народну мову. За його прикладом ідуть і інші, і так з'являються нові переклади. Шіддержують цей культурний рух українські магнатські роди. Тоді то заходом кн. Заславської виходить у половині XVI ст. т. зв. »Пересопницьке Євангеліє«, дуже зближене до народної мови. Це видання підготовив син сяноцького священика Михайло Василевич. Таких »учительських Євангелій« було тоді багато. У тім часі з'являється також і перша друкарня на українських землях. У 1569 р. Іван Федорович друкує в Заблудові, у князя Хоткевича, теж »Учительське Євангеліє«, псалтир та часослов. У Львові видає той же друкар апостола. Потім переїздить він до Острога, до кн. Острозького. В Острозі, на Волині, повстав науковий гурток і школа, що звалася

академією. Там гуртуються численні учені, а 1580 р. виходить друком повна Біблія, єдина того роду друкована книга на цілу Словянщину. В Острозі повстали також численні оригінальні твори членів гуртка. Подібна як в Острозі школа була ще в Турові та Володимирі; культурним осередком був і двір кн. Слуцького в Слуцьку, де була школа і друкарня. Також у Миляновичах, на Ковельщині, московський емігрант кн. Курбський зібрав коло себе гурток письменників, що перекладали та писали твори в обороні православної віри. Також і сам князь брав жваву участь у тодішньому релігійно-полемічному житті.

### Братства.

Поруч з українськими князями справою освіти та шкільництва захопилися братства по містах. Братства були зпочатку при церквах і їхньою метою було піклуватися церквою. У храмовий день справляли вони обід для прочан і з того мали прибуток на церковні потреби. Належали до братств у першу чергу міщани, але приймали до них і шляхту та духовенство. Взагалі, братства гуртували людей, яким дорогою була справа церкви. Але згодом, чим тяжчі часи доводилося переживати, тим усе більше програма праці братств стає ширшою. Коли почали українців не допускати до управи міста чи цехів, братства стали організацією, що охопила ціле життя українського населення по містах. Моральний авторитет братств був дуже великий. Вони, як каже сучасний літописець, »установляли собі консулів і проконсулів, дивні присяги чинили, від послушенства владі відприсягали, самі собі свої суди та кари встановляли, тих, що для чужинців працювали, за проклятих мали, до церемоній церковних не допускали і плювали на них«.

Очевидно, що в часі загальних змагань за релігійні справи — а релігія у нас вязалася з національністю — братства мусили звернути увагу на те, щоб піднести з занепаду церкву. Але це, можливо, було осягнути в першу чергу через освіту, школу, книжку.

Найважнішим братством стає львівське Ставропігійське братство при Успенській церкві у Львові. Основою значення цього братства було те, що йому вдалося відновити владицтво у Львові, яке Польща хотіла скасувати. Потім братство взялося до будови церкви і вибудувало величавий храм, один з найкращих у теперішньому Львові. По смерті друкаря Федоровича братчики купили його друкарню і почали друкувати необхідні на той час церковні книжки та шкільні підручники. Брехті братство заснувало середню школу, гімназію.

Усю ту діяльність братства затвердив царгородський патріярх Єремія, що був тоді особисто у Львові. Він затвердив і статут братства і цей статут став взірцем статутів братств по інших містах. За прикладом Львова повстають братства по інших містах, з важніших: у Городку коло Львова, Бересті, Перемишлі, Замості, Києві. Усюди при братствах повстають школи, братства опікуються також лічницями, богадільнями. У Києві повстає школа подібно як у Львові, що її пізніше митрополит Петро Могила переформував на колегію. Гетьман Сагайдачний разом із цілим військом запорізьким вписався в члени братства.

Те, що в Києві повстав такий важливий культурний осередок, мало велике значення, бо на західних землях братства не могли сильніше розвинутися по причині безнастаний боротьби з Польщею. Тут, на сході, за той час розрослася козаччина на таку силу, що могла відбити оборонною рукою польський наступ. Київські вчені кола впливали на політичний світогляд самого козацтва. Серед цих кіл відживає давня традиція Київської княжої держави. Походи козаків на татар, на турків, на Царгород, навязують вони до таких же походів князів Олега, Ігоря на той же Царгород.

Так, отже, в розумінні київських учених козаки ставали представниками української держави. Тому політика козацьких гетьманів чимдалі стає все більш ширшою, охоплює не лише козацькі справи, але йдуть змагання за загальнонародні потреби, і вкінці за українську державу.

### Берестейська унія.

У тому часі прийшло до великої події в релігійному житті України — до унії української церкви з Римом. Думка об'єднання церков, східної і західної, під одним головою, папою римським, не була новою. Ще за короля Данила була така спроба, а вдруге на фльорентійському соборі (1439). Та думка не могла бути і чужою, бо в часі хрещення за кн. Володимира Великого обидві церкви були ще об'єднані і щойно в половині XI ст. прийшло до поділу.

У XVI ст., коли релігійні справи хвилювали цілу Європу, виринула на Україні справа унії, хоч час для того був не зовсім відповідним. Релігійна боротьба католиків і протестантів викликала всюди релігійний фанатизм, а для об'єднання церков якраз треба було взаємного зрозуміння, спокою і розважливості. Реформація висунула була проти Риму численні закиди, проти пап ішла завзята акція протестантів, що було відоме й православним. Протестантизм поширився

був досить сильно в Польщі. Проти нього вели боротьбу за-  
прошені до Польщі езуїти, а також і сам уряд. А що подібна  
боротьба велася також і з православними, то, мимо волі,  
спільна доля зближувала обидві ці церкви — православну  
і протестантську.

Спочатку думка про унію виринула серед православних  
владик. Шукаючи виходу з того тяжкого положення, в якому  
опинилася православна церква в Польщі, звернули вони увагу  
на Рим, надіючися, що в унії з Римом здобудуть полегшення  
церкві, права та рівноправність з польським духовенством.  
Коли прийшло до переговорів, то дійсно Рим признав ук-  
раїнській церкві рівні права з латинською церквою. При тому  
українська церква, признаючи зверхність Риму, мала зберегти  
свій обряд та звичаї. Догматичні розходження були невеликі,  
тож їх не тяжко було вирівняти. На цих умовах владики  
погоджувалися прийняти унію. У Бересті був скликаний собор  
і там проголошено з'єднання української церкви з Римом.

Та проти унії виступила більшість православних, та й  
єпархія поділилася, бо не всі владики приступили до унії.  
Проти унії виступив тодішній найбільший авторитет серед  
православних, князь Константин Острожський. Він в основі  
не був противником унії, але розумів її як злuku цілої схід-  
ної церкви, отже і грецької, що їй підлягала українська  
церква. Крім того, в українській церкві в справах церковних  
все велике слово мали і вірні, і тому вони стали закидати  
владикам, що вони, не питуючись нікого, вирішили таку  
важливу справу самі. Та найбільш пошкодила унії політика  
польського уряду та польського духовенства. Польські кола,  
як світські так і духовні, а зокрема езуїти, розуміли унію  
не як з'єднання двох рівноправних церков, але як спосіб,  
щоб перетягнути на латинство та підпорядкувати собі ук-  
раїнську церкву і спольщити українців. Тож уніятське ду-  
ховенство в Польщі ніколи не дістало рівних з латинським  
духовенством прав. До того почалося перетягання вірних на  
латинство і то такими способами, що навіть Рим вмішався  
в ту справу, але ця його інтервенція нічого не змінила.

При таких умовах годі було надіятися, що унія загально  
прийнялася. Прийшло до боротьби між православними та  
уніятами, що, очевидно, ослабило українську церкву. Коли ж в обороні православія виступила козаччина, унія занепала.  
На переломі XVII і XVIII ст. уніятська церква реорганізується,  
але вдержується тільки на західних землях. Та й тоді положення її було трудне, бо польська політика щодо української  
церкви зовсім не змінилася. Щойно з упадком Польщі, коли

Галичина перейшла під Австрію, уніяцька церква стає в ній самостійною і сильною, та відіграє велику роль в національному відродженні західно-українських земель.

### Початки козаччини.

Сусідство з степом все було лихом для України. Коли ж від половини XV ст. татарська орда осіла на Криму, відтоді не вгавали напади на українські землі, — степова Україна спустіла. Не було української держави та українських князів, що боронили б кордонів України, доводилося населенню самому відбиватися від диких степовиків. На високих могилах ставили сторожу і вона давала знак, як надходила орда. Тоді люди втікали в ліси, багна, ховалися по печерах чи за міськими мурами. Люди, ідучи в поле на роботу, збиралися більшими гуртками та брали з собою зброю, бо кожної хвилини можна було надіятися появи татар. На полях ставили теж малі деревяні фортеці, в яких можна було відбиватися від невеликого татарського загону. Люди жили немов подвійним життям: доводилося їм і на ріллі працювати і воювати. Та без спротиву не терпіли люди татарських нападів, а збиралися в гурти, ватаги і наступали її собі на татар, відбивали їм ясир в їхній поворотній подорожі. А відважніші йшли на ціле літо »на уходи«, в степи на ловлю риби та звіря і щойно на зиму повертали додому. Тоді часто доводилося битися з татарами. Життя було небезпечне, але свободне, вольне.

Такий спосіб життя, яким жило населення півдня України, називали козакуванням, а тих, що йшли у ватаги, воювали з татарами, жили тим степово-вольним життям, називали козаками. Спочатку не було окремого козачого стану: в потребі воювали всі, хто лише міг володіти шаблею. Так отже козаччина була побутовим явищем, т. з. виявом тодішнього побуту населення України, що мусіло відстоювати свою землю і свою волю перед хижими степовиками.

### Дмитро Байда Вишневецький.

У половині XVI ст. з'являється серед козаків Дмитро Байда Вишневецький. Він походив з давнього українського княжого роду. Вишневецький гуртує коло себе козаків і починає війну з татарами. На острові Хортиця заснував фортецю Січ, де козаки могли постійно жити та підстерігати і спиняти татар в їхніх походах на Україну. Січ стала організаційним осередком козаччини і від того часу витворився вже окремий козачий стан, а творять його люди, що виключно віддаються військовій службі.

Вишневецький, як добрій політик, бачив, що на Україні доти не буде гаразду, доки на Криму буде татарська орда. Та хоч на Січі зібрали всі козацькі сили, але вони були замалі, щоб завоювати Крим. По цій причині Вишневецький шукає допомоги в сусідів, що також були зацікавлені кримськими справами і звертається до Москви та Польщі. Але між Польщею та Москвою була ворожнеча і вони не могли погодитися, щоб спільними силами вдарити на Крим. Вишневецький воює кілька разів з Кримом, але здобути Крим не було сили і так не вдалось йому здійснити великий плян — звільнити Україну від грізного сусіда.

У році 1553 Вишневецький вмішався у війну з Молдавією, попав до турецької неволі і згинув у Царгороді. Вишневецький, як великий войовник, організатор Січі і визначний політик, залишив у народі глибоку пам'ять. Народна дума оспівує його під іменем Байди та розказує про його трагічну смерть. Був він найвизначнішою постаттю казаччини в XVI-столітті.

### Січ.

По смерті Вишневецького Січ надалі залишилася осередком, серцем козаччини. Була вона понижче порогів, тому й називалася Запорозькою Січчю або Запоріжжям, а козаків звали січовиками, запорожцями. Жили там козаки як військове товариство, як лицарський орден. Життя було тверде, але вільне; Запорожжя було ні від кого незалежне.

На чолі Січі стояв гетьман. Військо ділилося на полки по 500 людей, полком проводив полковник. Полк ділився на сотні з сотниками, сотні на десятки з отаманами. Гетьманову канцелярію вів писар, обозний орудував військовим добром, зокрема піклувався гарматами, осавули були помічниками гетьмана. Гетьмана й старшину вибирали на загальній козацькій раді, там вирішувано й усі важливі справи. Під час походу влада гетьмана була необмежена.

Завданням Січі була оборона України перед татарами. Але козаки не обмежувалися вже тепер лише до війни на степах України, але на своїх легких човнах, т. зв. чайках, робили вони далекі походи на побережжя Чорного моря, добували міста та звільняли з в'язниць тисячі невільників. У часі, коли ціла Європа тримтіла перед турками і татарами, єдині козаки воювали під Царгородом.

### Перші війни козаків з Польщею.

Та незабаром прийшлося козакам воювати і проти Польщі. По Люблінській унії (1569) всі українські землі відлучено

від Литви і приєднано безпосередньо до Польщі. Від того часу в більшій мірі, ніж раніше, насунула польська шляхта на Україну. Завдяки козаччині Придніпрянщина стала більш безпечною від татар і землі заселилися, тож польські пани почали забирати собі цілі села. А з шляхтою прийшла панщина і на Наддніпрянщину і ставала все більш тяжкою. Селяни починають тікати на Запорожжя і через те число козаків зростає, але росте й ворожнеча до Польщі.

У 1591 р. приходить до першої війни козаків з Польщею під проводом Христофора Косинського, а кілька літ пізніше (1596) воюють з поляками гетьман Лобода і Наливайко. Козацьке військо і селяни-повстанці зайняли Київщину і частину Волині, але сили були ще заслабі і по довгих боях козаки мусіли відступити аж на Січ. Однаке, їх не зламано. На Січі вони були недосяжні, та й сама Польща зараз таки, в 1600 році, звернулася до козаків за допомогою. Тоді мала бути польсько-шведська війна, а незабаром і війна Польщі з Москвою, тож поміч була дуже потрібна. Козаки використали це трудне положення Польщі. Вони пішли на війну, а війна дала їм спромогу збільшити число козаків. Козаччина вільно розвивається на східних землях, як за часів Лободи та Наливайка.

### Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний.

У міжчасі приходить до найбільших у тих часах боїв козаків з татарами й турками. Героем цієї доби (1614-1620) був новий гетьман Сагайдачний. Походив він аж здалекої Самбірської української шляхти Конашевичів, скінчив школу в Острожській академії, пізніше пішов на Січ і тут визначився як безстрашний вояк і славний політик. До часів Хмельницького був він найвизначнішим гетьманом. Уже раніше здобули козаки цілий ряд турецьких фортець над Чорним морем, а саме Варну 1606, Переяслав 1608, Ізмайл, Кілію, Білгород 1609. У 1614, вже під проводом Сагайдачного зруйнували вони Синооп, багате турецьке місто на малоазійському побережжі, осередок торгівлі невільниками. Двічі погромили турецьку флоту, що збиралася спинити їх походи, раз при гирлі Дунаю, вдруге при усті Дніпра. У 1616 році здобули козаки Трапезунт, друге місто на малоазійському побережжі, а потім вдарили на Босфор, на Скутар — передмістя Царгороду. Того ж року здобув Сагайдачний Кафу на Криму, найбільший невільничий ринок, і звільнив тисячі невільників, що мали йти в далекі світи в неволю. У 1618 році Польща наново воює

з Москвою і в тій війні бере участь і Сагайдачний та здобуває під самою Москвою цілий ряд міст.

### Хотинська війна.

Тимчасом султан вирішив помститися за свої втрати і сам іде в похід на Польщу (1621). У Польщі настало тривога, бо вже рік раніше під Цецорою турки розгромили зовсім польське військо. Король звернувся з проханням за допомогою до Сагайдачного. Сагайдачний погоджувався, але жадав за це затвердження православної епархії. А для православної церкви це було дуже важне, бо від часів Берестейської унії уряд не дозволяв висвячувати православних владик. Тоді Сагайдачний на власну руку попросив єрусалимського патріарха Теофана, що переїздив через Київ і він висвятив нову православну епархію (1621). Але польський уряд не хотів допустити висвяченіх владик на їхні катедри. Отже сирава епархія була важна і тому Сагайдачний поставив її на перше місце в своїх домаганнях. Король, з огляду на важливість хвилі, мусів погодитися на домагання Сагайдачного. Сороктисячна армія козацька прийшла в допомогу під Хотин. Побіч слабшого польського табору став могутній козацький обоз. На нього звернули турки всі свої сили, але не здобули його. Козаки відбили численні наступи, а потім самі перейшли в наступ. Вкінці турки склали умову і відступили. Козацька поміч врятувала Польщу. Гетьман Сагайдачний, ранений в бою, помер кілька місяців пізніше (1622). А Польща не додержала і тим разом умови з казаками і релігійна справа, побіч інших, стала причиною нових козацьких воєн.

### МОСКОВЩИНА.

Від часу нападу татар (1240) до кінця середньовіччя була Московщина під татарським володінням. Серед більшого числа князівств, з часом, московське князівство вибилося на перше місце і об'єднало навколо себе всі землі. Використовуючи послаблення орди, кн. Димитрій Донський розбиває татар на Куликовому полі (1380), але ще цілих сто літ довелося призначати татарську зверхність. Щойно Іван III (1462—1505) звільнив Московщину від цієї залежності. Коли турки здобули Царгород, він одружився з племінницею останнього цісаря Софією Палеолог, прийняв двоголового римського орла — державний герб Візантії — за свій герб, а один з його наслідників, а саме Іван Грізний, прийняв уже титул царя.

Сусідом Московщини на заході була купецька республіка Великий Новгород, а далі Литва. Іван III пішов походом на Новгород, завоював його і зовсім знищив. Населення переселено в глибину краю, визначніші міщани попали у вязницю, або наклали головою. Новгород, великий осередок торгівлі із західною Європою, вже не двигнувся з занепаду. Наслідник Івана III, кн. Василь (1505—1533), продовжує політику свого попередника. Він здобув друге визначне торговельне місто Псков (веде також завзяту боротьбу з Литвою).

Ще далі поширив західні кордони держави Іван Грізний (1533—1584). Він дійшов уже аж до Балтійського моря, здобув Нарву. Але тут стрінувся з двома суперниками, що не хотіли допустити нову державу до Балтійського моря, а саме з Польщею і Швецією. Вони відкинули Московщину ще на півтора століття від Балтійського моря.

Рівночасно Іван Грізний поширив свою державу і на сході. Він розбив татарську орду над Волгою, здобув їхні міста Казань і Астрахань. Тоді ціле річище Волги, так важливий торговельний шлях до Каспійського моря і до Азії, опинилося в московських руках. Також донські козаки признали його зверхність, а донський отаман Єрмак із своїм відділом перейшов Урал (1586) і дав почин до завоювання Сибіру.

У внутрішній політиці Іван Грізний знищив у дуже суворий спосіб самовладу бояр, що раніше, за його малолітності, дійшли до великого значення і створив прямо деспотичну царську владу.

Син царя Івана Грізного Федор правив недовго. Він був останнім з царської родини і по нім засів його шурин боярин Борис Годунов (1598—1605), визначний політик. Головну увагу звернув він на Сибір. Московському митрополитові виднав титул патріярха. Та несподівано з'явився в Польщі самозванець Димитрій, що подавав себе за другого сина Івана Грізного. Він ніби чудом врятувався від смерті і тепер зголосував свої права до престолу. Польща дала йому допомогу і він пішов походом на Москву. Тоді помер Годунов і Димитрій став царем. Але коли Димитрій почав ширити в Москві польські звичаї, його вбили, а царем став боярин Шуйський. Та з'явився другий самозванець, ще раз вмішалися поляки і хотіли здобути престол для свого короля. Але тоді прийшло до народного повстання проти чужинців під проводом Мініна і князя Пожарського і поляків відбито. Склікано собор і на ньому вибрано царем Михайла Романова (1613), що став основником нової царської династії Романових.

## БІЛА РУСЬ.

З кінцем середньовіччя Біла Русь враз з українськими землями ввійшла в склад Литовського князівства. Литовці посунулися на південь і на білоруській території оснували свою нову столицю Вильно. По тій причині литовці підпали під українсько-білоруський вплив ще більше, ніж раніше. До великого значення прийшло Вильно за часів гуманізму. Доктор Франц Скорина, що студіював на краківському і падуанському університеті, видав у Празі 1517 р. переклад псалтиря, потім переїздить до Вильна і там, у домі бурмістра Бабича основує друкарню і друкує багато книжок. Трохи пізніше (1562), вже під впливом реформації, а саме кальвінізму, що пронісився на Литві, Симон Будний друкує в Несвіжі пропагандивні кальвінські книжки. Але що реформація серед православних не поширилася в більшій мірі, бо не було основ, то і цей видавничий рух припинився. Частина білорусів була православною, частина — римокатоликами. Ті, що були латинської віри, сильно польщилися і це ослаблювало відродження білоруського народу.

## ПОЛЬЩА.

Щойно від часів унії в Креві (1386), коли то литовський князь Ягайло перейшов на польський престол, Польща стала великою державою. На переломі середньовіччя і нових віків запрошено Ягайлонів і на престоли в Чехії і Угорщині. Та із смертю чесько-угорського короля Людвіка (1526) кінчиться володіння тієї династії в тих краях, на її місце приходять Габсбурги і відсушують Польщу від справ середньої Європи.

У внутрішній політиці розвій Польщі іде відмінним шляхом, ніж у прочій Європі. Коли на заході всюди зростає королівський абсолютизм, що спирається на новому укладі суспільства, зростає третій стан, а королі, спираючись на міста, скріпляють свою владу та спинють дальший розвій станових привілеїв горішніх станів шляхти і духовенства, — в Польщі, навпаки, — королівська влада підупадає, шляхетська олігархія стає всевладною.

У 1505 році король Олександр видав закон, в якому зобов'язується, що не видасть ніякого закону без згоди польського сейму. Могло б це стати основою парламентаризму, як це було в Англії, але польський сейм ніколи не був представником народу, лише шляхти й духовенства. Розвій сейму пішов по лінії шляхетської всевлади, а в XVII ст. олігархія

дійшла до того, що один посол міг зірвати сойм (»liberum veto«). Свое становище шляхта використовує на те, щоб по-неволити не лише селян, що їх прикріплено до землі, але й відсунути міщанство від політичного життя. Держава не дбає про міста, про розвій торгівлі і промисловости, але навпаки, виходять закони на їхню шкоду. Бо держава піклується лише інтересами шляхти. До міст напливають чужинці, спершу німці, потім жиди, а ці останні з часом захопили в свої руки ціле господарське життя міст.

Польща не була одноцільною державою під національним оглядом. В її склад входили українські землі, більші від цілої Польщі, належала до Польщі і ціла Литва і Біла Русь. З державного становища необхідно було вести таку політику, щоб приеднати собі населення цих країв. Тимчасом Польща повела політику, якраз відмінну, нетерпиму під національним і релігійним оглядом, і це мусило довести до повстань і воєн.

Король Жигмонт Август (1548—1572) був останнім з родини Ягайлонів. Щоб запевнити державі єдність по своїй смерті він, мимо спротиву українських і литовських вельмож, силоміць перевів т.зв. Люблинську унію (1569). Тоді скасовано окремішність литовських земель, як держави, а українські землі відібрано Литви і приеддано безпосередньо до Польщі.

У тім часі поширилися в Польщі гуманізм і реформація. Цей культурний рух викликав жвавий літературний рух. Письменники почали писати свої твори в польській мові, замість давньої латини.

Від 1572 р. засідають на престолі в Польщі елекційні (вибираючі) королі. Ті елекції доводили часто до боротьби шляхти між собою. Також чужі держави встравали в ті справи і старалися провести своїх кандидатів. По короткому володінні короля Генриха з французької родини, засідає на польському престолі семигородський князь Стефан Баторій (1576—1586). Його заслугою було те, що він відбив наступ царя Івана Грізного на Балтійське побережжя. Його наслідник Жигмонт III (1587—1634), з шведської родини Вазів, втягнув Польщу в безвиглядну війну з Швецією, бо не хотів зректися прав до шведської корони. Але шведи перемогли і осіли над Фінською затокою в Естонії і в Лівонії. Балтійське море стало на сто літ шведським морем. Не повелася теж і політика Жигмонта в московській справі. У Московщині ішла боротьба за престол, це були т.зв. часи самозванців. Жигмонт і тут кандидував на царський престол. Але він був надто відомий як володар країнною нетерпимий у справах віри, всі знали його поведінку в справі української церкви, тож по тій причині не схотіли

його в себе. Така політика сильно ослабила міждержавне становище Польщі.

## ТРИДЦЯТИЛІТНЯ ВІЙНА 1618-1648.

### Причини.

Сто літ проминуло від виступу Лютера і початку реформації, але Німеччина все таки не жила ще в спокої. Навпаки, хоч авгсбурський мир з 1555 р. тимчасово полагодив релігійні спори, зростала ворожнеча між протестантами й католиками. На початку XVII ст. обидва табори зорганізувалися, католики створили лігу, протестанти — унію. Назрівала війна.

Але були ще й інші, не релігійні причини конфлікту. У часі реформації значно зросли сили і значення князів. Князі здобули собі багато земель, що раніше були власністю церкви (секуляризація), і тим їхнім змаганням не було стримув, бо цісарська влада в Німеччині була невелика. Ті змагання були сприятливим підложжям для внутрішніх воєн, а велися вони вже не з самих релігійних причин, а зовсім політичних.

Так і характер тридцятирічної війни, спершу релігійний, стає все більше політичним, особливо від часу, як у війну почали встравати чужі держави, і війна з домашньої стала європейською війною. Ділимо війну на чотири фази, згідно з тим, які держави беруть участь у ній: 1.) Чеська війна 1618—1625, 2.) Данська війна 1625—1629, 3.) Шведська війна 1630—1635, 4.) Шведсько-французька війна 1635—1648.

### 1. Чеська війна 1618—1625.

Досить несподівано почалася війна, навіть не в Німеччині, а в Чехії. Релігійне питання в Чехії все було живе, ще від часів Гуса, і чеські протестанти мали тут деякі свої права. Сама Чехія переживала тяжкі часи. До 1526 р. чехи мали своїх королів, окрім державу і лише випадково, по причині безпотомності смерти короля Людвіка в 1526 р., на основі династичного договору Ягайлонів з Габсбургами, Чехія, попала під володіння Габсбургів. Але Габсбурги були німцями, володіли Австрією й Німеччиною і прилучили Чехію до Австрії. Так отже Чехія втратила самостійність, подібно як раніше Галицько-Волинська держава по смерті останнього князя з родини Романовичів. По тій причині чехи ставилися неприхильно до Габсбургів. Щоб приєднати чеських протестантів, цісар Рудольф II видав т. зв. лист маєстату (1609), себто призначав їм свободу віри, причастіє під двома видами, дозво-

лив будувати церкви. Протестантська шляхта мала теж своїх оборонців (дефензорів), що боронили їхніх прав.

Так сталося, що в двох чеських містах протестанти побудували собі свої церкви. Але ті міста належали до духовних католицьких маєтків і католики виступили проти того. Вони в однім місті зруйнували протестантську церкву, в другому протестанти відбили наступ. Дефензори внесли протест до цісаря, але цісар відкинув його. Тоді прийшло в Празі до демонстрації. Чеські протестанти вдерлися до цісарської канцелярії, до тих урядовців, що мали вплив на цісарську відмову і жадали вияснення. Прийшло до сутички і в часі того трьох урядовців викинено через вікно. Ця дефенестрація дала почин до безпосередніх військових дій.

Чехи підняли повстання. Була це війна вже не чеських протестантів, але цілого чеського народу проти Австрії та Габсбургів за самостійну державу. За прикладом Чехії піднялися Моравія, Шлеськ, Лужиць, що належали до Чехії. У Празі створено уряд з 30 директорів, а щоб дістати допомогу, покликано на короля голову унії в Німеччині, князя Палатинату Фрідріха.

Цісар Фердинанд дістав допомогу від католицьких князів Німеччини, ціла ліга під проводом баварського князя Максиміліана стала по його стороні. Також Еспанія прислала війська, папа дав грошеву допомогу. Сили цісаря були велики. Чехи стягнули свої війська під Прагу і тут на Білій горі, прийшло до вирішального бою (1620). Чехи пограли цей бій.

Цісар суворо покарав чехів. Двадцять найвизначніших чеських провідників покарано на смерть, їм стято голови на ринку в Празі, багато інших ув'язнено, конфісковано безліч маєтків. Іх одержали німці, чеська шляхта була знищена. Скасовано не лише лист маестату, але й усі самоуправні права, які мала Чехія, як недавня самостійна держава. Усюди приходять урядники німці, так що чехи в своїй батьківщині втратили провідає становище. Починається переслідування чехів як надії, міста німчаться, чеська мова заховалася хіба по селах. Бій на Білій горі був справді гробом чеської нації і щойно по двохсот роках приходить до відродження чеської нації, а по трьохсот роках — до створення нової самостійної держави у ХХ ст.

**Данська війна (1625—1629).** Та війна не скінчилася. Цісар хотів використати свою перемогу не лише в Чехії, але і в Німеччині і сильно виступив проти бувшого чеського короля Фрідріха, князя Палатинату. Війна перенеслася на терен Німеччини. Проти цісаря виступили протестантські

князі, головно з північної Німеччини, де були вони найсильнішими. Але цей зріст цісарської сили затривожив і сусідні держави. Особливо хвилювало їх те, що цісареві Еспанія дала допомогу, що немов би відновилася давня габсбурзька імперія часів Карла V. Найбільш загрожена Франція негайно почала шукати союзників проти цісаря. Тодішню французьку політику вів кардинал Рішельє, найвизначніший політик тодішньої Європи. Хоч Франція була католицькою державою, але з політичних причин не вагалася піддержувати тепер німецьких протестантів у війні проти цісаря. Тож війна починає ставати щораз більше політичною. По стороні протестантів стали теж Нідерлянди і Англія, давні вороги Еспанії і Габсбургів, а тепер ще й одновірці німецьких протестантів. Але найбільшу допомогу дістали протестанти від Данії. Вона виступила війною проти цісаря; Англія і Нідерлянди зобов'язалися давати грошеву допомогу.

Становище цісаря стало тяжке. Але врятував його Альбрехт Валенштайн.

Валенштайн походив із старої чеської протестантської родини, але під впливом езуїтів перейшов на католицизм. Велика честолюбівість казала йому держатися цісаря, — надіяvся тут дійти до почестей. Коли розпродувано маєтки по конфіскаті по Білій горі, Валенштайн за безцінь купив собі величезні простори землі в Судетах з численними містами й селами і створив собі якби державу. Пізніше цісар надав йому титул князя Фрідлянду. Тепер, як зачалася данська війна, Валенштайн зголосився до цісаря і заявив, що за його згодою він зbere на свій кошт армію та воюватиме по цісарському боці. Цісар охочо згодився. Зібрати військо не було тяжко, бо в тодішніх воєнних часах багато людей жило з воєнної служби, а йшли до того, хто більше заплатив та добре вмів воювати. А Валенштайн мав гроши і славу доброго полководця. Тож у короткому часі зібрав кількадесятисячну армію і разом з цісарськими військами ліги розбили вони протестантські і данські війська так, що данці за просили миру і відступили від дальшої війни.

Цісар був на вершку могутності. Протестанти були розбиті, а під своєю рукою мав сильну армію Валенштайна. Тоді Валенштайн піддавав цісареві плян мирною політикою кінчити релігійні спори, а звернути більше уваги на державні справи і присмирити князів, особливо електорів, майже самостійних володарів та створити сильне, спадкове німецьке цісарство. Але цісар не зрозумів ваги такої політики. Йому більше залежало на тому, щоб привернути всюди католицизм

і знищити протестантів, тому пішов на дальшу боротьбу з протестантами, хоч Валенштайн відраджував. Цісар видав реституційний едикт (1529). В едикті цісар наказував протестантам повернути всі церковні землі, що їх забрали вони були по 1552 році. На тих землях мав наново настать католицизм, в землях протестантських князів можна було визнавати протестантизм.

Це рішення ішло згідно з побажанням католицьких князів і ліги. Але вони боялися Валенштайна і його планів, що він їх піддавав цісареві, і тому зажадали від цісаря, щоб той звільнив Валенштайна. Цісар дійсно так і зробив, і знову став залежним від князів і війська ліги.

Ця перемога католицизму сильно хвилювала протестантів, бо ясно було, що переможці не спиняться на тому едикті. Але на допомогу протестантам з'явився новий союзник.

### Шведська війна. 1630—1635.

**Швеція в нових віках.** Швеція від XIV ст. не була самостійною державою, від Кальмарської унії (1397) вона належала до Данії. Але данські королі почали насилати урядників-данців та накладати великі податки. Непорозуміння ставало щораз гостріше, вкінці прийшло до т. зв. штокгольмської різni (1520), коли то згинуло 600 найвизначніших шведів. Ця подія спричинила загальне повстання шведів під проводом Густава Вази. Шведи перемогли і Ваза став першим королем (1523—1560).

У тому часі поширилася в Швеції реформація. Шведи прийняли її без боїв. Король сприяв поширенню реформації, бо вона незвичайно скріпила його владу. До католицької церкви належали дві третини земель Швеції і все це, в часі реформації, перейшло на державу. Король міг тепер з тих маєтків повернути витрати під час повстання, сплатити державні довги та підсилити промисел і торгівлю.

Наслідники Густава Вази поширили межі держави на сході. Тут відбито наступили Московщини і Польщі, а Швеція крім Фінляндії, що належала до неї, посунулася на південь, зайняла землі довкола Фінської затоки, а саме Карелію, Інгрію, Естонію та Лівонію. Границя з Литвою сходилася аж на Зах. Двині. У Прусах здобула Швеція міста Мемель і Ельбінг і тоді дійсно Балтійське море стало шведським морем. У часі тридцятилітньої війни володів у Швеції дуже талановитий король Густав Адольф (1611—1632). Він саме закріпив остаточно здобутки Швеції на сході. Коли ж Валенштайн

розвив данського короля і протестантів і піддав цісареві плян створити сильну Німеччину та розбудувати сильну флоту на Балтійському морі, усі ті пляни стривожили Густава Адольфа. Саме тоді звернувся до нього з пропозицією французький міністер Рішельє взяти участь у війні в Німеччині. Густав Адольф охочо згодився на це, тим більше, що як протестант хотів допомогти протестантам в їхній боротьбі з цісарем. Так отже релігійні і політичні причини спонукали його виступити до бою. Невелика, але добірна шведська армія, під проводом самого короля, з'явилася на Помор'ї.

**Шведи в Німеччині.** На воєнному терені Густав Адольф відразу визначився як славний полководець. Він розвив військо ліги, зайняв північну Німеччину, потім здобув південні краї, між ними Баварію та її столицю Мюнхен і безпосередньо загрозив Австрії.

Цісар опинився у великій небезпеці і мусів звернутися до Валенштайна, прохаючи в нього допомоги. Валенштайн памятив, як його перший раз відкинули і тому не дуже поспішав, врешті погодився дати допомогу, але поставив свої домагання. Між іншим він зажадав згоди цісаря на те, що він буде одиноким полководцем цісаря, що буде мати права іменувати генералів, самостійно вести воєнні дії, а навіть вести мирні переговори. Цісар погодився на ці домагання. На поклик Валенштайна прибули до нього тисячі добровольців і він в короткому часі мав 40-тисячну армію. Проти себе стали два найбільші полководці тридцятилітньої війни — король Густав Адольф і Валенштайн. Довший час стояв Валенштайн в укріпленаому таборі і не приймав бою. Врешті прийшло до вирішного бою під Ліцен (1632). Коли шведська кіннота почала відступати під натиском військ Валенштайна, король сам із своїм полком кінноти кинувся в атаку, але загинув, поцілений кулею. Шведи врешті перемогли, але мали найбільшу втрату — не стало їхнього славного короля.

У дальшій війні Валенштайн на полі бою майже не воює, змагає до того, щоб закінчити миром війну, тож веде переговори з представниками князів і з шведами. Його надто самостійна політика викликала підозріння, а то й пеприхильтність цісаря, тим більше, що на цісарському дворі Валенштайн мав багато ворогів. По смерті свого короля шведи вже не були небезпечними і цісар вже не потребував Валенштайна, тож зважився вдруге його усунути. Цісар видав наказ, в якому відбирає Валенштайнові командування по причині »зрадливої невірності«. Наказ проголошено у війську і тоді більша частина війська покинула Валенштайна. Валенштайн вийшов

з Пільзна, де тоді стояв з військом, до Хебу, хотів забезпечити себе, бо недалеко були шведи, але висланники цісаря догнали його й убили в Хебі (1634).

### Французько-шведська війна 1635—1648.

Та війна і тепер не скінчилася, по боці шведів до бою виступила Франція. Очевидно, війна втратила вже релігійний характер, була ж Франція католицькою державою, а ставала по боці протестантів. Але французька політика вирішила використати пригожу хвилю, щоб зовсім розгромити Габсбургів. Ще добрих десять літ ішла війна, не було в ній великих боїв, але війська жахливо нищили країну. Вкінці закінчено війну Вестфальським миром (переговори велися в двох містах Вестфалії, чотири роки, в Оsnabrik і Mіnster, звідси і назва).

### Вестфальський мир 1648.

Умови миру були такі:

1. *Релігійна справа*: Признано свободу і рівність як католицького так і лютеранського віроісповідання. Щодо секуляризованих маєтків, то межовим встановлено рік 1624. Католицькі землі забрані по тім році, мали протестанти повернути католикам. Так отже по більше ніж сто роках від початку реформації прийшло до закінчення релігійних спорів у Німеччині і взагалі в Європі. У XVIII ст. вже всюди приходить до перемоги релігійна толеранція.

2. *Територіальні зміни*: Швеція одержала західне Помор'я і устя рік Одри, Лаби і Везери. Франції признано Мец, Туль, Верден, південну Альзацію і два міста на правому боці Райну. Швайцарію і Нідерландини признано самостійними.

3. *Зміни в Німеччині*. Баварія одержала горішній Палатинат і титул електора (восьмий). Бранденбургія одержала східну Прусію. Це з'єднання стало основою пізнішої могутності Прусії. Саксонія задержала Лужиці, що належали раніше Чехії.

Ще більші зміни настали у внутрішньому житті Німеччини. Цісар втратив майже всю владу. Тільки за дозволом сойму міг він накладати податки, починати війну, складати мир. Князі стали повними суверенами на своїх територіях. Вони могли вести війну, складати мир з іншими державами. На перше місце виступають Бранденбургія-Прусія, Баварія і Саксонія. Надренські князівства створили т. зв. »Надрен-

ський союз», що підпав під французький вплив. Німеччина, як одноцільна держава, властиво так якби перестала існувати (було аж 350 державних областей).

**Наслідки тридцятирічної війни** були для Німеччини дуже прикрі. Під політичним оглядом Німеччина, як політична сила, втратила значення на більш ніж два століття. Підувало зовсім і господарство Німеччини. Довголітні бої винищили в першу чергу людність так, що в деяких землях не стало й  $\frac{1}{3}$  населення. З ненімецьких країв потерпіли найбільше Чехія і Моравія, туди заганялися раз-у-раз чужинецькі війська. Цопалено безліч сіл, спустіли поля, бо селяни не могли обробляти землю, їх вічно грабували. Війну ведено наємними військами, а військо жило з населення і забирало останнє добро. Підували й міста, бо у воєнних часах не можна було вести торгівлі, ані розвинути промисел. Війна нищила міста, а воєнні контрибуції руйнували добробут.

Не менше великих були моральні шкоди, що їх нанесла війна. Населення зледаціло, відвикло від праці, ціле одне покоління (30 літ) виросло і не бачило нормального, спокійного життя. Ще довго по війні з'являлися розбійничі ватаги, головно з бувших вояків, що не хотіли йти до праці, а жили з грабунків. Підувало мистецтво, література, занепала національна свідомість і гордість. На їх місце приходить французька мода. На княжих дворах гомонить французька мова, і ще з кінцем XVIII ст. прусський король Фрідріх II писав свої твори французькою мовою і то в часі, коли з'являлися вже твори Гете і Шілера.

Так Вестфальський мир закінчив війну, що 30 літ хвилювала народи середньої і західної Європи. Шість держав брало участь у ній безпосередньо, а саме: Німеччина, Австрія, Данія, Швеція, Франція, Еспанія; дві піддержувало її грішми, а то Англія й Нідерланди. Вербовано вояків по цілій Європі, багато козаків-охотників брало в ній участь. По тридцяти роках середня Європа занепала, переможцями вийшли дві держави: Швеція, що стала найсильнішою державою на півночі і сході Європи, а друга держава — Франція. Хоч кардинал Рішельє не дожив кінця війни, але його політику далі вели його наслідники. Наслідком цієї політики політичний провід в Європі перейшов у французькі руки. Друга доба нових віків прикметна повною перевагою Франції не лише на політичному, але й культурному полі.

# ДРУГА ДОБА.

1648—1789.

## Характеристика другої доби.

Найбільш характеристичним для цієї доби є те, що державний абсолютизм доходить тоді до найвищого розвою. Проте веде Франція. Лише в Англії йде розвій подій іншим шляхом, там приходить до великої революції. До великих змін приходить і на сході Європи. Повстає українська гетьманська держава. Польща по втраті українських земель стає незначною державою, попадає в безлад і її ділять між собою сусідні держави. Швеція має провід на сході до часів Північної війни. По Полтавському бою (1709) підупадає, на її місце приходить до значення Росія. Туреччина, по останнім невдалім наступі на середню Європу (1683), перестає бути грізною силою, вона все більше відступає з Європи. Козаччина по столітніх боях ліквідує вкінці Кримську орду.

У духовому житті теж настають великі переміни. Проминули гуманізм і реформація. Припиняються релігійні війни, приходить релігійна терпимість. У спокійніших тепер часах починається заново великий розвій наук, мистецтва. Повстають нові філософічні течії, європейські народи доходять до найвищих вершин творчості.

## ФРАНЦІЯ.

До найбільшого значення доходить Франція за володіння королів Людовика XIII, а особливо Людовика XIV. Тоді королівський абсолютизм доходить до вершка сили й слави. Сучасник короля Людовика XIV — епископ Боссюе в своїх листах так обосновує цей незвичайний розвій авторитету короля, що стає володарем з «Божої ласки»: «Найвищим володарем світу є Бог, що встановив королів, немов своїх міністрів і через них кермує народами. Королівська влада походить від Бога, тому особа короля є освяченою і незайманою. Король не здає рахунку з своїх діл перед ніким, — він сам є джерелом права і справедливости. Піддані обов'язані до повного послуху володареві. Але й володарі мають обов'язок супроти своїх народів. Своєї влади вони не повинні уживати ні на що інше, тільки для загального добра, повинні любити справедливість і посвячувати своє життя народові». Так і наука освячувала те, що витворювало саме життя.

У часі релігійних воєн у Франції в XVI ст. влада короля була занепала, але тепер, в XVII ст. відновив і ще більше закріпив її міністер Людовика XIII (1610—1643) кардинал Рішельє. Ще від середньовіччя у Франції був звичай, що час-від-часу, у важких справах, королі скликали на нараду т. зв. генеральні стани, т. зн. представників духовенства, шляхти і третього стану. Рішельє не скликав їх. Також обмежив він владу паризького парламенту. Паризький парламент не був радою на взір англійського, але був це судовий трибунал, де вписувано королівські розпорядки. Якщо трибунал не вписав розпорядку, він не був важкий. Довгий час веде боротьбу Рішельє з аристократією, що хотіла бути все-владкою на королівському дворі. Її владу обмежено зовсім. Її залишено феодальні привілеї щодо підданих, але не має вона впливу на управу держави. Король спирає свою владу на урядовців, що їх добирає собі довільно, навіть зноміж третього стану. Відібрано теж гугенотам (= кальвіністам) їхні фортеці, де вони держали своє військо, а пізніше Людвік XIV зовсім скасував Нантейський едикт з 1598 р. про свободу релігії і гугеноти здебільшого покинули Францію.

Побіч урядовців основою абсолютизму була армія. Рішельє дуже dbav про її справність, тим більше, що провадив жваву заграницню політику, тож Франція мусіла мати добру армію, щоб піддержати свої політичні домагання. Геде теж Франція колоніяльну політику, підсилює колонізацію Канади, будує флоту. Для французької науки має Рішельє велику заслугу тим, що заснував Французьку Академію Наук.

Ту всесторонню політику Рішельє веде і його наступник міністер Мазаріні. Він був співучасником Вестфальського миру, з війни Франція вийшла переможцем. За нього прийшло до останнього, навіть збройного виступу аристократії проти короля, до війни т. зв. фронди. Але й цим разом переміг король. Королівський абсолютизм був закріплений.

### Людвік XIV 1643—1715.

По смерті Мазаріні Людвік сам обняв керму держави в свої руки. Був він найвизначнішим представником королівського абсолютизму. Авторитет короля ставив він незвичайно високо, оточив себе величавим двором, на якому обов'язувала сурова етикета, неначе на дворі якого східного володаря.

Проживав у Версаю під Парижем; там побудував величаві палати, завівгороди, парки, неначе ціле місто. Версай

став осередком двірського життя і прикладом цілій Європі. Оточення величало Людвика королем-сонцем. Це своє високе становище старався Людвик оправдати тим, що всеціло присвятився державним справам, сам, як казав, був своїм першим міністром. При тім вмів добирати собі добрих дорадників і співробітників.

### Меркантилізм.

Найвизначнішим міністром Людвика був Кольбер. Він упорядкував скарб та перевів реформу податків. Завів у Франції нову господарську систему, т. з. меркантилізм. Основною тезою меркантилізму була думка, що держава є тоді багатою, коли в своєму скарбі має якнайбільше золота й срібла. Тому слід якнайбільше вивозити і спродавати товарів, щоб стягати гроші до краю, а якнайменше привозити, щоб золото не втікало закордон. Але, щоб мати що спродавати, треба розвинути виробництво, промисел. Тож Кольбер дуже піклується за розвій промисловості. Крім різних родів виробництва звертає він особливу увагу на виріб сукна і на шовковництво. Славними стали вироби мистецьких килимів, т. зв. gobelinів, вироби порцеляни з фабрик у Серв під Парижем, вироби дзеркал тощо.

Щоб міста і робітники мали дешевий хліб, скасовано внутрішні мита поміж поодинокими округами та не дозволено вивозити збіжжя закордон. Через скасовання внутрішніх мит торгівля сильно розвинулася. Побудовано добре шляхи, на півдні проکопано дуже важний, т. зв. південний канал від Гаронни до Середземного моря, отже, зв'язано Середземне море безпосередньо з Англійським океаном. Розбудовано далі флоту, що про неї турбувалася вже Рішельє. Усі ті реформи спричинили незвичайний розвій промисловості, прибутки зросли, державна каса заповнилась. Але надто одностороння промислова політика недобре відбилася на рільництві. Продукти села стали дешевими, праця на землі мало прибуткова. А податки були великі, положення села стає дуже тяжким.

Завдяки меркантилізмові Людвик мав повний скарб і міг перевести всякі реформи та повести імперіалістичну політику. Збільшено число війська, вояки дістали однострій, кращу зброю (уведено тоді багнети, назва від фр. міста Байон). Розбудовано фортеці та уведено нову систему фортифікації. Давніші замкові чи міські мури вже не могли встояти проти вдосконаленої артилерії, тож треба було будувати нові фортеці і то з фортами захованими в землі.

## **Війни Людвика XIV.**

Людвик повів цілий ряд воєн. Він далі провадив проти Габсбургів традиційну політику, тож, використовуючи те, що Еспанія була вже зовсім слабою державою, зайняв декілька пограничних бельгійських міст, що належали тоді до Еспанії. Після того Людвик почав воювати з Нідерландинами (Голяндія).

**Голяндія**, від часу як звільнилася від еспанської зверхності, розвинулася незвичайно швидко і стала великою торговельною та колоніяльною державою. Більше ніж половина торговельних кораблів світу належала до неї. Голяндці відбрали португальцям їхні колонії на Індійському океані і створили колоніяльну державу на Сундайських островах. На Балтійському морі більше ніж половина всієї торгівлі була в їхніх руках. Також між континентом та Англією торгували переважно голяндці. Проти Голяндії виступив тепер Людвик. Але в обороні Голяндії виступили інші держави, як Еспанія і цікар. Війна затягнулася, але Людвик переміг і забрав знову деякі міста в Бельгії і значні області над Райном (Альзація). Між іншими зайняв місто Страсбург. Границя Франції оперилася на Райні.

**В Еспанії** помер у 1700 році останній король з родини Габсбургів. Людвик, одружений з його сестрою, зголосив свої права до Еспанії і вислав туди свого внука Філипа, що зайняв престол. Але проти того зросту Бурбонів французької королівської родини виступили австрійські Габсбурги, що мали теж права до еспанського престолу, а також інші держави, як Англія, Голяндія, Сабавдія. Прийшло до довголітньої, т. зл. сукcesійної (за наслідство престола) еспанської війни (1700—1714). Закінчилася війна миром в Утрехті. Еспанську монархію поділено. Філіп Бурбон залишився в Еспанії. Бельгію, Медіолан, Неаполь і Сардинію одержали австрійські Габсбурги. Англія задержала собі Гібралтар, здобутий у часі війни і деякі французькі колонії в Америці. Сабавдія дісталася титул королівства і Сицилію, що її заміняла за Сардинію. Звідси і пішла назва сардинського королівства.

**Франція по еспанській війні** занепала. Щоправда, на еспанському престолі вдержалася французька родина, але війна сильно вичерпала Францію. Вона втратила багато людей, всі грошеві опадності і задовжилася так, що вже до революції не прийшла до грошової рівноваги. Скінчилось значення її як провідної держави.

## АНГЛІЙСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ.

Королева Єлизавета була останньою з родини Тудорів. По її смерті (1603) перебрав англійський престол король Яків I (1603—1625) із спорідненої родини Стюартів. Він був сином Марії Стюарт, шотландської королеви, і, як англійський та шотландський король, об'єднав ці обидві країни. Ірландія вже раніше була під владою англійців, так що тепер прийшло до об'єднання всіх трьох країн — Англії, Шотландії та Ірландії.

Як сучасні королі Франції, так і король Яків створив в Англії абсолютну королівську владу. Та Англія мала вже за собою цілі століття парламентарного устрою; попередниця Якова, кор. Єлизавета, хоч мала велику владу, але шанувала ті давні права і тому тепер між королем та парламентом прийшло до сутички. А парламент в Англії вже тоді представляв велику силу, бо був він справжнім представником цілого народу. В його склад входили представники всіх трьох станів, себто: духовенства, шляхти (що репрезентувала й село) та міщанства. Парламент став боронити своїх прав у той спосіб, що не ухвалив податків. Тоді король розв'язав парламент і правив без парламенту, притім надуживав різних способів, щоб роздобути гроші. Але й ці фінансові засоби вичерпалися і король мусів скликати парламент, та миритися з ним. Та така політика короля доводила до щораз більшого загострення між королем та парламентом.

**Карло I** (1625—1649), син Якова I, продовжував політику батька, конфлікт між ним та парламентом ставав усе більше гострішим. Король Карло, як і його батько, далі самовільно накладав різні оплати, стягав податки без правної основи, бо без ухвали парламенту, конфіскував маєтки. До тих надужить прийшли ще релігійні переслідування. Шотландці перейшли на протестантизм, як і англійці, але коли в Англії повстало деяць відмінна англіканська церква, в Шотландії задержався протестантизм, т.зв. пуританізм (пурус-чистий), дуже строгий по формі, на зразок кальвінізму. Король почав переслідувати пуритан; їх ув'язнювали, багато виемігрувало до Америки. Вкінці шотландці повстали проти короля, повстанці заволоділи цілою Шотландією. Незабаром і в Англії прийшло до відкритої війни. Король далі змагав до абсолютизму і це викликало повстання і в Англії.

По стороні короля стали лише північні і середні країни, де перевагу мали шляхта й духовенство, південні частини Англії, а особливо міщанство Лондону, стояли за парламентом.

**Олівер Кромвель.** Серед військ парляменту визначився начальник кінноти Олівер Кромвель. Він був прихильником пуританізму і в своєму війську запровадив не лише дуже строгу дисципліну, але й суворе, чернече життя, вояки його боролися з релігійним фанатизмом і перемогли військо короля. Король попав у полон.

Але серед самих англійців повстали роздор на релігійному полі. Одна партія бажає завести такий релігійний устрій, який був у Шотландії, себто суворий протестантизм, без єпископів, без церковних церемоній, образів тощо. Називали себе пресбітеріянами (пресбітер = священик). Іхніми противниками були індепенденти. Вони не признавали такої суворої дисципліни, як пресбітеріяни, а були прихильниками релігійної терпимості (= толеранції), щоб кожний міг вирішувати по своїй думці свої релігійні справи; нікого не слід змушувати до якоїсь віри.

У парляменті перевагу мали пресбітеріяни, індепендентізм поширився у війську. Між обома партіями розпочалася війна. Кромвель був прихильником індепендентів. Він розбив шотландців, що стояли по стороні пресбітеріян, а вкінці виступив проти самого парляменту і усунув дві третини послів з палати громад, усіх тих, що були прихильниками пресбітеріян. У парляменті залишилися самі посли-індепенденти (80). Також зорганізував надзвичайний суд і перед нього поставлено короля. Суд засудив короля на кару смерті і йому стято голову (1649).

**Англія республікою (1649—1660).** По смерті короля парлямент скасував королівство і палату лордів, а проголосив республіку. Законодавча влада залишилася в руках однопалатного парляменту, виконавчу владу мала державна рада. Але влада її не була велика, бо в краю не було спокою. Повстала ще одна секта, т. зв. »квекри«. Основником секти був Юрій Фокс. Він, як покутник, мандрував по Англії, проповідував царство Боже і закликав до покути словами: »Тремтіть перед Господнім словом« (тремтючі = квекри). Секту переслідувано, а її прихильники виємігрували здебільшого до Америки.

Проти нової республіканської влади виступили Ірландія і Шотландія. Але Кромвель врятував республіку. Він підбив Ірландію і жахливо знищив країну. Шотландці піддержували сина Карла I, і віл сам навіть приїхав був до Шотландії та коронувався на короля, але його військо розбив Кромвель і сам Карло ледве втік до Франції. Тоді Кромвель став на чолі державної влади як лорд-протектор, а властво

ціла влада була в його руках. Створено новий парламент, до якого вперше ввійшли представники не лише Англії, але й Шотляндії та Ірландії. Повстає поняття »Великої Британії«. Але Кромвель мав ще далі труднощі у внутрішній політиці. Палата лордів, яку він хотів наново втягнути до праці, відмовилася від співпраці. Також і парламент перейшов до опозиції і Кромвелеві прийшлося розв'язати його. Щоб відвернути увагу громадянства від питань внутрішньої політики, Кромвель веде дуже широку закордонну політику. Він видав навігаційний акт, що обмежив торгівлю голландців з Англією і причинився до розвою англійської торгівлі. Успішно була війна за колонії з Еспанією. Подібно як королева Єлизавета, він звертає увагу на море і стає основником англійської морської сили. Через те його володіння має велике значення в історії Англії. Сам Кромвель належить до визначних людей історії. Завдяки своєму талантові він мимо труднощів, удержався при владі до смерті.

По смерті Кромвеля став лордом-протектором його син. Але він не дорівнював батькові талантом і по двох роках зложив владу. На англійський престол покликано Карла II.

**Останні Стюарти.** Карло II (1660—1685), мимо трагічної долі батька, змагає далі до абсолютизму. Використовує те, що країна була вичерпана попередніми боротьбами, тому й не стрінувся з сильнішою опозицією. Але як король зачепив ще й релігійні справи, прийшло знову до опозиції парламенту. Діло в тому, що Карло, перебуваючи у Франції, піддав під вплив католицизму і тепер хотів здобути в Англії католикам свободу. В опозиції до короля парламент ухвалив т. зв. тест-акт. У ньому було сказано, що лише той може бути урядовцем, чи членом парламенту, хто зложить присягу на суверенацію. Очевидно, таку присягу не могли зложить католики, що не признавали влади короля в церкві і тим самим цей закон виключав їх від участі в державному житті. Щоб забезпечитися від самоволі короля, парламент ухвалив ще т. зв. »habeas corpus« (1679). Був це основний акт про права англійського горожанина. Нав'язував він до давніх прав »Великої карти вольностей« з 1215 р. На основі habeas corpus не можна було ув'язнити англійського горожанина без письменного наказу суду, в якому мала бути зазначена причина ув'язнення. Також держати у в'язниці можна було лише в тому графстві, до якого належав в'язень.

У парламенті витворилися тоді дві партії. Віги — це більш революційна партія. Вона розуміла державну владу як умову між королем і народом, отже, народ має право

лихого короля відсунути від престола; торії були більш консервативними і вважали, що влада короля походить від Бога і проти неї можна виступати хіба в рамках закону. Цей поділ на дві партії задержався в Англії до найновіших часів.

**Яків II (1685—1688)** пішов слідами свого попередника. Але, коли надто явно почав заводити католицизм, віги запросили на престол доньку Якова Марію та її чоловіка Вільгельма, намісника Голяндії. Коли Вільгельм (1689—1702) прибув до Англії, Яків утік до Франції. Революція в Англії була скінчена. Але в Шотляндії та Ірландії були ще прихильники короля. Особливо ірляндці, що були католиками, виступили проти англійців тим більше, що за Кромвеля було забрано їм землі і віддано англійським колоністам. Король Яків причалив навіть до Ірландії. Але його побито, а ірляндців знову суворо покарано. Землю віддано англійським землевласникам, ірляндці стали лише наемниками. Як католики не могли бути урядовцями, ні членами парляменту.

По смерті Вільгельма володіла ще кілька літ сестра його жінки Ганна (1702—1714), остання із Стюартів, а по ній парлямент покликав на престол Юрія I, з нової, ганноверської династії.

### Розвій англійської колоніяльної держави.

Мимо тих внутрішніх перемін і революцій, Англія по-слідовно йде шляхом розбудови своїх колоній, шляхом, на який свідомо скерувала англійську політику короля Елизавета. Тоді ще повстала була східно-індійська компанія, що поставила собі за завдання добути Англії торговельні станиці чи колонії на Індійському океані. У 1612 р. вперше осіли англійці в Індії. По португальцях прийшли були туди французи і вони здобули навіть великий вплив серед місцевих володарів. Але по смерті Людвіка XIV Франція повела дуже слабу колоніяльну політику,тратила одні колонії за одними, і в другій половині XVIII ст. зовсім покинула Індію. Індія опинилася в руках англійців. На місце компанії приходить з часом державна влада і Індія стає однією з найвартісніших колоній Англії. Англія поширила також свої колонії і в Америці. Англійці колонізують головно східні землі. У часі релігійних спорів і революції дуже багато людей виїхало до Америки, де була свобода віри, і де вони могли вільно закладати свої оселі. Уже в часі еспанської сукцесійної війни Англія здобула від Франції деякі колонії,

а в часі семилітньої війни за Людвіка XV здобула від Франції величезні простори, а саме Канаду і численні землі в нинішніх З'єдинених Державах по ріку Міссісіпі. Рівно ж Австралію зайнняла Англія з кінцем XVIII століття.

## УКРАЇНА.

### Українські землі перед Хмельниччиною.

Рік 1648-ий є пам'ятним в історії Європи. Цього року закінчилася Вестфальським миром тридцятирічна війна, в Англії приходить до революції, а рівночасно на Україні починається воєнна епопея, звязана з іменем Богдана Хмельницького.

Хотинська війна (1621) виявила велику силу козаччини. Сороктисячна козацька армія, на ті часи це вже неабияка сила; найбільші армії тридцятирічної війни не були більшими. До козаків звертається тепер Польща за допомогою, немов до незалежної держави. Але політика Польщі була дуже не послідовною. У часі воєн король звертається за допомогою до козаків і дозволяє вербувати серед них у необмеженому числі. Коли ж минала небезпека, то Польща старається обмежити число козаків до кількatisячного реестру, а всі інші мали йти на панщину. Самозрозуміло, що хто користувався вже козацькими правами, не думав вертатися в панську неволю і всі виписані з реестру йшли на Запоріжжя і, коли тільки почували себе на силах, починали війну з Польщею. Тай неможливо було обмежити козаків до малого числа реестру, бо Польща, до якої належали тоді українські землі, не давала жадної оборони тим землям. Навіть замки чи міста щодо оборони були в занедбаному стані, мури розсипалися, зброй та припасу не було, не було й вояків. А татарська орда далі загрожувала Україні. І коли не стало козаччини, то татарське лихоліття знову впало б на Україну, як це було в перших десятиліттях, коли орда зявилася на Криму. Але тепер, коли козаччина стала силою, татари не могли вже так легко нападати на Україну. Навпаки, козаки ведуть наступ проти татар та турків, і, як раніше за Сагайдачного, так і тепер ідуть походом на Крим, на Чорноморське побережжя і навіть на Царгород.

Але не лише сама козацька справа була причиною козацько-польських воєн. Загострювалися все більше й релігійні справи. Висвячені ще за Сагайдачного владик польське правительство не допускало на їхні місця. Лише Київ відстояли козаки для митрополита Йова Борецького. Усе це

дражнило суспільство. У поодиноких місцях ішла таки релігійна боротьба. Національне положення українців ставало все гіршим. Навіть культурно-освітній рух братств на західних землях здавлено силою і він знову лише в Києві під охороною козаччини міг вільніше розвинутися. А рівночасно зростала панщина і насувалася все далі на схід, навіть на ті землі, де її не було, бо надто близько були татари. Та тепер, як тільки козаччина приборкала орду і степи почали заселюватися, посунула туди й польська шляхта з панщиною і захопила навіть далеке Лівобережжя.

Року 1625-го прийшло до козацько-польської війни, а рішаючий бій був коло Курукового озера (недалеко Кременчука). Війна не дала великих успіхів; польське правительство устійнило реєстр на 6 тисяч (раніше було лише 2 тисячі). Року 1630-го Тарас Федорович (»Трясило«) розбив польське військо під Переяславом. Щоб стежити за напливом людей на Січ, Польща вибудувала над Дніпром фортецю — Кодак. Там стояла польська залога і перехоплювала людей, що йшли на Січ. Та гетьман Сулима зруйнував фортецю (1635). Тоді Польща виступила з великими силами і прийшло до нової війни в 1637—8 році. Рівночасно розгорілося велике селянське повстання на Право- та Лівобережжі. Козаків вів спершу гетьман Павлюк, а потім Остряниця й Гуня. Але війна не принесла перемоги. Селянське повстання жорстоко придавлено і на десять літ, до Хмельниччини, настали ще тяжкі панщиняні часи. Козацький реєстр обмежено, решта козаків мала повернутися в кріпацтво.

### **Богдан Хмельницький.**

Козаччина і цим разом не здалася. Козаки заховалися на Запоріжжі і там незабаром зявився Богдан Хмельницький, що повів їх до переможних воєн.

Богдан Зиновій Хмельницький походив з козацько-шляхецького роду. Батько його Михайло мав хутір у Суботові над Тясмином, коло Чигирина. Там провів Хмельницький дитячі роки. В Ярославі скінчив колегію. Потім опинився на Січі, де визначився як добрий вояк, а тому, що був освіченою людиною, то вибрано його писарем. Коли одружився, осів на батьківському хуторі і став сотником чигиринської округи. Брав участь у козацьких війнах. Коли польський король Володислав, хоча вести війну з турками, шукав допомоги в козаків; Хмельницький, як представник козаччини, вів з ним переговори. Та шляхта не дозволила королеві на війну, тож розвіялися надії козаків, що при новій війні

зміняться обставини на Україні. Коли положення на українських землях стало зовсім нестерпним і навіть самому Хмельницькому, вищому старшині, забрано хутір, а його увязнено, прийшло до зrivу. Хмельницький визволився з вязниці, поїхав на Січ і звідти піднімає війну проти Польщі. Настав 1648-ий рік. На Запоріжжі козаки вибрали Хмельницького гетьманом. Відразу новий гетьман виявив себе добрим організатором та політиком. На час війни з Польщею треба було забезпечити собі запілля, себто спокій з боку Криму. Хмельницький веде переговори з ханом і хан погодився не зачипати України під час війни з Польщею, а оден з татарських мурз обіцяв навіть вибратися з козаками в похід. Рівночасно зимою 1648 р. Хмельницький збирає козаків на Січі та організує армію. Розсилає також вістунів по цілій Україні сповістити народові, щоб готовувася до війни.

**Війна з Польщею 1648 р.** У травні виступив Хмельницький у похід. Ішов швидко, щоб вибитися зі степів та вийти на оселі, де можна було дістати допомогу. Але польські полководці, що стояли з польським військом на Україні, Конецпольський та Потоцький, провідали, що Хмельницький підготовляється до походу і, щоб не пустити його ближче, пішли походом у степи. Та Хмельницький погромив над Жовтими Водами передову частину польської армії, а два тижні пізніше наздогнав під Корсунем головні сили польські, що по погромі на Жовтих Водах почали відступати на північ і розбив їх зовсім, а обидва полководці попали в полон.

Хмельницький мав відкритий шлях до середутої України. Спочатку він спиняється в Білій Церкві. З усіх усюдів прибували до нього тисячі народу, з них треба було творити армію, наладнати цілий державний устрій, що переходив тепер у козацькі руки. Тимчасом поляки зібрали велику армію, ціле шляхецьке загальне ополчення і рушили на Поділля. Хмельницький зустрів їх під Пилявцями і розгромив їх армію так, що рештки її втікаючи спинилися аж у Львові, а цілий величезний табір попав у його руки.

Зпід Пилявець іде Хмельницький далі на захід. Усюди йому на зустріч піднімається повстання, що охопило найдальші закутки української землі аж по р. Вислок та татранські гори. Хмельницький обложив Львів, здобув львівський замок, але міста не здобував, узяв окуп і пішов на північ під Замість. Ціла українська земля була в його руках. У часі походу Хмельницького помер у Польщі король і мали вибрати тепер нового. Коли його вибрали, Хмельницький зняв

облогу Замістя і пішов у Київ, надіючися, що з новим королем поведеться йому скласти мир.

*Візд Хмельницького в Київ* був одним великим тріумфом. Усі, на шляху, куди проходив, зустрічали Хмельницького зі захопленням як визволителя з польської неволі. На передодні Різдва, на Софійському майдані, у брами св. Софії, вітали переможного гетьмана київський митрополит, ерусалимський патріарх, що під ту пору був у Києві, все духовенство, міська влада і тисячі народу з цілої української землі. Це незвичайне прийняття зробило велике враження на гетьмана. Також у розмові з київськими кругами він переконався, що йому судилося стати тепер не борцем за козацькі вольності, але, що цілий народ жде від нього повного визволення, щоб зажити в незалежній козацькій державі.

Коли приїхали польські посли, почалися переговори в Переяславі. Та Польща не думала зрикатися свого панування на українських землях і з переговорів нічого не вийшло.

**Збара ж і Зборів, 1649 рік.** Зараз у наступному році (1649) прийшло до другої війни з Польщею. Хмельницький почав облогу Збаража. На відсіч надійшов король з великою армією. Він ішов поспішаючи з боку Сокала, бо зі Збаражем прийшла вістка, що фортеця вже довго не вдергиться. Хмельницький вже раніше провідав, що король наближається з своїм військом. Він залишив під Збаражем частину свого війська, а з головними силами потайки лісами пішов на зустріч королеві. Похід був так майстерно переведений, що король вступив у Зборів не знаючи, що козацька армія вже жде на нього в сусідніх лісах і що козацькі полки оточують місто. Тож велика тривога настала в польському війську, коли, на умовлений знак зі Зборова, несподівано з усіх боків почали наступати козацькі війська. Прийшло до бою, козаки погромили і цим разом польську армію. Тоді, в останній хвилині, король послав послів до хана і став просити, щоб він був посередником між ним та Хмельницьким та щоб припинив бій. З Хмельницьким був тоді хан. Хан бачив, що попереднього року Хмельницький розбив поляків і тепер вибрався в похід, щоб використати воєнні події. Бути посередником — це йому найкраще підходило, бо боявся зросту казацької сили. Тому став налягати на Хмельницького, щоб він припинив бій. Годі було Хмельницькому тепер на полі бою, розправлятися ще й з татарами і він змушеній був піти на уступки. Прийшло до т. зв. Зборівської угоди. Київщина, Чернігівщина та Брацлавщина стали козацькими, ціла ця територія залишалася

під владою гетьмана, 40-тисячна козацька армія мала боронити цю територію. У порівнанні з попередніми здобутками козаків, зборівський договір давав багато, але, коли порівняти з 1648 роком, коли ціла Україна була в руках Хмельницького і від нікого не залежала, а тепер всетаки залишалася в складі польської держави, — це було дуже мало. Хмельницький погодився на цей мир лише тому, що настоював хан. З другого боку — Польща не хотіла пізніше признавати договору, їй здавалося, що пішла задалеко. Тож обидві сторони підготовлялися до дальшої війни.

**Третя війна з Польщею** почалася наступом поляків на Красне (коло Бару), де в бою згинув полковник Нечай. Але в Вінниці заступив їм дорогу полк. Богун, погромив і не пустив далі. Під Липівцем знову прийшло до бою. Польська армія розсипалася в паниці, як раніше під Пилявцями. Було це весною р. 1651. Тоді польський король зібрав знову загальне шляхецьке ополчення і пішов на Волинь. Прийшло до бою під Берестечком. Бій тривав три дні. Та повторилося те, що було під Зборовом. Хан, що був з Хмельницьким, відступив у рішаючій хвилі з поля бою з цілою ордою, і це спричинило загальний відступ козацьких військ. Кампанія була програна. Складено мир у Білій Церкві. Козацьку територію обмежено до Київщини, козацьке військо до 20 тисяч.

### **Політика Хмельницького і дальші війни з Польщею.**

Ця непевна політика кримського хана змушувала Хмельницького шукати інших союзників. Союзи були необхідні не так для допомоги у війні, як на те, щоб дана держава не стала по боці Польщі. А особливо хан, як союзник Польщі, був небезпечним для України, бо загрожував заплілля. Тому Хмельницький у першу чергу перетягнув Крим на свою сторону. Навязав зносини з султаном, надіючись, що хан, як підлеглий султанові, буде певнішим союзником. Але надії не справдилися. Потім Хмельницький звязується ближче з Молдавією. Свого сина Шимона одружив він з дочкою молдавського господаря. Рівно ж навязує зносини з Волошиною та Семигородом для спільної акції проти Польщі. Бо війна з Польщею продовжується. Польський сойм не призначав договору в Білій Церкві. Тоді 1652 р. Хмельницький розбив польське військо під Батогом, у 1653 р. під Жванцем, де знову король огинувся в такому положенні як під Зборовом, але інтервенція хана довела до повторення зборівської умови.

Така зрадлива політика хана довела до розриву союзу

Хмельницького з Кримом. Це було тим більше можливим, що Хмельницький за той час підготував союз з новою державою, — з Москвою. Ішло Хмельницькому про те, щоб на місце зрадливого Криму знайти, як думав, певнішого союзника до дальшої війни. Договір з Москвою складено в Переяславі 1654 р. Україна — ціла її територія — входила в союз з Москвою як держава з гетьманом на чолі, вільно вибираним козаками. Козаків мало бути 60 тисяч, усі справи військові, адміністрація, грошева господарка і закордонна політика були виключно в руках гетьмана.

Війна лютувала далі. По боці Польщі були татари, що нищили сильно Поділля. Тут з'явилися й польські війська. Славною стала облога Буші (весени 1654), де жінка сотника Зависного, щоб не попасти в полон, висадила порохом замок у повітря. Щоб спинити ці наступи, Хмельницький іде вдруге на захід. Рівночасно частина козаків під проводом Золотаренка разом з московським військом наступає на Білорусі. До війни прилучилися Швеція й Пруси. По стороні Швеції стала Литва; також частина поляків признала шведського короля Карла Густава своїм королем. Козацькі війська стали вдруге під Львовом, над Сяном і під Замостям та Любліном.

Та тут знову завела московська політика, як раніше татарська. Хмельницький склав договір з Москвою для спільноЯ війни як рівний з рівним. Тимчасом Москва відразу хотіла використати военне положення України й Польщі і прилучити українські землі собі як свою провінцію. Уже в Переяславі не було повної згоди. Тепер зристили Хмельницького, а до того ще й поява шведів, затрівожили Москву і, коли поляки пообіцяли, що по смерті свого короля виберуть царя на його наступника, Москва склала 1656 р. у Вільні мир з Польщею без участі України і взялася навіть помагати Польщі проти шведів.

**Сойм у Чигирині.** Політичне положення знову змінилося, Москва відступала від дальшої війни. Хмельницького сильно хвилювало це віроломство нового союзника, бож війну з Польщею він мусів довести до переможного кінця, щоб визволити Україну зпід Польщі. Він скликає великий сойм до Чигирина, куди прибули полковники та представники козацтва і тут Хмельницький зясував політичне положення України. Сойм став на становиці повної самостійності України. Рішено дальнє вести війну. Хмельницький довів до кінця договір з шведами і домовився про західні кордони української держави по Сян та Холмщину. Під протекторат Хмельницького зголосилася Білорусь, а навіть литовський

князь Радивил. На північ виступила до бою коаліція Семигороду, Молдавії та Волощини. Україна була на вершку сили. Козацько військо під проводом полк. Ждановича разом зі семигородським князем Ракочієм зайняли Krakів та Warsawу. До коаліції приступила на півночі Бранденбургія та Литва.

Дипломатія ворожих держав затрівожилася. Заявилися в Чигирині польські посли та обіцювали призвати повну незалежність України. Та Хмельницький знов надто добре цінутих обіцянок і не пішов на угоду. Прибуло посольство і від австрійського царя, що боявся зросту Швеції і старалося погодити Хмельницького з Польщею. Але й це посольство відіхало з нічим. Тоді Австрії вдалося намовити на свій бік данців, давніх володарів Балтійського моря і суперників Швеції і вони розпочали війну з шведами. Шведи справді відтягнули значні сили з Польщі і кинули на Данію. Це дало спромогу Польщі розбити князя Ракочія. Та війна велася далі, становище України зміцнювалося. І саме, коли було треба сильної руки і як найбільшого дипломатичного хисту, щоб закінчити війну і скласти мир, помер Хмельницький, 6 серпня 1657 р. Була це одна з найtragічніших хвиль в історії України. Не стало людини, що протягом десяти літ вела Україну до все дальших перемог, що держала в руках усі нитки політики тодішнього Сходу.

**Характеристика Хмельницького.** Богдан Хмельницький належить до найбільших постатей історії. У часі, коли, здавалося, козаччина була розгромлена, він потрапив зорганізувати велику козацьку силу, створити армію, з тисячів повстанців карне військо. У бою був непереможним, раз-у-раз бе він стару, випробовану в боях і добре озброєну державою польську армію, був справді геніальним полководцем. У короткій добі володіння і то в часі майже безперервних боїв та воєн, зумів покласти основи та створити козацьку державу. Налагодив адміністрацію, упорядкував грошеві справи, супільне питання, розвинув освіту в країні так, що Україна тих часів дивувала чужинців своєю високою культурою та добробутом.

Рівно ж його політика була незвичайна. З малого Запоріжжя під рукою Хмельницького виросла держава, що входить у дипломатичні стосунки з тринадцятьма державами: Молдавією, Волошиною, Кримом, Туреччиною, Семигородом, Московщиною, Бранденбургією, Литвою, Швецією, Австрією та Польщею; крім того з Венецією, а навіть з далекою Англією; тодішній володар Англії Кромвель веде дипломатичну переписку з Хмельницьким. Чигирин стає осередком політики

цілої східної Європи. З цілої тої трудної політичної гри Хмельницький знаходить усе вихід. Коли козацькі посли привезли вістку з Вильна про мир Москви з Польщею і розказували, що йдуть тривожні відомості немов Україна мала б вернутися знову під Польщу, Хмельницький заспокоїв їх, кажучи: »Вже ви, дітки, тим не журіть ся! Я вже знаю, що робити; треба відступити від царської руки і піти туди, куди Бог повелить!« I справді, Хмельницький знайшов вихід у тій, так труdnій ситуації.

Був незвичайною особистістю, чарував усіх, з ким стрінувся. Усі підпадали під його непоборний вплив, не лише прихильники, але й вороги. Коли з військом підступив під Львів і обізив місто, ціле населення вийшло на мури і, як каже сучасний літописець, »з якимсь дивним жахом, але й з захопленням гляділо на ту велику людину, що в її руках лежала доля міста«. Також є реляції й чужих послів та дипломатів, що стрічалися з гетьманом у Чигирині. Козаки любили і шанували його. Венецький посол Віміна пише: »у поведінці був Хмельницький мягкий і простий і цим зedнував собі любов вояків, але, з другого боку, він тримав їх у дисципліні гострими вимогами.« Умів добирати собі співробітників і втягнути їх до великої праці над будовою держави. Цілі століття йшов український народ тим шляхом, що його підготовив Хмельницький.

**Козацька держава.** Козацька гетьманська держава була зарганізована на військовий лад. За основу став устрій Січі. На чолі держави стояв гетьман, вибраний на козацькій раді. Але він був тепер не лише гетьманом над козаками, але й володарем цілої України, цілого населення міст і сіл. Запоріжжя вибирало собі окремого кошового, але воно було у звязку з гетьманчиною. Значіння його тепер менше, осередком козаччини і державного життя стає гетьманщина. Зрештою межі не було, хто хотів ішов на Запоріжжя, знову запорожці переходили до міст, чи на хутори і ставали осілими, гороловими козаками.

Влада гетьмана в основі не була нічим обмеженою, але гетьман мав при собі генеральну старшину, що творила генеральну раду. Звичайно в січні місяці гетьман скликав повну генеральну раду і тоді зізділися крім гечеральної старшини полковники і представники війська, що їх скликав гетьман. Співробітниками гетьмана, його міністрами, були: писар, — канцлер держави, вів вів канцелярію гетьмана, в його руках була заграницяна політика; обозний піклувався військовими справами, — це міністер війни; судами проводили судді:

підскарбій провадив скарбові справи; двох осавулів були прибічниками гетьмана, хорунжий і булавний берегли державні клейноди. Усі вони мали назву генеральних старшин. Пізніше були ще при гетьмані т. зв. бунчукові товариши, — був це почесний уряд до особливих доручень гетьмана; при полках були значкові товариши.

Гетьманщина ділилася на округи — полки. Як цілою державою правив гетьман, так полковою округою полковник. Число полків не було постійним, за Хмельницького було їх 16. При полковниках була полкова старшина, як при гетьмані генеральна. У менших містах правили сотники, по селях отамани. Сотень було в полку 10—20. Старшина була виборна, або призначувана гетьманом.

**Суспільство.** Хмельниччина змінила суспільний устрій на Україні. Зовсім зникла чужинецька шляхецька верства, як магнати так і дрібна шляхта, а з нею непроходима межа між паном та його панщинянім підданим. Українська шляхта здебільшого або увійшла в склад козацької верстви і в ній, у козаччині, відіграла значну роль, або признаючи козацьку державу, залишилася на місцях. Селяни, за Хмельницького, зовсім звільнiliся від панщини. Частина їх увійшла в козацький стан, а решта залишилася на землі. Але гострої межі між одними й другими не було і легко було попасті до козаків чи пійти на Запоріжжя. З часом селян зобовязує праця на користь землевласника чи держави, але до кінця гетьманщини ці панщиняні зснововання не були надто великі і щойно цариця Катерина II завела кріпацтво на Україні (1783). Правлячою верствою була козацька старшина. Старшинами стають ті, що особисто визначилися, без огляду на походження. З часом старшина багатіє, бо крім власних маєтків, має ще »рангові«, звязані з даним урядом. Уряди часто залишалися в руках родини, але й тут тривалої межі між старшиною та рядовим козацтвом не було, хоч, очевидно, повна демократична рівність, як це було на Січі, не могла вдергатися серед складного суспільства, що не було одноцільним військовим товариством, яким була Січ. Згідно з духом часу XVII чи XVIII століття творяться на Україні і по Хмельниччині суспільні кляси, що мають свої окремі права і більшу чи меншу участь в управі державою. Але цілій цей суспільний устрій характеризує велика воля і лише все більше зростаючий вплив Москви і врешті скасовання гетьманства привело з собою закріпощення селян і правне оформлення дворянства.

Міста мали далі своє магдебурське право і воно тепер,

у рямцах української держави, давало їм значну автономію. Своїми правами правилося й духовенство. Мало воно велику повагу і вплив, бо в його руках була здебільшого культурно-освітня ділянка.

### Гетьман Іван Виговський (1657—1659).

Ще за життя Богдана Хмельницького вибрано гетьманом його сина Юрія. Але при смерті батька він був ще за молодий, щойно вчився в київських школах, тож гетьманом став Виговський найближчий дорадник Богдана Хмельницького, що вів цілу канцелярію, був канцлером української держави. Гетьман І. Виговський, як і Б. Хмельницький, стояв на становищі самостійності української держави. Він підписав у Корсуні договір зі Швецією. Обидві держави забезпечували собі допомогу у війні. Бачучи змагання Москви заволодіти Україною, Виговський відновлює союз з татарами, що з ними порвав був Хмельницький ще в р. 1654. Покінчив також перемирям війну з Польщею. Межою України на заході стала річка Случ і Горинь. Незабаром прийшло до війни з Москвою і під Конотопом розбив Виговський московське військо. Та становище Виговського було далі трудне, бо і Москва і Польща ніяк не хотіли зректися своїх претенсій на Україну. Щоб забезпечитися від Польщі, Виговський складає з нею умову в Гадячі (1658). Він жадав, щоб Україна творила окрему державну одиницю в складі польської держави, щоб охоплювала усі українські землі. Польща на це не хотіла згодитися. Тай на Україні не вірили Польщі і гадяцький трактат не увійшов у життя. На козацькій раді не схвалено політики Виговського і він склав булаву. Гетьманом став Юрій Хмельницький (1657—1663). Становище нового гетьмана було далі трудним, бо обидві держави — Москва і Польща, далі наступали на Україну. Юрій Хмельницький не зміг знайти виходу і по 4-х роках зрікся булави та постригся в ченці.

**Петро Дорошенко.** Тоді прийшло до поділу України на Правобережну й Лівобережну. На Правобережжі став гетьманом Павло Тетеря (1663—1668), на Лівобережжі, на Чорній раді в Ніжині, вибрано гетьманом Івана Брюховецького (1663—1668). Цей поділ спричинила політика Польщі та Москви. Вони склали мир в Андрусові (1667) і Дніпром поділили Україну. Лише Київ на Правобережжі належав до лівобережної гетьманщини. Обидві держави повели політику, щоб не допустити до обеднання України і зросту її сили. Але на Україні гірко відчували цей поділ. Коли новий гетьман

Правобережжя, Петро Дорошенко, кинув гасло обеднання цілої України, відразу і Лівобережжя заявилося за ним, а Брюховецького усунено від гетьманства.

Петрові Дорошенкові (1665—1676) приходилося тепер воювати з двома сусідніми державами, — Польщею та Москвою. Треба було шукати союзників. Единим сильним союзником могла бути Туреччина, що якраз тоді переводить у себе реформу війська і скріплює свої сили. Султан склав умову з Дорошенком: українська держава мала сягати по Перемишль та Путивль. Гетьман стає сувереном своєї держави. Року 1672 Дорошенко і турки пішли походом на Польщу. Коло Батога розбили зовсім польське військо, по дванадцяти днях здобуто Камянець на Поділлі. Війська підступили під Львів. Польща просить за мир і його складено в Бучачі (1672). Правобережна Україна разом з Поділлям опинилася в руках Дорошенка.

Тимчасом на Лівобережжі настали зміни. Коли Дорошенко пішов на Правобережжя і на Польщу, на Лівобережжі став гетьманом спершу Демян Многогрішний (1668—1672), що був у звязку з Дорошенком, а пізніше, під впливом Москви, вибрано Івана Самойловича (1672—1687), що розпочав війну з Дорошенком. По перемозі над Польщею Дорошенко хотів розпочати велику війну з Москвою. Але турки не дали допомоги, а навпаки грабували населення на Правобережжі, а це викликало велике обурення. Війна між Дорошенком та Самойловичем затягається, країна попадає в руїну, Правобережжя пустіє. Врешті Дорошенко, не маючи спромоги обеднати Україну, складає булаву в руки Самойловича.

Називають справедливо Дорошенка »сонцем руїни«. Був це дійсно гідний наслідник Богдана Хмельницького, що серед дуже тяжких умовин, що настали по Андрушівськім мирі, ясно висунув ідею самостійної, об'єднаної України і бореться за неї ціле життя. Визначний вождь і політик, незвичайно правого характеру, зумів з'єднати собі любов цілого народу і мимо кінцевої невдачі залишився в його памяті світлою постатю тих тяжких часів.

Іван Самойлович недовго був на гетьманстві. Як раніше Многогрішного так і його заслано на Сибір, а гетьманом вибрано Івана Mazепу.

*Іван Mazепа* (1687—1709) перебрав булаву в тяжких часах. Над гетьманчиною тяжіла московська рука. Московські залоги стояли по головних містах України. Царі стягали великі податки з України, крім того ішли великі достави на військо, що кватерувало на Україні, чи проходило країну йдучи на війну. А якраз тоді були війни з татарами і тур-

ками і було здобуто Озів, перше місто над Чорним морем.

У самій Росії настали великі зміни. Цар Петро переводив численні реформи в своїй державі і до того використовував сили України. Стягав на північ найбільш талановитих людей. Він свідомо йшов до знищення самостійності України. Цілі козацькі полки гинули в численних війнах в Азії чи при будові нової столиці, Петербургу. Лише на дипломатичному хистові Мазепи вдавалося вдергати гетьманство і де лише можна було спиняти все нові наступи Петра.

Не маючи спромоги повести самостійної політики, Мазепа ціле своє знання і силу присвячує культурно-освітній та господарській ділянці України. Надмірні тягарі, що їх спричиняли постій московських військ, старається обмежити хоч у той спосіб, що стежить за тим, щоб селян не надто обкладали данинами і гостро карає винних. Надзвичайно широко піклується гетьман школами, зокрема Могилянською Колегією, що її підвищено на ступінь академії (1696). Мазепа сам студіював у західній Європі і високо цінив науку. За часів гетьмана Самойловича підчинено українську церкву московському патріярхові (1686). Це було великим ударом для України, бо почалася русіфікація самостійної досі церкви. Мазепа старається спинити той наступ Москви, дбає про розвій церкви, буде численні церкви, розбудовує Печерську Лавру, дбає про видавання книжок.

Та серед великої освітньо-культурної праці Мазепа не забуває про політичне поневолення України і, коли прийшла відповідна хвиля, він не вагається виступити проти Москви.

### Північна війна (1700—1721).

Від часів 30-літньої війни Швеція була володарем Балтійського моря і першою силою в північній Європі. Коли тепер Москва, по Переяславському договорі, почала відогравати більшу політичну роль, одним з найважливіших її завдань стало те, щоб добитися до Балтійського побережжя. Це було її небайдуже, бо крім північного льодового моря, що й так більшу частину року недоступне по причині льодів, Москва не мала моря, що звязало б її з рештою світу..

Року 1697 помер шведський король Карло XI і залишив 15-літнього сина Карла. Тоді цар Петро вирішив використати молодечий вік нового короля і відбити шведам Балтійське побережжя. Він порозумівся з Польщею і Данією і разом вдарили на Швецію. Але Карло XII виявився добрым полководцем. Він ще в першому році війни розбив Данію і вона запропонувала мир і відступила від своїх союзників. Тоді

Карло звернувся проти Польщі, зайняв майже цілу її територію, а польський король покинув свою землю. Карло пішов за ним до Саксонії і там змусив згодитися на мир. Тепер прийшла черга на Росію.

Мазепа від початку пильно стежив за ходом війни. По розбиттю Данії та Польщі здавалося, що прийшов відповідний час, щоб відновити давній союз Богдана Хмельницького з шведами і спільно вдарити на Москву. І справді, Мазепа порозумівся з Карлом. Та Карло змінив первісний плян походу на Москву і несподівано пішов на Україну. Він мав мало війська і думав перебути зиму на Україні і стягнути нові сили. Але допоміжні війська не дійшли до Карла, їх розбив раніше Петро. Тимчасом і Мазепа не встиг зібрати більшої армії. На Україні всюди стояли московські залоги, які не допустили до обеднання козацьких полків. Коли Карло пішов був на Московщину, то московське військо було виступило з України і тоді гетьман зміг би підняти повстання. Несподіваний прихід Карла зіпсуував справу. Мазепа мав при собі лише кілька тисяч козаків. По боці Мазепи стало також Запоріжжя під проводом свого кошового Костя Гордієнка. Але всіх цих військ було небагато і, коли прийшло до бою під Полтавою (1709), велика армія Петра перемогла.

Карло і Мазепа відступили до Туреччини. Тут Мазепа скоро помер, гетьманську булаву перебрав його писар Пилип Орлик. Та королеві вже не щастило. Він повернувся до Швеції і незабаром загинув на полі бою. Швецію розгромлено. Вона втратила всі провінції на південному бережжі Балтійського моря, їх забрала Данія (Шлезвік, Гамбург, Бремен), Пруси, що тепер прилучилися до війни (Поморя, Штетін) і Росія. Росія дісталася побережжя Лівонії, Естонії, Інграпії й Карелії, вона здобула доступ до моря.

### Останні гетьмани.

Гетьман Пилип Орлик, наслідник Мазепи, так і помер на еміграції (в Солуні). Із занепадом Швеції не було спромоги висунути українську справу в європейській політиці. На самій Україні, ще в часі боротьби з Мазепою, вибрано за гетьмана Івана Скоропадського. Але по його смерті цар Петро призначив т. зв. »малоросійську колегію« з шести російських старшин, що належали до московських залог на Україні і ця колегія правила тепер Україною. Павло Полуботок, що по Скоропадському перебрав гетьманську булаву і домагався повернення гетьманської влади, опинився в петербурзькій тюрмі і там помер. Щойно по смерті Петра та його

жінки Катерини відновлено було гетьманство. Гетьманом став Данило Апостол (1727—34) і Кирило Розумовський (1750—64). Вони докладають усіх зусиль, щоб підтримати гетьманство, перевели реформи, кращє поставили управу краю, скарбовість, військове діло, судівництво, поширили освіту. Та не було сили спинити московської політики, що лише чекала нагоди, щоб зовсім поневолити Україну. Врешті Катерина II скасувала гетьманство (1764), а 1775 зруйновано Січ і 1782 р. перетворено гетьманську державу на звичайну російську провінцію, а селян закріпощено.

Частина запорожців покинула Україну і оснувала нову Січ при гирлі Дунаю. На Україну повернулися вони щойно р. 1828 і оселилися над Озівським морем і над Кубанню. За кілька літ по зруйнованні Січі, коли настала турецька війна і небхідною стала козацька допомога, відновлено козацьке військо. Осіло воно між Богом та Дністром, звалося Божеським, а пізніше Чорноморським військом. Р. 1792 з поворотами з-над Дунаю дали вони основу до українізації Кубані.

**Гайдамаччина.** Після того як Дорошенко склав гетьманську булаву, правобережна Україна опинилася знову під Польщею. Наново насунула туди польська шляхта, а з нею і тяжка панщина. У самій Польщі ішов повний росклад, він довів врешті до занепаду польської держави, а боротьба польських шляхетських партій перенеслася і на Україну. Від того ще більше терпіло українське населення. Починаються повстання проти шляхти, повстанців називають гайдамаками. У карпатських горах появляються опришки (найбільше відомий Олекса Довбуш 1738). Найбільше повстання гайдамаків було р. 1768, а охопило воно Київщину і Поділля. До гайдамаків прилучилися тоді запорожці під проводом Максима Залізняка, гайдамаками проводив тоді Іван Гонта. Здобуто Умань. Щойно при допомозі Росії вдалося Польщі здушити повстання. Та незабаром 1772 р. поділено Польщу, право-бічну Україну по річку Збруч забрала Росія, Галичина і Буковина (раніше турецька) прийшли під Австрію, Карпатська Україна раніше належала вже до Угорщини. Від того часу річка Збруч ділила українські землі аж до 1918 р.

## РОСІЯ.

Другим царем з нової династії Романових був Олексій (1645—1676). Московщина тих часів була ще дуже мало культурною країною, тому змагання Олексія йде по тій лінії, щоб зблизити Московщину до Європи. Переяславський до-

говір з 1654 р. відразу змінив відносини в східній Європі. Московщина разом з Україною стала тепер наймогутнішою державою східної Європи. Київ, великий культурний осередок, стає розсадником культури для Московщини. Московська держава намагається піширити свої кордони на захід у бік Литви і Польщі та на Балтійське побережжя, що тоді належало Швеції, як також і в південному напрямі до побережжя Чорного моря. Тут царат старається обмежити гетьманщину і все сильніше втягнути в склад своєї держави Україну. Цей московський наступ поширився й на донських козаків. Вони були у звязку з Московщиною, але жили вільно на своїх землях над Доном. Коли ж царі й тут накладають свою тяжку руку, приходить до повстання донських козаків під проводом Стенки Разіна (1667—1671). Та дійти до Чорного моря вдалося Московщині щойно за царя Петра I, а степи залишалися ще майже сто літ у володінні козаків.

**Петро I (1689—1725).** Щойно цар Петро здійснив пляни добитися морського побережжя. Від турків за допомогою козаків він добув Озів над Озівським морем (1696), а в часі Північної війни, на побережжі Балтійського моря, основує нову столицю Петербург. Цим він справді прорубав вікно в західну Європу. Сам іздив на захід, щоб познайомитися з європейським життям, особливо з технічною культурою і переводить це все в себе дома, заводить численні реформи. Влада царя стає необмеженою (приймає титул імператора і назву Росія), усуває зовсім вплив бояр. Державна влада спирається на урядовництво («чиновники») і військо. Цар стає єдиним джерелом влади, а його укази стають для всіх законом. Найвищою чиновницькою установою стає правительственный сенат. У церкві на місце латріярха встановлено святіший синод, залежний від царя, що призначував членів синоду. Зреформовано військо на європейський лад, розбудовано флоту. За європейським зразком розбудовано промисел, торгівлю, гірництво, стягнено багато чужинців як інструкторів. Цар старається павіть замінити старі звичаї та обичаї новими, аби й зовнішньо зблизити Московщину до Європи. Тоді основано академію наук у Петербурзі. Не маючи своїх культурних сил, Петро стягає найкращі сили з України, — учених, письменників і вони стають співробітниками цих усіх реформ.

**Катерина II (1762—1796)** продовжує політику Петра. По скасуванні гетьманщини приєднує Україну безпосередньо до Росії як звичайну провінцію (1782). Року 1783 російські війська займають Крим, використовуючи ослаблення татар-

ської орди довголітніми козацькими війнами, та захоплюють ціле Чорноморське побережжя аж по ріку Дністер. Тоді прийшло до поділу Польщі, при якому Росія забрала українські, білоруські та литовські землі, що належали до польської держави. На межі XIX століття Росія стає твердо над двома морями: Чорним та Балтійським, а її кордони сягають далеко на захід. У XIX ст. Росія стає вже одною з рішаючих сил у політиці Європи.

## ПОЛЬЩА.

Польща хилиться до занепаду, від часу програної війни з Хмельницьким переходить на ступінь другорядних держав. У внутрішньому житті її настає повна анархія; шляхта ариває сойми (*liberum veto*), не дозволяє до реформ. Влада короля все більш занепадає і то якраз у часі, коли в цілій Європі зростає державна влада. Польща представляє єдиний тип держави в Європі, де править шляхецька олігархія. Занепадає її господарське життя. Однобічне законодавство та самоволя шляхти припинили розвій міст і повстання сильного третього стану (міщанства та інтелігенції), що стали всюди в Європі основою нового ладу. Сусідні держави використовують цю слабість Польщі і все більше впливають на хід подій. У XVIII ст. Росія зовсім взяла під свій вплив Польщу і останній король Станіслав Август Понятовський був ставленником Катерини II. Врешті три сусідні держави — Австрія, Прусія й Росія поділили Польщу в рр. 1772, 1793, 1795. Спроба реформи держави по першому поділі на чотирьохлітньому соймі (1788—1792) була вже спізнена і не ввійшла в життя. Не вдалося її повстання Костюшка по другому поділі (1794), бо народні маси не підтримали його, — шляхецька Польща була їм чужою. Врешті по третьому поділі українські, білоруські й литовські землі опинилися під Росією, Австрія взяла Галичину, Холмщину і Малопольщу з Krakowem по ріку Піліцу, а Пруси — Великопольщу з Варшавою (Мазовецьке). Польща як держава вже не існує.

## ЗАНЕПАД ТУРЕЧЧИНИ.

У другій половині XVII ст. Туреччина починає вести діяльну політику. На Угорщині прийшло до боротьби між Габсбургами, що хотіли приєднати Угорщину до Австрії та прихильниками обединення всіх угорських земель у рамках турецької держави (іх підтримувала Франція, ворог Габсбургів). Тоді турки вислали велику армію і обложили Віден (1683).

Два місяці тривала облога, врешті цісар Леопольд надіслав допомогу. Крім німецьких військ прибув і польський король Собеський. У бою, що стався під мурами Відня, турків було розбито.

Від того часу починається для турків період невдач. Героем перемог над ними стає з боку Австрії князь Євген Сабавський. Визволено Будапешт, що півтора століття був під турками, турків прогнано за Дунай, на Дунаю став австрійсько-турецький кордон. Австрія приєднала Угорщину та Семигород до своїх земель, а коли ще при поділі Польщі одержала Галичину, а від турків Буковину, то стала справді великою державою. Туреччині по втратах над Дунаєм та Чорним морем залишається лише Балканський півострів. Туреччина занепадає. Тоді приходить нагода визволитися для поневолених народів на Балкані і ціле XIX століття йдуть визвольні війни балканських словян і греків, у результаті яких Туреччину відтиснуто майже зовсім з Європи.

## АВСТРІЯ.

Від часів Вестфальського миру зовсім занепадає значення цісаря в Німеччині, тому Габсбурги, що були цісарями Німеччини, звертають усе більшу увагу на свої власні краї, на Австрію. По еспанській сукцесійній війні одержали вони великі провінції в Італії та Бельгії; по турецьких війнах пересунено кордони по Дунай. Два моря — Адрійське й Північне — були заразом австрійськими морями. На початку XVIII століття володарем Австрії був Карло VI (1711—1740). Трапилося, що Карло не мав сина, наслідника престолу і була небезпека, що по його смерті поділять габсбурську державу, як поділили раніше еспанську. Щоб забезпечити єдність держави, видав Карло закон, т. зв. прагматичну санкцію. Санкція постановляла, що габсбурську територію не можна ділити і, що на випадок, колиб не було мужеського наслідника престолу в Австрії, право наслідування переходить на жіночу лінію.

**Марія Тереса (1740—1780).** На основі прагматичної санкції по смерті Карла наслідницею стала його дочка 23-літня Марія Тереса. Але не всі держави признали її право до престолу і тому прийшло до восьмилітньої сукцесійної австрійської війни. Право до престолу зголосив баварський князь, споріднений з Габсбургами, а допомагали йому інші держави як Франція та Еспанія. Трудне положення Австрії використовує прусський король Фрідріх II, який захопив Шлезьк.

Суцесійна війна скінчилася корисно для Марії Тереси, вона захистила свої права до австрійської корони, але Шлеськ трудно було назад відібрати. Прийшло до трьох воєн за нього, третя війна тривала сім літ. Брали в ній участь по боці Австрії Росія, Франція (перший раз), Швеція, по боці Прусії Англія. Війна скінчилася втратою Шлеська. Рівночасно закінчилася семилітня війна на морі між Францією та Англією. Франція втратила Канаду. Англія заволоділа північною Америкою і стала найсильнішою колоніальною та світовою державою.

## ПРУСІЯ.

Прусська держава повстала зі злуки двох країв- Бранденбургії та Прусії. Бранденбургія- це бувша земля надлабських словян, що їх по довговічних боях винищили німці. На початку XV ст. володарем Бранденбургії стала родина Гогенцолернів, що з їх роду походила пізніша німецька цісарська династія. Могутньою стала Бранденбургія від 1618 р., коли злутилася зі східною Прусією.

Прусію населявало в середньовіччю литовське племя прусів. Пруси часто нападали на Польщу і мазовецький князь Конрад, не будучи в спромозі захистити свої землі перед ними, закликав німецький орден хрестоносців. Орден підбив і знищив цілком прусів, Прусія стала німецькою провінцією. Під час реформації орден став світською державою, князівством. Основу до пізнішої могутності поклав курфірст Фрідріх Вільгельм (1640—1688). Він створив сильну центральну владу, основуючи її на урядовництві та війську. Військовий послух обовязував усіх. Його наступник Фрідріх I продовжував цю політику. Року 1700 одержав він титул пруського короля. Щоб скріпiti військову службу, заведено обовязкову військову повинність. Так стала Прусія сильною мілітарною державою. Спираючись на цій військовій силі, Фрідріх II міг розпочати війну з Австрією за Шлеськ і здобути цю провінцію для себе.

## СВІТЛИЙ АБСОЛЮТИЗМ.

У XVIII ст. повстав новий філософічний напрям, раціоналізм, що мав великий вплив на світогляд і політичну думку тодішньої Європи. Під впливом незвичайних осягів у науковій ділянці, в XVI та XVII ст. поширилася думка, що людський розум (раціо) зможе відкрити всі таємниці буття людини й світу, а навіть пізнати Бога. Усе слід оснувати

на досвіді, експерименті, піддати критиці не лише науку, але й цілий дотеперешній устрій життя, отже й державу та суспільство. На думку раціоналістів, у житті народів є великі недостачі, тому треба перевести численні реформи. У державі всі потрібні реформи повинен перевести володар, що має абсолютну владу, отже може перевести такі зміни «революцією згори». Він повинен віддатися цілковито державним справам і праці над народом. Перед ним, недосяжним володарем, що є джерелом влади, усі стані є рівними. Він повинен дбати не тільки про вищі стані, але й про низи, та старатися піднести їх до вищої культури та добробуту. Його абсолютизм має бути «світлим», себто - покласти народові нові шляхи розвою. Цей світливий абсолютизм повинен принести народові: 1) волю релігії, 2) рівні, більш гуманні права без огляду на стан, 3) скасування кріпацтва та кастовості станів, зближення до себе поодиноких станів та суспільних класів, 4) освіту та науку всім, обовязкове шкільне навчання; держава повинна піклуватися школами та науковою, у вихованні протеговано зворот до природи.

Такі думки поширилися тоді не тільки в радіоналістичній літературі, але й серед вищих станів, захопилися ними й деякі володарі та стаються їх провести в житті.

**Реформи Йосифа II і Фрідріха II.** В Австрії реформи в дусі світлого абсолютизму проведено частинно за Марії Тереси, а особливо за володіння її сина Йосифа II (1780—1790), найвизначнішого володаря з родини Габсбургів. Він видав толерантційний патент (1781), в якому признало волю релігії і рівноправність віроісповідань. Видано цілу низку інших законів. Перед правом усі стані мали бути рівними, себто всіх обовязують однакові суди й кари. Скасовано кріпацтво, обмежено панщину, панам відібрано судівництво над селянами. Податки розділено нарівно, відштовхнено до маєтку. Обмежено права духовенства та їхню надто велику самостійність у відношенні до держави. Скасовано також багато монастирів, що не працювали на ширшому, суспільно-громадянському полі, а їх маєтки передано до освітнього фонду. Поширено освіту серед широких верств народу, основано численні школи.

Подібні реформи проведено було вже раніше в Прусії Фрідріхом II (1740—1780). Фрідріх увів релігійну толерантію, обовязкове шкільне навчання та взагалі зреформував школу. Незвичайно добре зреформовано тоді ціле правосуддя та видано зовсім новий кодекс у дусі ідей раціоналізму. Фрідріх дбає рівнож про господарство країни, про розвій промисловості та хліборобства. Фрідріх провадив численні й довгі війни,

країна була знищена, тому необхідно було піднести її зі занепаду. Але, подібно як і його попередники, найбільшу увагу присвячує він військовій справі. Удержував 200-тисячну армію, одну з найбільших в Європі.

У Німеччині, в менших державах, також поширився світливий абсолютизм, але не всюди переведено реформи. Більшість князів жила ще далі поняттями такого абсолютизму, що держава та народ є на те, щоб вони могли володіти, а світливий абсолютизм павпаки ставив домагання, що володар має цілковито служити народові. Значніші реформи переведено в Баварії, — другій по Прусії державі Німеччини. Тут прихильником світлого абсолютизму був курфірст Максиміліян III (1755—1777). Країна була знищена попередньою війною і йому приходилося в першу чергу дбати про добробут населення. Згідно з духом часу піклувався він і про освіту, школи; тоді в Мюнхені основано академію наук.

### Еспанія.

Подібні реформи, хоч і не такі далекосяглі як в Австрії та Прусії, проведено й у інших державах Європи. Еспанія по сукцесійній війні стала другорядною державою, тому королі прикладають усіх зусиль, щоб піднести країну зі занепаду, в який попала вона в часі доволітніх воєн. Зокрема дуже тяжке було положення селян. Великі податки гнітили їх так, що не оплачувалося працювати на землі і селяни масово покидали села, а опустілу землю перемінювано на пасовиська. Така господарка оплачувалася тільки шляхті, що разом з духовенством всевладно господарила в країні, але для держави було це грізним, бо країна ставала все більше залежною від чужого довоzu хліба і маліла найчисленніша та основна верства суспільства — селянство. Тому Карло III (1759—1788) та його міністер Аранда переводить реформи: колонізує наново запустілі села, спроваджує навіть чужинців. Рівночасно старається він розвинути промисел та пожвавити торгівлю, що сильно була занепала по тій причині, що інші держави використовували слабість Еспанії і кинулися торгувати з еспанськими колоніями так, що Еспанія втратила там свій торговельний монополь.

За прикладом Португалії видалено з Еспанії орден езуїтів, хоч саме цей орден вийшов звідти. Проти езуїтів звернулися прихильники раціоналізму, що хотіли звільнити державу від надто великого їхнього впливу на політику. Езуїтів усунено

з усіх держав Європи і врешті папа Климентій XIV розвязав орден (1773).

У Португалії переведено численні реформи в дусі світлого абсолютизму за короля Йосифа I (1750—1777). Речником їх став славний міністер Помбаль. Щоб зломити вплив духовенства, він усунув орден езуїтів та безоглядно виступив проти грабіжничої політики шляхти. Усіми силами старається розвинути промисел, творить торговельні компанії, налагоджує звязки зі заморськими колоніями. Основно зреформовано податки, їх стягали вже не приватні підприємці, що при цьому наживали собі великих грошей, але стягала сама держава. Неменше дбає про хліборобство, зокрема про виноградники, що стали одним із головних джерел прибутків. Щоб піднести народну освіту, засновано численні школи. Реформам Помбала завдячувала Португалія багато.

Данія, що ще в 30-літній війні відогравала значну політичну роль, поволі втрачає своє значення в міждержавній політиці, але зате вибивається в культурній ділянці і високо розвиває свій добробут. Завдячує це своїм добрим політикам, що розуміли потреби свого краю та йдуть з духом часу. Королі, одні з перших, касують у своїх маєтках кріпацчину. З їхньої ініціативи та їхніх міністрів селянам дозволено було купувати землю на власність чи вживати за малими оплатами. Розвинено також сильно промисел, повстали численні фабрики. Розцвітає й торгівля. Данці торгується своїми виробами чи перевозять товари своїми кораблями навіть здалекої Індії. Зокрема звязалася Данія зі своєю колонією Гренланідією, цінною, як багатий терен для рибальства та ловлі китів.

Дуже високо розвинулися наука та мистецтво. Щодо цього часи короля Фрідріха V (1746—1766) є золотою добою.

Швеція до часів Північної війни була провідною державою північної Європи. По програній війні вона stratiла свої здобутки в Німеччині і навколо Фінської затоки, а в тім і частину Фінляндії. Внутрі країни розпаношувалася шляхецька олігархія. Брятував державу король Густав III (1771—1792). Він зломив шляхецьке всевладництво і створив сильну, абсолютну монархію. Свою владу використав на відбудову краю. Привів до порядку державний скарб, розвинув промисел (особливо залізний, Швеція багата на залізну руду) і хліборобство, зреформував судівництво відповідно до потреб часу (скасовано тортури). Дбає рівнож про освіту народу, науку та мистецтво. Швеція, подібно як і Данія, не маючи вже спромоги відіграти більшої ролі на політичному полі, посилила

ділянку культури і, як і Данія, створила основу до того, що в найновіших часах (XIX ст.) обидві ці держави, як також і Норвегія, що тоді належала до Данії, — стали на чільному місці в культурному розвою Європи.

**Італія** й далі була поділена на цілий ряд малих держав, як за часів гуманізму. До еспанської сукцесійної війни Еспанія мала перевагу в Італії, по війні підпала вона під вплив Австрії. Австрія заволоділа ломбардською низиною разом з містом Міляно, а навіть на якийсь час і Неаполітанським королівством, що до нього належала Сицилія. Року 1735 дістався Неапіль еспанській династії Бурбонів.

**Неаполітанське королівство** стало одним зі сильніших держав Італії. З кінцем XVIII ст., за прикладом Еспанії, переведено тут деякі реформи в дусі світлого абсолютизму, але пізніші королі не пішли з духом часу і в історії обединення Італії в XIX ст. неаполітанське королівство не відігравало більшої ролі. **Рим** був далі столицею церковної держави і належав папі. По Тридентському соборі притихли релігійні догматичні спори, по Вестфальському миру релігійні різниці вже не вирішуються на полі бою, папство не є вирішальним чинником у політиці. Хоч реформація відлучила від Риму багато країв та народів, але переведена реформа церкви скріпила авторитет папства і для католицьких країн папство далі є осередком, що кермує релігійним життям і важить у політиці цих країв. По втраті вірних в Європі, папи основують окрему конгрегацію для поширювання віри в далеких країнах і вона стала осередком католицької місії (1622). У своїй державі папи продовжують славну традицію ясів гуманізму й ренесансу, дбають про старовинні памятки Риму та побільшують ватиканські музеї та бібліотеку.

**Флоренція**, як і Рим, продовжує традицію часів відродження, тим більше, що на чолі держави стоїть та сама родина Медічі, відома зі своєї пошани та розуміння мистецтва й науки. Року 1737 вмирає останній з Медічі і держава, що зв'ється в нових віках Тосканією, переходить під владіння Габсбургів.

З інших держав -міст більше значення мали Венеція і Генуя. **Венеція**, в середньовіччі могутня володарка Середземного моря, в нових віках занепадає, занепадає й значення цього моря. До того турки спинали все більше торгівлю зі сходом та здобували одну за одною володіння венеційкі, як Кипр, Крету тощо. Венеції залишилася тільки Дальмація, а з островів Корфу. І в нових часах Венеція є далі аристократичною республікою, але не допускаючи до жадних змін,

стала надто відсталою державою і є не лише під політичним, але й культурним оглядом без більшого значення. Друга морська республіка **Генуя**, ще раніше, бо з приходом татар на Крим, втратила там свої колонії. Р. 1768 втратила й острів Корсику, що й забрала Франція. У нових віках Генуя як держава не має більшого значення, також не визначилася вона як культурний осередок.

У нових часах найбільшу роль відіграла **Сабавдія**, країна у стіп західних Альп, по обох їх звочах (Піемонт). Від часу еспанської сукcesiйної війни стає Сабавдія т.зв. Сардинським королівством, бо дістала тоді Сардинію і титул королівства. Хоч у тяжкому політичному положенню, між Францією й Австрією, зуміла Сабавдія задержати самостійність, володарі її йдуть з духом часу і під сабавдськими прапорами прийшло до обеднання Італії в XIX ст.

## ЗЄДИНЕНІ ДЕРЖАВИ АМЕРИКИ.

Далеко від Європи, але в політичнім і культурнім звязку з нею, плило життя англійських колоній у Північній Америці. Територія ниніших ЗДА була в XVIII ст. англійською колонією. Ці колонії доходили здебільшого лише до ріки Mississipi; дальший »Захід« був ще не зайнятий европейцями. Колонії мали деяку самоуправу, але губернатора призначувала Англія, а податки накладав лондонський парламент. Особливо прикро відчували колоністи господарську залежність. До Англії доставляли сировину, а дорого мусіли платити за привозні фабрикати. До цього, по семилітній французько-англійській війні, наклали англійці на колонії різні високі оплати та мита. Це й довело до спротиву. Коли до Бостону причалив корабель з чаем і англійці зажадали високе мито, колоністи кинулися на корабель і цілий вантаж кинули в море. Це дало причину до війни.

Представники 13-тиох американських колоній зібралися 4-го липня 1776 р. на конгрес у Філадельфії і там проголосили себе незалежними »Зединеними Державами Америки«. На чолі военної акції став Джордж Вашингтон, талановитий вождь і організатор, гарячий борець за волю, при тому в житті надзвичайно справедливий та сумлінний. Війна була тяжка й довга (1776—1783), бо колоністи не звичні були до військової карності і сили їх були менші. Врешті вдалося американському послові Франклінові виеднати допомогу Франції. По семилітніх боях Англія в мирі в Версаю признала незалежність Зединених Держав.

ЗДА. стали першою модерною, демократичною державою. Серед колоністів не було станових різниць і їм легше було як в європейських державах перевести основні права людини, а саме рівність усіх перед правом та волю. Р. 1787 ухвалено конституцію нової держави. Ця конституція діє й досі. По ній забезпечується громадянам основні права. Законодавчу владу має конгрес, що складається зі сенату та палати послів. До сенату висилає кожна союзна держава (на початку їх було 13, тепер 49) двох представників. До другої палати вибирають послів усі громадяни на основі виборчого загального права. Конгрес вирішує справи цілої держави. Виконавчу владу має президент, що його вибирають усі громадяни на 4 роки; за свою діяльність він відповідає перед конгресом. Місцеві справи вирішує кожна союзна держава у своєму парламенті. Рівно ж кожна держава має свій уряд. Першим президентом ЗДА був Джордж Вашингтон.

В американській війні брали участь добровольці-французи. Там познайомилися вони з основами американської конституції і по повороті до Франції поширили в себе відомості про неї, а в часі революції ввели головні тези про права людини до французької конституції.

## РОЗВІЙ КУЛЬТУРИ В НОВИХ ВІКАХ.

**Наука.** Синтеза християнської культури середньовіччя, гуманізму та ренесансу спричинили в нових віках найвищий розвій європейської культури. У часі середньовічного тисячиліття людська думка пройшла початкову фазу свого розвою і за гуманізму зуміла вже підійти до культури старого світу та зрозуміти її. Але людина не спинилася на відновленні старої культури, навпаки — великі осяги старинних були немов поштовхом до дальших змагань на тім полі, до нових дослідів. Старинна культура, хоч і якою величною та глибокою була вона, відійшла вже була разом з тими народами, що її творили. Знову середньовіччя дало високу християнську культуру. Тож на цих двох основах — християнстві й старовинній культурі, треба було творити нову, в дусі націй, що заселювали тепер Європу.

Уже в часі гуманізму відкинено беззастережну віру в авторитет і хоч повага старовинних учених була велика, але тепер в основу студій покладено досвід, експеримент. Особливо сильно підкреслив це в своїх теоріях і прадії англійський філософ Бекон (1626), а його шляхами пішли й інші. Шлях

виявився правильним і дав незвичайні осяги — змінився цілий дотеперішній погляд на світ.

В астрономії прийшло до найбільших змін. Зараз на початку нових віків проголосив Копернік ( $\dagger$  1543) теорію, що не земля є осередком світу, як до того часу загально думали, вона є лише малою частиною світу і сама крутиться довкола сонця. Це відкриття викликало цілу революцію в дотеперішньому понятті і люди довший час сперечалися, чи прийняти нову науку. Підтверджив ці тези другий великий астроном Кеплер ( $\dagger$  1630), що докладно обчислив дорогу землі та інших планет іскористь їх обігу. Року 1609 винайдено телескоп і від того часу могли астрономи відкривати все нові таємниці всесвіту. Врешті англійський учений, астроном і математик Нютон дав немов розвязку таємниці всесвіту, відкрив силу, що держала ці тіла небесні на їхніх шляхах, а саме — визначив силу притягання, гравітації, як основу небесної механіки. Його твір »Математичні основи філософії природи« уважається за один з найглибших творів людського духа. На тих досвідах оперли свої теорії про розвій землі і сонячної системи німецький філософ Кант (1804) і французький фізик Ляйліс (1827). На їхню думку сонячна система сонце і планети почали з первісної мряковини.

Це був дійсно величний шлях нової європейської думки, що його вони пройшли в XVI—XVIII ст. Ці здобутки дали віру в силу людського розуму і заохотили до дальших дослідів.

Рівночасно з астрономією, як її основа, розвиваються науки *математика* й *фізики*. Зокрема прикметним для європейської культури став розвій математики. Коли греки любовалися більше в чітко окреслених формах, — отже в математиці, в геометрії (Евклід), в мистецтві, теж в таких формах і розвинули до найвищого ступня архітектуру і різьбу, то навпаки — творчий дух нової Європи вибирає форму, що йде в безконечність. У мистецтві розвивається всеохоплююча і найбільш невловима штука — музика, а в науці, навіть такій стислій як математика, розвій іде по шляху до безконечності, до найменшого і найбільшого; Декарт і Лайбніц відкривають диференціяльний і інтегральний рахунок, аналітичну геометрію, Паскаль — рахунок правдоподібності, Нютон — різничковий рахунок. У XVII ст. винайдено логаритми, у XVIII — нарисну геометрію.

У фізиці повстають зовсім нові ділянки, приходять нові відкриття. Батьком новочасної фізики стає Галілей ( $\dagger$  1642), що поклав основи до механіки. Торічеллі (1647), як винахідник барометра, став основником метеорології. Нютон поши-

рює знання з оптики. Повстає теорія про світло як рух. У XVIII ст. розвій іде швидко далі, самі імена вказують на розвій фізики: Папін (1707 буде паровий човен), Фаренгайт, Реомюр і Цельзій (термометри), Франклін, Вольта, Кулюмб і Гальвані (електромагнетизм), Монгольфіє (повітряний баллон).

Географічні відкриття поширили не тільки науку *географії* але й *природи*. Знайдено величезну силу нових родів рослин та тварин, необхідною стала систематика. Шведський учений Лінне ( $\dagger$  1778) кладе основи систематики рослин, француз Бюффуа ( $\dagger$  1788) систематизує тварини. Винахід мікроскопу (1590) дав спромогу куди ближче підійти до таємниць природи, вглянути в життя дрібноустроїв, поглибити біологію. Вплинуло це на розвій *медицини*. Лікар Весаліус ( $\dagger$  1566) відкрив обіг крові. У XVIII ст. з'являються перші клініки.

Думки Бекона про необхідність досвіду примінено і в гуманістичних науках, хоч тут не було таких великих осягів, як у природничій ділянці. Досвід і критику примінено до студій над *історією*, починаються студії над життям народів, поглиблено історичну методу. У ділянці *права* на перше місце вибивається Гуго Гроціюс, основник міжнародного права.

До великого розцвіту доходить *філософія*. По Беконі великий вплив на розвій філософічної думки мав англійський філософ Джон Лок (1704). Він став творцем раціоналізму. Декарт (1650)уважав думку за джерело пізнання (»cogito ergo sum«, — ідеалістична філософія), Паскаль (1662) вияснює, що самим розумом людина не може пізнати суті світу, необхідне є Боже обявлення; Спіноза (1667) вважає цілий світ за вияв Бога (пантеїзм); Лейбніц (1716) заперечує механічне повстання світу з атомів, а кладе в основу Бога; Юм (1776) розвиває науковий скептицизм. Врешті Кант (1804), найбільший філософ нової доби, збирає всі дотеперешні досвіди філософії і старається в науковий спосіб визначити межі людського пізнання (в творі »Критика чистого розуму«), досліджує основи правд як права, моралі, естетики. На його науці спирається філософія XIX ст.

*Література*. Хоч реформація та релігійні війни перейшли й до Англії, але, завдяки своєму острівному положенні, Англія менше потерпіла від цих воєн. Здавна мала ліберальний устрій, через те широкі верстви населення брали участь у культурному житті; тож тут раніше розвинулися наука, література, чим на континенті. Коли в ділянці наук стала Англія на одному з перших місць, то і в літературі проявився великий розвій. Тут помітними стали часи королеви Єлизавети. Тоді жив найбільший драматург Європи, Шекспір

(† 1616). У будові драми він не пішов шляхом греків, але створив нові форми; тему опрацьовує психологічно незвичайно глибоко, так, що став прикладом для цілої Європи, але щойно від XIX ст., бо спершу його недоцінювали. Його драми виставляють і тепер. У часі релігійних суперечок, що почалися по смерті Єлизавети, пуританізм наклав своє тавро і на поезію. Найбільш характеристичним поетом цих часів є Мілтон (1674, його твір »Утрачений рай«). У XVIII ст. повстають найбільш популярні твори світу: »Робінзон« — Дефо († 1731) і »Подорож Гулівера« — Свіфта († 1745).

Золота доба французького письменства припадає на часи Людовика XIV. Король піклувався літературою і взагалі культурним життям і створив з Франції справжній осередок європейської культури, що й наслідувала вся Європа. Французька мова, література, мистецтво, мода, звичаї, завойовують справді цілий європейський світ. Великими драматургами були Корнель (1648) і Расін (1699). Тоді живе й найбільший комедіописець Європи Молієр (1673). Відоме було теж ім'я ЛяФонтена, славного байкаря. В Італії жив у XVI ст. визначний поет Торквато Тасо (1595), автор поеми »Візволений Єрусалим«. В Іспанії став славним Сервантес (1616), автор »Дон Кіхота«. Німеччина занепала була по причині релігійних суперечок та тридцятилітньої війни і там літературна творчість починається щойно в другій половині XVII ст. Тоді виступають поети: Кльошток (1803), Вілянд (1813), Лесінг (1781), поет і критик, Гердер, історіософ, врешті, на переломі XVIII і XIX ст., найбільші поети вже нової класичної доби — Гете і Шілер.

**Мистецтво.** В архітектурі приходить до зміни стилю; на місце ренесансу приходить з кінцем XVI ст. *барок*. Спокійний, гармонійний стиль ренесансу не відповідав духові часу релігійних воєн та часам абсолютизму. По реформації церква, зокрема езуїти, стараються пишністю релігійних церемоній і вроочистостей притягнути вірних, тому до цього мусіло пристосуватися й будівництво церков. Також володарі бажали пишним двором, величавими палатами підняти своє значення, стати »володарем — сонцем« за прикладом Людовика XIV. У цьому новому бароковому стилю побудував собі Людвік свою палату Версай, а всюди стали наслідувати його.

У бароковому стилю немає спокійних ліній, площ; лінії гзимсу чи причілки над дверима і вікнами перервані, ламани; при стінах численні, сильно виступаючі пілястри; колонни нерівні, часто навіть кручени. Усюди багато різьб, у церквах величаві вівтарі в золоті й сріблі, будови великі, все має викликати враження величі, сили, пишності, що зовні різко

кидається у вічі. Церкви покриті, як і раніше, банями; бані стрункі, різної форми, на високих підбанниках.

*Різьба* сильно в'язеться з архітектурою, вона є необхідною декорацією барокового стилю. Також і різьбу характеризує неспокій, нервовість; митець нераз дуже нагальним рухом постаратиметься підкреслити назовні почування. Навіть зображення святих не є спокійним, маєстатичним, але живим, повним неспокою.

У *малярстві* держиться ще довше велика традиція ренесансу. По Італії в XVII ст. вибивається на перше місце Бельгія й Голяндія. Флямандець Рубенс (1646), великий митець фарб, має славні образи чи то з біблії, мітології, чи зі звичайного життя; Ван Дайк (1641) славиться своїми портретами, Рембрант (1669) у Голяндії творить новий напрям у малярстві, підкреслюючи в образах гру світла й тіни. Сюжети його праць різні, і з біблії і з побуту; також уперше з'являється в нього самостійний краєвид (пейзаж). Дуже визначних малярів має Еспанія, є це: Веляскец (1660); Мурільо (1682). У Франції визначним мистцем є дещо пізніший Ватто (1721), маляр салонів та іхнього товариства, що навязує вже до нового стилю рококо. *Рококо*, новий стиль половини XVIII ст., виріс органічно з барока, його не завжди можна чітко відрізняти. Є це немов барок у мініяюрі. Основна його ідея — мальовничість, а в архітектурі — мягкі, легкі форми, без гострих кутів, лінії кручені, слимакуваті, безліч декорацій. Назовні нераз скромний, але в середині розвиває повний блеск, усі стіни покриті прикрасами, різьбами. Це в першу чергу стиль салонів. Церкви чи палати рококо не мають на меті викликати враження свою величиною, це стиль малих форм, легких по формі будівель, уявних, чарівних замків дитячих казок та мрій.

*Музика* найвище розвинулася в Італії (Шалестріна) і в Німеччині. Церковну музику найвище поставив Бах (1750), що увів поліфонію (багатоголосість) хорів та інструментальної музики. Тодіж компонує Гендель (1753) свої ораторії, — великі релігійні, музичні образи. У часах барока повстає в Італії опера. В опері можна було розвинути блеск, так притаманний тому стилеві, тому опера з Італії швидко поширилася. Важливими представниками музики тих часів були: Глюк (1788), Гайдн (1809) і Моцарт (1781). Гайдн і Моцарт належать уже до класичної доби, в їх творах і трохи пізнішого Бетговена (1827) доходить музичне мистецтво до найвищого розвою.

## УКРАЇНА.

У дуже тяжких умовинах жила ціла Слов'янщина, а з нею й Україна і то в тих часах, коли в решті Європи могла вільно розвиватися культура. Балканські слов'яни були під турками, про культурне життя там не могло бути й мови; Чехи по бою на Білій горі попали під німецьке володіння; поляки мали свою державу і в XVI ст. під впливом відродження та реформації розвивається в них література в рідній мові. Але чим далі тим більше занепадає не тільки література, але й ціла культура, усе заливає шляхецька анархія. Московщина, до кінця XV ст. в татарській неволі, зовсім відстала від культури і щойно цар Петро I намагається ввести її в коло європейських народів, але європейська культура приймається там дуже повілі. Україна, що в середньовіччі була осередком культури цілого сходу Європи, від часу татарського лихоліття всі сили мусіла витрачувати на боротьбу з татарською ордою і турками. Кафа, Варна, Сінопа, Трапезунт, Царгород, Хотин, а навіть Віденські десятки інших імен побоєвищ визначили хресний шлях української нації в боротьбі за своє існування і — за європейську культуру. Крім того треба було боротися за свою державу, що занепала по причині боротьби з ордами і щойно Хмельницький відновив її знову.

Очевидно, що в таких умовинах не могла українська культура розвиватися як слід та йти впарі зі західно-європейською, де як напр., в Англії, від 1066 р. не було ворожої інвазії. Але, як тільки нова гетьманська держава дала спромогу хоч частині української нації зажити вільніше, негайно починається скорий розвій культурного життя. Звязок зі західною Європою знову навязується і в науці і в мистецтві, а багато українців виїздить на студії на Захід.

До найвищого розвою доходить українська філософія в половині XVIII ст., чільним представником її є Григорій Сковорода (1794), основник т. зв. філософії серця. Клав велику вагу на почування, на етичну сторінку і тут ішов за сократівським »пізнай самого себе«. Вплив його на ціле українське відродження XIX ст. був незвичайно великий. У ділянці історії повстають козацькі літописи, щоденники, записи та славна »Історія Русів«, що мала великий виховний вплив на цілі покоління.

У літературі на першому місці стоїть народна творчість, що могла вільніше розвиватися, коли друковане слово часто не мало тої волі під чужим володінням. Народні пісні, думи, дорівнюють, а тоб й перевищують, сучасну європейську на-

родну творчість. У письменстві надто заважив вплив духовної літератури і чужа мова церковних книг. Народна мова щойно поволі промощує собі дорогу. Полемічна література часів релігійної боротьби, так поширена в цілій Європі, мала на Україні такого визначного представника як Іван Вишенський (1620). З народної творчості вертепу й шкільної драми повстас драматичне письменство, що з часом покидає давні, біблійні темпи, а переходить до близжчих тем з рідної історії чи побуту. Автори драм, особливо найвизначніший з них Теофан Прокопович, добре знайомі були з класичними драмами та сучасною творчістю Расіна. У часах барока виробляється спеціальний, пишний бароковий стиль, багатий у вислів і різноманітний щодо поетичних форм.

Та занепад гетьманщини і все сильніший наступ Москви, припинив дальший розвій. Ще в 1720 р. вийшов царський указ, що забороняв друкувати українські книжки, а навіть церковні книги мусіли бути докладно узгіднені з московськими.

*Мистецтво*, — більш вільна ділянка — розвивалося вільніше і йде впарі з європейським. Зокрема пишно розцвів на Україні барок, бо прийшов він у часи найвищого розвою ко-зацької сили і в час повстання гетьманської держави і тут став він виразником нової сили, нової держави. Українська творчість надала їйому своєрідні форми так, що повстас спеціальний тип т. зв. козацький барок. У цьому стилі побудовано церкву і дзвіницю київської Лаври, такими ж є і численні церкви, поставлені гетьманом Мазепою і багато інших. У наступнім рококо побудовано найкрасчу церкву Львова св. Юра. Крім монументального мурованого будівництва розвивається до найвищих досконаліх форм деревляне будівництво, дуже різноманітне щодо форм. Бароковий стиль примінено і в світському будівництві, при будові палат гетьманів чи старшин та міських будівель.

*Маллярство* на Україні мало здавна велику традицію, що вийшла з гіератичного візантійського маллярства і захопило собою цілу східну Європу, а на Захід дійшло над Вислу і Одру. Зі синтези того маллярства зі західними впливами повстало оригінальне українське маллярство нових віків, що його в церковній ділянці репрезентують у першу чергу образи київських церков, а на Заході — найвизначніший твір, т. зв. «Богородчанський іконостас». У XVII ст. розвивається сильно її світське маллярство, що було помітне вже за часів ренесансу. Стоїть воно в тісному звязку з тодішніми напрямками західної Європи. Тоді творять Лосенко, (1773), Левицький (1882), та славні різьбярі Мартос (1855) і Козловський (1802).

У музіці народна пісня досягає найвищих вершин і — крім італійської — не має собі рівних в Європі. У XVIII ст. живе найбільший український музик Дмитро Бортнянський, автор численних церковних творів та опер.

## ЕВРОПЕЙСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО НАПЕРЕДОДНІ РЕВОЛЮЦІЇ.

Люди, що пережили велику французьку революцію і часи Наполеона говорили, що хто не жив перед революцією, той не знає яким гарним може бути життя. І справді, життя часів бароко та рококо було немов казкою, але лише для малого числа людей, для вищих станів, що іхне життя було справді безперервним святкуванням. Перід вела Франція, зокрема Версай. У прегарних палатах бароко чи рококо, в парках, виведених теж у тому стилю, стрічалося добірне товариство: мушчини в характеристичних у тих часах перуках і стрійних немов жіночих одягах, жінки в ще пишніших сукнях. Обовязувала строга етикета, товариське життя розвинулося незвичайно. Улаштовувано найрізноманітніші свята та забави.

Та не все були лише забави. Повстали салони, де запрошувано поетів, письменників, музиків, учених, де йшла жива виміна думок. Там обговорювано всі, хоч би й найбільше радикальні твори, а особливо модні були французькі передреволюційні раціоналісти: Вольтер, Монтескіє, Руссо. Товариство захоплювалося новими ідеями, але надто велика була прірва між салоном та звичайною хатою, між тим товариством та загалом населення, щоб хтось зважився слово, свое захоплення звязати з ділом і нові ідеї раціоналізму перевести в життя в приміненні і до інших станів. Щоправда, деякі володарі пробували йти дорогою реформ (світливий абсолютизм), але ці реформи не йшли глибше і прірва, а то й ворожнеча між двома, немов зовсім окремими суспільствами, не вирівнюються, але, навпаки, зростає і це мусіло довести до революції. Бо надто розкішно жили вищі верстви, а надто пониженні були всі, хто не належав до шляхти чи духовенства, цілий т. зв. третій стан. А що саме Франція, цей приклад Європи, від часів Людвіка XIV не перевела жадних державних реформ і то в часі реформ світлого абсолютизму, а навпаки все більше занепадала, то й саме тут мусіло прийти до зрыву, до революції 1789 року.

# НАЙНОВІШІ ЧАСИ.

1789—1947.

## ВЕЛИКА ФРАНЦУЗЬКА РЕВОЛЮЦІЯ (1789).

### Франція перед революцією.

За часів короля Людовика XIV Франція була першою державою в Європі. Але вже з кінцем володіння тогож короля, та світлість Франції все більше занепадає. З останньої війни Людовика, еспанської війни за наслідство, вийшла Франція задовжена, втратила багато людей і загально ослабла. Чергові війни, австрійську сукцесійну і семилітню, Франція програла. Крім великих грошевих втрат Франція втратила колонії в Америці. Пропала рівнож її слава великої военної сили, з провідної держави Європи переходила Франція на друге місце.

Одною з причин тих невдач Франції було цілком нездарне володіння внука Людовика XIV., короля Людовика XV. (1715—1774). Займався він зі своїм двором лише ловами, та забавами. На удержання двора ішли міліони грошей, Франція все більше заборгувалася. Притім навколо короля зібралися самі негідники, двір і король жили аж надто не морально, а державою керували всякі королівські фаворити. Через те повага до короля, колись велика (»король-сонце«), піду пала зовсім. Наслідник Людовика XV., король Людвік XVI., був особисто добрий чоловік, але без сильної волі і на ті неспокійні часи, що незабаром прийшли, замало талановитий. Тому вже невдалося направити те, що зіпсували його попередники. А що устрій Франції був крайньо абсолютний (»держава-то я« Людвік XIV.), король був представником влади і Франції, то упадок королівської влади і занепад її значіння в народі, означало взагалі упадок Франції і упадок авторитету.

А як Людвік XV. так і Людвік XVI. далі правив абсолютно. Від 1614 не скликувало зборів представників станів. Провінцією правили інтенданти (губернатори) самовільно і часто надуживали своєї влади. Населення не мало ніякої спромоги боронитися.

Суспільний устрій основувався ще на середньовічному ладі. Було три стани: духовенство, шляхта і третій стан, до якого належали усі громадяни, що не належали до

двох перших станів. Два перші стани мали всі права, користувалися всіма благами життя, але не давали вже тих цінностей, як це було в середньовіччі. У середніх віках духовенство було не лише представником релігії, але воно вело майже всю культурно-освітню працю; закладало школи, займалося літературою, а зокрема монастири мали величезне культурне значення. Тепер духовенство відійшло здебільшого від цих справ, підувало, і навіть у релігійно-моральній діяльності не сповняло якслід свого завдання. Те саме було зі шляхтою. Колись був це стан, що боронив батьківщини зі зброєю в руці, тепер він перестав тим займатися. Заняттям шляхти є лови, бенкети, розкоші, ідеалом — дістатися на королівський двір, де забави були ще гучніші.

Але обидва стани хоч нічого від себе не давали, залишали давні привілеї. Хоч їх було розмірно й небагато, як порівняти зі селянством, але вони мали більш як половину землі в своїх руках і не платили найважливішого ґрунтового податку. Усе це падало на плечі третього стану, головно селян. А збирання податків держава винаймала і збирщики надуживали своєї влади, як хотіли, і не було куди скаржитися. Становище судді купувалося, попадали туди різні люди, їхня совістність була невелика. Тай загально надуживано право. На основі звичайного приказу влади можна було кожного, без суду, увязнити і кинути до вязниці. Такою зненавиською вязницею була Бастиля в Парижі.

До третього стану, крім селян, належали міщани, ремісники та купці. Але і в містах деякі середньовічні ще установи припинювали їхній розвиток, ні ремесло ні торгівля не могли розвинутися свободніше. До цього треба було платити високі оплати, не кожний міг туди дістатися, тому дуже багато ремісників і робітників працювало поза цехами і жили в великій нужді. Вони творили той пролетаріат, що вийшов на вулицю до боротьби в часі революції.

Невдоволені з тодішніх відносин були й багаті купці та промисловці. Вони платили великі податки, багацтво давало їм самовільність, але й вони не мали впливу на державне життя, а два перші стани дивилися на них згорда.

До третього стану належала вкінці інтелігенція. Вона була тепер представником духовної культури Франції, але — рівно ж в політичній житті — без голосу. Там вирішував король і два перші стани — чинники, що вдійсності далеко не представляли того, чим були колись. Тож загально поширилася революційна дефініція: чим є третій стан? — Усім. Чим був досі? — Нічим. Чим хоче бути? — Бути чимсь.

А тимчасом у різних письменних творах усе частіше появляється критика тодішньої Франції. У звязку з ідеями раціоналізму, що тоді розвинулися в Англії (Джон Лок), виходить у Франції велика »Енциклопедія«. У ній гостро критиковано давній лад, ставлено домагання політичних і соціальних реформ. Рівноож сильно поширилися твори Вольтера, Монтескіє і Руссо. Були вони речниками раціоналізму і спопуляризували його у Франції. Вольтер в »Англійських листах« представляє тодішні відносини в Англії та критикує устрій Франції. Між іншим, був він гарячим речником релігійної толеранції. Монтескіє жив довший час в Англії, рівноож засновує англійський устрій і виявляє себе прихильником конституційної монархії. У головнім своїм творі »Дух права« висовує він модерну теорію про державний лад. Влада в державі має ділитися на законодавчу (парламент), виконавчу (король, міністри) і судову. Так само Руссо в своїм творі »Суспільна умова« проповідує повну рівність людей та демократичний устрій. Він є речником республіки (джерелом влади є народ). Його твір мав найбільший вплив на французьку революцію, на ньому спиралися головні гасла революції про »Свободу, Рівність, Братерство«.

Ці твори всі читали. Вони відкривали перед очима французів інший світ, інші можливості. У душі кожного творився переворот, а за думкою пішло діло. Революція назрівала.

Безпосередньою причиною вибуху революції було те, що довги Франції так зросли, що їйгрозило державне банкроцтво. Тоді король скликав »Генеральні Стани«, що їх не скликувано півтора століття.

**Генеральні Стани** (конституанта) (1789—1791). Генеральні Стани зібралися в травні 1789 р. у Версаї. Було по 300 представників з обох перших станів і 600 з третього. По давньому звичаю два перші стани хотіли радити і голосувати окремо. Цьому спротивився третій стан, бо лише на спільніх нарадах він міг мати значіння. При окремих нарадах два перші стани давали збірно два голоси і все переголосовували б один голос третього стану. Але два перші стани не хотіли погодитися на спільні наради. Король відсунув наради. Тоді представники третього стану зібралися самі і проголосили себе представниками конституанти, речниками цілої Франції, бо їх вибрало 98% населення. Рівночасно заприсягнули, що не розійдуться скорше, аж ухвалять новий устрій у Франції. Коли ж король наказав їм розійтися, представник третього стану, граф Мірабо, заявив, що вони не розійдуться хіба під силою багнетів. Був це перший революційний виступ.

Програму нарад поставлено відразу широко: не справа державних боргів, але зміна устрою Франції мала бути вирішена на нарадах.

Король уступив. Усі стани зійшлися і почалися спільні наради. По правій стороні залі засіли прихильники абсолютизму і дотеперішнього режиму, (»правиця«) по лівій — прихильники реформи конституційної монархії (»лівиця«), на крайній лівіці, т. зв. »гора« — прихильники радикальних змін і республіки. Середину заняли помірковані (»центр«). Ці назви партій лишилися до сьогодні.

Прихильники старого режиму і король хотіли ще спертися на військо і припинити зріст революційних настроїв. Стягнено до Парижа чужоземні наемні війська, король звільнив популярного міністра Некера, а на його місце покликав прихильника абсолютизму. На вістку про те в Парижі прийшло до заворушень. 14. липня 1789 р. вулична товпа кинулася на зненавиджену вязницю Бастилю. Бастилю здобуто і зруйновано. Це зруйновання Бастилі стало неначе символом повалення старого ладу. На провінції повторилися подібні виступи, а день 14. липня став від того часу національним французьким святом.

Цей виступ мас пройшов безкарно, король не мав вже сили, навіть у війську розпочалися заворушення. Рівночасно по селах піднімаються повстання селян. Вони руйнують двори, монастирі, побивають власників. Шляхта масово втікає за кордон. Щоб всеж таки в Парижі і Версаї забезпечити спокій, створено народну гвардію. На чолі її став популярний генерал Ляфает, учасник американської війни за свободу.

Під впливом заворушень у Парижі і на провінції, Генеральні Стани вирішили змінити відразу основно дотеперішній устрій Франції. На засіданні в ночі з 4-того на 5-те серпня духовенство і шляхта зріклися усіх феодальних привілеїв (панщини, кріпацтва, свободи податків, десятин, права суду над кріпаками): Так упали останки середньовічної держави. За тим пішли дальші рішення. Ухвалено так зв. права людини (по прикладу американської конституції). Люди родяться вільними, є вільними і рівними перед правом. Кожний горожанин може свободно говорити і писати (свобода слова і преси); нікого не можна оскаржувати, засудити чи кинути у вязницю без судової процедури і засуду (свобода суду); джерелом влади є народ (суверенність народу); податки треба розділити рівно поміж усіх горожан, відповідно до їх майна; громадяни ухвалюють податки. Влада ділиться на законо-

давчу, виконавчу і судову. Власність є святым і непорушним правом: можна її порушити хіба для загальної потреби.

Ці права людини стали основою ухваленої французької конституції і інших європейських конституцій. Конституцію незабаром ухвалено. На основі конституції Франція ставала з абсолютної держави, конституційною монархією. Законодатна влада була в руках парляменту. Палата була одна, право виборче мали ті, що платили вищі податки (вибори що 2 роки). Король з міністрами мали виконавчу владу, а в законодавстві мав король право вета і на 4 роки міг усунути ухвалений закон. Зреформовано судівництво. Судові розправи стали явні, повсталі суди присяжних. Францію поділено на 83 округи (департаменти); округи мали велику самоуправу, вибирали урядовців, мали свою гвардію. Устрій Франції став децентралістичним. Переведено секуляризацію маєтків духовенства. Маєтки забрала держава, щоб покрити борги. Духовенство мала в майбутньому оплачувати держава. На конто тих маєтків видано асигнати. Але що їх видано більше, ніж було покриття, втратили вони невдовзі свою вартість.

Королеві парижани недовіряли і ще в жовтні 1789 р. змусили його переїхати з Версаю до Парижа. І справді, король пробує втікти (12. 6. 1791), але його переловили в дорозі і завернули. Очевидно, що значіння короля ще більше упало. Але ще задержано його при владі і 14. вересня 1791 р. король заприсягнув на нову конституцію.

Так Генеральні Стани сповнили своє завдання, надали Франції конституцію і розійшлися. На їх місце приходили збори, що мали ухвалити нове законодавство, звідси і їх назва »Законодавчі Збори«. Щоб доказати, що ніхто з представників Ген. Станів не змагає до влади, на внесок Робесп'єра вирішено, що ніхто з бувших членів Ген. Станів не може вийти до Законодавчих Зборів.

### Клюби.

Вже в часі засідань Ген. Станів утворилися в Парижі (і на провінції) клюби. Там сходилися представники Ген. Станів і інші громадяни та обговорювали політичне положення, нові закони і їх вирішення. Найсильнішим клюбом став з часом Клуб Якобінців (назва від монастиря св. Якова, де містився клуб). Клюби здобувають пізніше великий вплив на вирішення зборів, бо в клюбах роблять натиск, а то й погрожують тим представникам зборів, що не хотіли іти за думкою клюбу. А в самих клюбах все більше приходить до голосу настроєва принаїдна товпа, та її провідники-демагоги.

### **Законодавчі Збори (1791—1792).**

На основі вирішення Ген. Станів, до Законодавчих Зборів приходять нові люди. Прийшло до значного пересунення партій. З давньої »правиці« (консерватистів), прихильників короля, лишилося дуже мало. Як у першій конституанті перевагу мали прихильники конституційної монархії (частина лівиці і центр), так тепер переважали прихильники республіки. При тім лівиця ділилася на поміркованих і крайніх республіканців. До перших належали т. зв. Жирондисти, посли з округи південної Франції (ріка Жиронда), вони були представниками середнього стану. Другі — це були Якобінці; представники головно Парижу. Жирондисти мали спершу перевагу. Вони видали закон проти священиків, що не хотіли зложити присягу на нову конституцію, закон проти емігрантів, що покибули Францію і вкінці змусили короля виповісти війну Австрії (цісар Австрії, брат французької королеви, жадав, щоб королеві повернено його давню владу; і це Франція прийняла як образу). Якобінці були в меншості, але мали за собою паризьке населення і міську раду. Провідниками Якобінців стають Марат, Дантон і Робесп'єр. Вони все більше обстають, щоб усунути короля. За ними є вулична товпа, що впливає на хід дальших подій. Законодавчі Збори підпадають під її вплив (терор по клубах і з галерії залі засідань). А настрої товпи стають дуже не спокійні, бо з воєнного фронту приходять непевні вісті. Підозрюють короля, шляхту і духовенство, що вони є в звязку з наступаючим ворогом. На королівський замок Тюлієри 10. серпня нападає товпа. Палату здобуто, знищено, король утік до залі засідань Зак. Зборів. Його увязнено, і до 1½ тис. шляхти і духовенства перебито.

### **Конвент (1792—1795).**

На місце Зак. Зборів приходить Конвент. 21. 9. 1792 проголошено Францію республікою. Короля обвинувачено в державній зраді, що шукав помочі за кордоном, і засуджено на смерть. У січні 1793 р. засуд виконано. У Конвенті знову пересунулися партій на ліво. На правиці прихильників монархії вже не було, тут засіли тепер Жирондисти, колись лівиця; крайню лівицю зайняли Якобінці. Вони не мали в Конвенті більшості, але були дуже активні, за ними стояв Париж, і вони все переводили свої ухвали. Середина (центр) — половина депутатів, були нездекларовані і їх тягнули Якобінці за собою. Вкінці Якобінці виступили проти Жирондистів, багатьох з них судили і засудили на смерть. Конвент

перебирає тепер не лише законодавчу владу, але й виконавчу. Виконує її при допомозі »Комітету публічного добра« і »Комітету публічної безпеки«. »Революційний трибунал« має в руках судову владу. Усюди в комітетах засіли Якобінці, рівно ж народня гвардія була в їх руках. Починаються часи терору. Денно 50—60 людей, без розбору справи, ведено під гільотину як ворогів народу. На провінції почалася акція проти якобінського терору, селяни тепер свободні, без панів над собою, хотіли спокою, але їх здавлено. Особливо довго боронилися селяни в провінції Вандеї. Якобінці стараються тепер поглибити революцію, перевести дальше ідучі реформи, хоч це було не легко здійснити, бо настали тяжкі часи. По причині революційних подій економічне життя дуже підупало. По містах починяється голод, безробіття, паперові гроші (асигнати) тратять всяку вартість. Настає жахлива дорожнеча. Конвент видає все гостріші закони проти тих, що не хочуть спродаювати і приймати паперові гроші. У таких умовах не легко було перевести плянові реформи, які тепер береться перевести Конвент, а саме: знесті приватну власність і завести рівновагу в прибутках та розподілі маєтків, користуванню ними, увести таку рівність на економічному полі, яка була вже на політичному і суспільному.

Зі змін в інших ділянках, найважнішою було скасування християнства. На місце християнської релігії введено культ розуму; змінено календар, часчислено від встановлення республіки 21. 9. 1792, змінено теж називу всіх місяців.

Але до переведення всіх цих змін на довший час не прийшло, бо між самими Якобінцями повстав роздор. З поміж трьох їхніх головних провідників Марат згинув найскорше (убила його дівчина Шарльота Корде). Тоді між Дантоном та Робесп'єром прийшло до суперництва за владу. Скінчилося тим, що Робесп'єр післав Дантона під гільотину. Але й сам вже не довго вдергався. Зроблено змову, його пострілено і потім теж засуджено на гільотину.

### Директорія (1795—1799).

По смерті Робесп'єра до впливу прийшли помірковані кола. Обмежено значення »Комітетів«; рев. трибунал розвязано, як теж клуб Якобінців. Здавлено теж спробу комуністичної революції Бабефа, що продовжував традицію якобінських головних реформ. Врешті ухвалено нову конституцію (третю). Франція ставала демократичною республікою. На чолі влади була тепер директорія з 5 членів, що мала виконавчу владу.

Законодавча влада складалася з двох палат, — Ради п'ятьсот і Ради старших (250). Але країна була в повному розвалі, голод, дорожнеча ширився. Директорія не могла дати собі ради. З того хаосу вивів Францію щойно Наполеон.

### Перша коаліційна війна (1792—1797).

(Франція—Австрія, Пруси, Німеччина, Нідерлянди, Англія, Сабавдія, Еспанія).

Поміж французькою республікою і Європою в часі революції витворюється така різниця що до державної влади, суспільного устрою і взагалі світогляду, що мусіло прийти до зудару між ними. З Франції виходили гасла, що загрожували абсолютизмові європейських держав, і вони мусіли боронити своє дотеперішнє становище. До війни намовляли теж французькі емігранти. Революційна Франція вірила в силу своїх гасел, що ними захопляться всі народи, зроблять у себе революцію, а Франція, ідучи війною, піддержить їх, перемога легко буде по її боці. Тому, помимо неустійнених ще умовин у себе, Франція зважилася сама виповісти війну Австрії (1792 р.) Проти Франції стали: Австрія, Пруси, німецькі малі держави, Англія, Сабавдія, Еспанія, Голяндія. Була це ціла коаліція держав, звідси й назва коаліційних воєн. Спершу коаліційні війська зайшли далеко на територію Франції (до Вальмі в Шампані) і головний австро-німецький вождь видав дуже бундочну відозву. Але пізніше французи переорганізовують військо (карно), впроваджують загальну обовязкову військову службу і творять 600 тисячну народну, революційну армію. Армія була захоплена революційними ідеями (марсельєза) і хоч була не достатньо озброєна, почала бити ворогів. Французи здобули Голяндію і там створили Батавську республіку. Серед коаліції не було єдності і вона незабаром розпалася. Пруси, німецькі північні держави, Еспанія заключили з Францією окремий мир. Тоді французькі війська перейшли Рен і загрозили Баварії. Але тут їх розбили австрійці і відсунули за Рен. Однаке на південному, італійському терені Австрії і Сабавдії нещастило. Французи (під проводом генерала Наполеона Бонапарте) зайняли цілу Льомбардію, здобули незалежну досі Венецьку республіку. Потім Наполеон переходить Альпи, йде до Карантії і Стирії та загрожує Відневі. Тоді австрійський ціsar заключує мир з Францією в Кампо Форміо. Австрія відступила Франції Бельгію (належала тоді до Австрії) і Льомбардію. Зате дісталася Австрія Венецію, Істрію і Дальмацію. У Німеччині відступлено Франції цілий

лівий беріг Рену. (Сабавдія стратила теж межові території). У Льомбардії створила Франція Цізальпійську і Лігурійську (Генуя) республіку. У черговому році Франція здобула ще папську державу, де створено Римську республіку, а папу вивезено до Франції. У Неаполю повстала революція і там творяться Партенопейську республіку (1799). По заняттю Швайцарії (1798) повстає ще одна, Гельветська республіка. Бельгію злучено з Голяндією як Батавську республіку. Очевидно, що всі ці республіки були властиво в руках Франції і їх становище було тепер дуже сильним. Переможцем коаліції був ген. Наполеон Бонапарт.

**Наполеон Бонапарт** був сином адвоката в Корсіці. Військову школу закінчив у Франції. У часі революції відзначився як старшина артилерії при облозі Тульону, що його обсадили англійці. У 24 році життя став генералом і Директорія доручила йому головне командування на італійському фронті. Тут він зумів зорганізувати розбиту зовсім французьку армію, повів її від перемоги до перемоги і спричинив корисне закінчення коаліційної війни. Уже в цій першій війні виявив він великий організаційний хист і геніяльний військовий талант вождя. Особиста участь у найгорячіших боях зеднала йому любов вояків так, що вони йшли в найлотіший бій за свого полководця, пізнішого цісаря. Їх цісар є для них усім. Особа його викликала великий вплив на оточення. Наполеон був у першу чергу людиною діла і не всипущою праці. Працював і 20 годин на добу. Цікавився найрізноманітніми ділянками життя, не лише військовими чи державно-політичними справами, але й наукою та мистецтвом. По тій причині його реорганізація Франції була річевою і здебільша передержалася і по його уступленні.

Англія була одинокою державою першої коаліції, що не склала миру з Францією. Щоби загрозити її володінні в Індіях і скріпити становище Франції на Середземному морі, Наполеон плянує незвичайний похід — до Єгипту.

**Похід до Єгипту (1798).** Єгипет Наполеон здобув і пішов походом далі до Сирії (обидва краї належали тоді до турецького султана). Але рівночасно англійський адмірал Нельсон розбив французьку флоту. Наполеон був відтятий. Коли він довідався, що в Європі прийшло до другої коаліційної війни, залишає армію, і сам продирається крізь англійські стежки та повертається у Францію.

## **Друга коаліційна війна (1799 - 1801), (Франція—Англія, Австрія, Росія, Неаполь, Туреччина).**

Коаліцію творять Англія, Австрія, Росія, Неаполь і Туреччина. Фронт тягнувся від німецького кордону аж до Льомбардії. Наполеон, по повороті з Єгипту, перебрав команду. Він переходить форсовним походом Альпи (через просмік Бернард) і розбиває австрійську армію. Коли ще побито австрійців і на німецькому фронті, війна була скінчена, держави мусіли пристати на мир. Мир був підписаний у Лінівіль (1801) на основі »статус кво«. Рік пізніше помиралася Франція з Англією. Французькі війська перевезено з Єгипту додому.

### **Наполеон цісарем Франції (1804 - 1815)**

У часі другої коаліційної війни Директорія тратить зовсім своє значення. У нутрі краю шириться все більші неспокої і непорядки, зі зовні загрожує ворог. Багато жде на Наполеона, як людину, що зможе повернути Франції перемогу на фронті і в краю завести спокій. З цього користає Наполеон. Він по повороті з Єгипту усуває Директорію і перебирає владу. У 1799 р. творить він найвищу установу »консулят«. Він стає першим консулом, крім нього було ще два. Але він мав удійності всю владу, два другі консули забезпечували його перед закидом диктатури. Спершу стає він консулом на 10 літ, від 1802 р. досмертним. Створено тоді теж законодавчу владу — сенат і трибунат, але цей парлямент не має значення. Усе залежить від Наполеона. Вкінці 1804 р. він коронується на цісаря. Рівнож і республіки, що повстали в часі революції, стають королівствами. Італійські республіки зеднуються в одно королівство Італії, де vrolet спершу брат Наполеона Йосиф, а пізніше, коли Йосиф переходить до Іспанії, його шурин Мірат. Голяндське королівство дістает другий брат Наполеона, Людвік.

Десятилітні неспокійні часи революції (1789 - 1799) стомили населення Франції, і воно спокійно прийняло єдиновладство Наполеона. Він, правда, суверенні права, які мав досі народ (праводавство і виконавчу владу), забирає собі, але за це давав спокій і порядок. Проте він був настільки добрым політиком, що залишив усі головні здобутки революції як: повалення феудальних привілеїв, рівність станів, основні конституційні права. На нього дивилися (особливо в початках), як на »свою« людину, що вийшла з низів, з третього стану, і тепер, будучи при владі, проводить в життя здобутки революції. Так дивилися на нього як на героя рево-

люції і інші народи (італійці, німці). Війну Наполеона з володарями тих країв вони вважали як визвольні війни, що принесуть свободу народам. Щойно пізніші часи володіння Наполеона дали їм відчути, що чуже володіння не принесе їм тій свободи, про яку говорили гасла революції. У самій Франції Наполеон правив обережно. Він стає понад станами і партіями, дозволяє навіть емігрантам повернутися, якщо вони признають зміни, які настали у Франції. З папою підписує конкордат. Узгляднюючи величезні суспільно-політичні зміни, які настали в часі революції, він видає нове право т.зв. «кодекс Наполеона». У той спосіб створив він одноцільне право, що спирається на нових основах. В адміністрації Франції він повертається до централізму, хоч залишає поділ на департаменти. Спокій у краю і переможні війни (контрибуції), привели вкінці до рівноваги державний скарб. Настає нормальне життя, зростає промисел і торгівля (будова доріг, комунікація). Рівнож підтримує Наполеон науку і мистецтво так, що Франція і Париж стають ні лише осередком політичної сили, але й культурним центром Європи.

### Третя коаліційна війна (1805).

(Франція—Австрія, Росія, Англія).

Рівночасно з реформами у Франції, Наполеон скріпляє армію. Було очевидно, що зрост сили Франції доведе до нового конфлікту.

У Німеччині вдалося Наполеонові зручною політикою роз'єднати німецьких князів. Уже в першій коаліційній війні Пруси і північні держави (по ріку Мен) підписали окремий мир з Францією. Південні князі в першій і другій коаліційній війні стоять ще по стороні Австрії. У той спосіб Німеччина була розбита на дві частини. По миру в Лінівіль (1801), прийшло до великих внутрішніх змін. Щоб відшкодувати втрати князів, що мали території на лівому боці Рену, — а він переходить тепер до Франції — переведено секуляризацію духовних князівств і маєтків. Рівнож міста, що були досі самостійними («державні»), за виїмком 6, дісталися під владу князів. Тими духовними маєтками і містами нагороджено князів. У першу чергу підтримано ті німецькі держави, що стали тепер по стороні Наполеона. І так у третьій коаліційній війні по стороні Франції стоять уже Баварія, Віртембергія, Баден. Пізніше твориться «Ренський Союз» (1806) під протекторатом Наполеона. Німецьке цісарство було розбите. Тоді володар Австрії, Франц, що був рівночасно німецьким цісарем, приймає титул

австрійського цісаря (1804), а складає корону нім. цісаря (1806). Німецьке цісарство перестає існувати.

По такій дипломатичній підготовці легко було Наполеонові розбити нову коаліцію.. Проти його виступає Австрія і Росія, на морі безперервно (вже аж до упадку Наполеона) воює Англія. Вирішальний бій був під Славковом на Моравії, т. зв. бій »трьох цісарів« (1805). Наполеон виграв. Австрія в мирі в Братиславі віддає Італії Венецію, Тироль і Форальберг бере Баварія (в р. 1806 Баварія стає королівством). Дуже прикрою невдачею Наполеона було те, що рівночасно англійська флота розбила під Трафальгаром (коло Шрен. півостр.) французьку флоту. У бою згинув геніяльний англійський адмірал Нельсон. Від того часу Франція вже не може воювати на морі. Проти себе стоять дві непереможні сили: непереможна Франція на суші і непереможна Англія на морі.

### Четверта коаліційна війна (1806—1807).

(Франція—Пруси, Росія, Англія.)

Після поразки Австрії Наполеон безпосередньо звертається проти Прус. Розбиває її армію (Єна, Аверштед), а пізніше й спільні пруссько - російські сили (prusськ. Ілава, Фрідлянд). На мірі в Тильзіті розгромлено зовсім Пруси. На їхній території на захід від Лаби, створив Наполеон нове Вестфальське королівство (дістав третій брат Наполеона Єронім) з польських земель створено Варшавське князівство. Крім того Пруси мусіли заплатити воєнні кошти й обмежити армію.

### Континентальна блокада.

Єдина Англія не була переможена і не мирилася з Наполеоном. Наполеон не мав сили, щоби перемогти її на полі бою, тож пробує знищити її економічно. Він велить зачинити всі пристані перед англійськими кораблями, недопускати англійських товарів на європейський континент. До блокади вдалося йому приєднати царя Олександра I. З ним він особисто бачився в часі мира в Тильзіті, і вони поділилися владою в Європі. Наполеон мав мати Захід, Олександр Схід, Туреччина (Балкан) у майбутньому мала бути здобиччю Росії. В інших краях Європи володіли або ставленики Наполеона, або були ще союznі з ним краї. І так: у Швеції, по революції в краю, прийшов на престол один з генералів Наполеона. Данія мусіла прийняти блокаду, хоч Англія обстрілювала Копенгагу і захопила данську флоту. Балтійське море було

замкнене. Німеччина ціла була в руках Наполеона, в Голяндії і в Італії володіли брати Наполеона. Австрія була переможена і в союзі з Наполеоном.

Не був ще під впливом Наполеона Піренейський півострів. Наполеон іде походом туди (1808, п'ята війна), проганяє королів Еспанії і Португалії, а престол відає своєму братові Йосифові. Так отже ціла Європа було втягнена в систему бльокади. У 1808 р. Наполеон улаштував в Ерфурті (в Німеччині) з'їзд усіх володарів Європи. Приїхав і цар Олександер. Там закріплено союз тих двох володарів. Наполеон був на верху могутності.

### **Національні повстання проти Наполеона.**

Але серед народів Європи починається дух проти всевлади Наполеона. Наполеонові ніколи не вдалося здобути Еспанії, в горах боролися повстанці, з Португалії піддержують їх англійці. Рівно ж у Німеччині де-не-де піднімаються повстання, в Тиролю приходить до повстання під проводом Гоффера, що охоплює цілий край. Австрія користає з того, що Наполеон зайнятий в Еспанії і починає війну.

### **Австрійсько — Французька війна 1809—1810) (6).**

До війни довше підготовлялася Австрія, архікнязь Карло перевів реорганізацію армії. Прийшло до боїв недалеко Відня (Асперн і Ваграм). Австрію розбито. У мирі у Відні Австрія мусіла відступити південні краї по ріку Саву. З них створив Наполеон Іллрійську провінцію. Баварія дістала Сольного-род. Щоб навязати з найстаршою пануючою династією Європи, Наполеон одружився з дочкою австрійського цісаря Марією Люїзою.

### **Похід Наполеона на Росію (1812) (сьома в.)**

Поділ Європи між двома володарями, Наполеоном і Олександром, не міг бути тривкий. Обидва володарі не довіряли один одному, а перемоги гнали Наполеона до дальших воєн. Можливо, що Наполеон мріяв про похід Олександра Великого, щоб по здобуттю Росії, піти до Азії, до Індії і тим шляхом вдарити на недосяжну Англію. До непорозуміння прийшло по причині континентальної бльокади. Вона шкодила інтересам Росії, і цар не хотів довше додержуватися її.

Наполеон зібрав 600 тисячну армію і літом 1812 пішов через Литву на Москву. Російські війська уступали і нищили

за собою середники поживи. Під самою Москвою, під Бородіно, прийшло до величезного бою; Наполеон виграв і віхав до Москви. Але місто було безлюдне, а за кілька днів почало горіти, підпалили його залишенні люди за наказом відступаючих російських військ. Наполеон опинився без відповідного приміщення для свого війська, без харчів, і далеко від своїх засобів. Цар не думав миритися, як чекав Наполеон. Довелося відступати. Ранній прихід суворої зими і наступаючі російські війська, нищили відступаючу французьку армію; 200 тисяч людей лягло на сніжних полях чи згинуло при перевправі через ріки (Березина). Лишень рештки перебилися до залог над Вислою і в Німеччині. Наполеон по переході через Березину покинув армію і чимскорше поїхав до Парижа. Боявся, щоби на вістку про його невдачу не прийшло до заворушень, а рівно ж спішився, щоби зібрати нову армію.

### Бій народів 1813 (восьма в.)

По повороті до Парижа, Наполеон збирає ще раз велику армію і йде на схід боронити лінії Одри, а пізніше Лаби. Проти нього повстає ціла коаліція. До неї належать Росія, Пруси, Австрія, Англія, а також у цілій Німеччині зривається всенародне повстання. До вирішення прийшло в т.зв. «бою народів» під Липськом (16. — 19. X. 1813). Наполеон програв і відступив до Франції. Ще якийсь час боронив він доступу до Парижу, але не може побороти переважаючих сил. Союзники зайняли Париж (31. 3. 1814), і там підписано мир. Наполеон абдикує, йому признали титул цісаря і острів Ельбу на місце осідку. Франції призначено кордони з 1792 р. (по ріку Рен). Королем Франції стає Людвік XVIII, брат Людвіка XVI (син Людвіка XVI, Людвік XVII помер дитиною в часі революції в Парижі). Щоб упорядкувати інші справи Європи, зіхалися усі володарі на конгрес у Відні.

### Поворот Наполеона.

I. березня 1815 р. Наполеон покинув Ельбу і висів на берегах Франції. Вислане проти нього військо, масово переходило до свого цісаря. Король Людвік покидає Париж, Наполеон вERTAETСЯ до Парижу. Але союзники, що радили у Відні, не хотіли нічого чути про нове цісарство Наполеона, вони висилають проти нього свої армії. Останній бій під Ватерлью (1815) Наполеон програв, 100-денне цісарство скінчилося. Наполеона інтерновано на далекому острові св. Олени, де він і помер (1821). Віденський конгрес міг дальше радити.

Наполеон належить до найбільших постатей історії. Ко-  
ристуючися сприятливими умовинами революції, він, пред-  
ставник третього, непризнованого раніш стану, вибився за-  
вляки своєму геніальному таланові на найвище місце. Фран-  
ція завдячує йому те, що він вивів її з хаосу революції і  
створив нові форми державного життя; були вони основані  
на головних здобутках революції і в тих формах розвивається  
 дальша історія Франції. Європа посередньо завдячує Наполеонові те, що в часі воєн ідеї французької революції  
 дійшли до найдальших закутків. Наполеон потряс старим  
 європейським ладом так сильно, що він починає валитися і  
 помимо пізнішої реакції, пробуджене нове життя розвивається і йде вперед. У цьому розумінні був Наполеон до певної міри »героєм революції«.

## ВІДЕНСЬКИЙ КОНГРЕС (1814 – 1815).

Головпою напрямною Віденського Конгресу було, щоб Європу повернути до передреволюційного стану. Тому і зміни кордонів держав були невеликі. Францію, по повороті Наполеона з Ельби, покарано остильки, що вона одержала кордони не з 1792, але 1790 р., деякі землі на лівому боці Рену мусила відступити німецьким князям (але задержано Альзасію і Льотарингію) і заплатити воєнні витрати. Австрії повернено її попередні краї, в Італії одержала Австрія Льомбардію (Медіолян) і Венецію. Найбільші зміни були в нутрі Німеччини. Саксонії відібрано половину земель за те, що найдовше держалася Наполеона, і передано Прусам. Задержано теж секуляризацію духовних маєтків, що її переведено за Наполеона. Через те зменшилося значно число нім. державок, і всі вони творили тепер »Німецький Союз« під проводом австрійського цісаря. До повного зеднання, як цього бажав собі загал населення, не прийшло. Росія одержала польські землі над Вислою з Варшавою. Ті землі одержали велику автономію, мали навіть своє військо. Krakів став вільним містом, Познанщина лишилася при Прусах. Різною до Росії прилучено Фінляндію, що належала раніше до Швеції. Швеції віддано Норвегію. Бельгію і Голландію злучено в одно королівство. До Іспанії і Португалії вернулися попередні володарі (цілу родину Бонапартів усунено з їх престолів). До Італії повернулися давніші володарі. Англія дістала назад Гановер у Німеччині а крім того Мальту і Гельголанд, важні як станиці флоти.

Щоби перевести в життя рішення Конгресу, створено т. зв. Святий Союз; належала до нього більшість держав, але головний провід мали Австрія, Росія і Пруси. Австрійський міністер Метерніх був душою союзу. По Конгресі головним завданням Союзу стає те, щоби не допустити до будьяких революційних збривів. Європа мала жити передреволюційним життям.

## КУЛЬТУРА ЄВРОПИ В ЧАСІ РЕВОЛЮЦІЇ ТА НАПОЛЄОНА.

**Класицизм.** Критика, що її примінили ідейні провідники передреволюційного часу до сучасного ладу (раціоналізм), вплинула на зміну думки та світогляду, і це проявилося у всіх ділянках життя. Як у політично-сусільному житті довело це до революції, так і в науці й мистецтві мусіло прийти до зміни. З другого боку, сам розвиток революційних подій давав причини до дальших змін. У звязку з проголошенням рівності людей, коли зникають станові поділи, світогляд людей стає більш звичайний, природний, не має штучного поділу людей на касти. Стиль барока і рококо, з його багатими, пишними палатами — мусів відійти. Подібно як за гуманізму, повертається сусільство знову до культури-старинних греків і римлян (неокласицизм, неогуманізм). Цей класицизм характеризують спокійні лінії і форми в мальарстві й архітектурі, як рівнож суворі форми в поезії чи музиці. Предметом мистецького твору не є щось буденне, звичайне, але щось «вічне», що може бути вічним прикладом (»класичне«). Не за практичним мистці ідуть, але за красою.

Цей античний напрямок пробивається у всіх ділянках. У політичному житті всюди приходять назви з римської історії (імперія, консули, сенат, орли як військові відзнаки, будова тріумфальних луків). За назвами люди стараються ввести і давній римський, республіканський устрій і спосіб життя. У будовах т. зв. стиль »емпір« (імперія = цісарство Наполеона) повертається до простих форм старинної архітектури, колонни, площі; старається зрозуміти красу гармонії старинного будівництва. Внутрі хати зникають рококові прикраси стін і стель, на їх місце приходять гладкі стелі, білі стіни (часто обрамовані золотом); обстановка (меблі) без ломаних форм рококо, проста щодо форми. Залюби уживають бронзових прикрас, знову згідно зі звичаем старого світу. Так

само одяг не відрізнює тепер станів чи кляс, до яких люди належать, зникають перуки в чоловіків, корсети та інші модні тоді штучні, близкучі строй рококо (панчохи і мешти в чоловіків). Одяг жінок навязує до грецько-римської туніки, зачіска грецька, у чоловіків звичайний одяг і стрижене волосся.

Це замілування до старини розбудили між іншим нові студії над грецько-римською культурою. У 1748 р. розкопано Помпей. Мертвє місто з його не лишенъ останками мистецтва, але щоденним, на хвилю здавалося завмерлим, життям, поставило перед очима всіх велич старої культури. Почалися досліди, поширилося знання про життя й мистецтво греків і римлян (Вінкельман). Під вплив цієї культури підпадають тодішні поети (Гете, Шілер).

У пластиці найбільшим мистцем, що йде слідами греків, був данець Торвальдсен, в малярстві Корнеліус, Давид. У музиці творцями класичної музики є Гайден, Моцарт і Бетовен.

### Романтизм.

Але по перших святочних днях революції прийшли жахливі часи терору і анархії, а потім, по Віденському Конгресі, доба реакції. Вони викликали зневіру в всесилу раціоналізму, а класицизмові роблено закид, що він стоїть надто далеко від життя, не схоплює цього, що саме ворушить сучасне покоління. Починається зворот від надто однобічного культу розуму до чуттєвої сторінки душі. Повстає новий напрямок романтизм.

У протитенстві до класицизму і його спокійних устійнених форм, шукає романтизм різноманітності, неправильності, підкреслює субективізм, щось одиночне в формі й змісті (індивідуалізм). Тематика (сюжети) незвичайна. Коли класицизм шукав джерела краси в античній культурі, мистець нового напрямку звертається до народної творчості свого народу. В її глибині, багацтві і простоті бачить справжню творчість. А що сучасне політичне положення народів Європи було приkre й неславне, звертаються творці до славної минувшини, особливо до середньовіччя з його казковим світом, величими історичними постатями, та славними подіями. Історики розкривають бувальщину, етнографи збирають народні пісні, фольклор, поети оспівують славну минувшину, часто беруть теми з народної творчості.

Найбільш виразним представником цієї зневіри до світу, речником нових шляхів, тем, неспокійного життя був Байрон, в музиці Вебер, Шуберт, Шуман, Шопен. У малярстві так само приходить до зміни сюжетів, малярі беруть теми з казок,

переказів народних чи з середньовіччя. В архітектурі проявляється зрозуміння й замилування до стилів середньовіччя, особливо готика. Романтизм відповідав настроям загалу, що в славній минувшині шукав сили до боротьби з реакцією. Зного боку романтизм скріпив національні почуття так, що ідея національної свободи стає одною з провідних ідей XIX ст.

### **Революційні рухи в Європі.**

Віденський Конгрес зовсім не узгляднів нового духа часу, що настав з хвилою вибуху французької революції, але стався повернути Європу на давні шляхи. Проти всевладного абсолютизму і станового суспільства зачинається боротьба в усіх краях Європи. Творяться таємні революційні товариства, усюди домагаються змін, ліберальних реформ: в політичній ділянці — конституції і ліберальних форм цілого життя, в суспільній — скасування привілеїв станів, панщини; в національній — визволення народів з під чужого володіння та створення власної держави.

**У Німеччині** вже за Наполеона були змагання, щоб перевести ліберальні реформи, речником їх був барон Штайн. Він частинно перевів ті реформи, як обмеження кріпацтва, свободний доступ до ремесла й торгівлі для кожного тощо. Коли ж Віденський Конгрес не обеднав Німеччини і повернув абсолютизм, починаються жваві рухи особливо серед студентів. Але Святий Союз запровадив гостру цензуру, обмежив свободу університетів і неспокої прицинено. Рука Метерніха заважила на Німеччині і продержалася та система аж до 1848 р.

**В Іспанії** прийшло до горожанської війни. По упадку Наполеона король Фердинанд повернувся до Іспанії і не призначав конституцію; яку запроваджено за Наполеона. Почалася довголітня боротьба (1820). А що широкі верстви населення, особливо селянство, були так культурно занедбані, що не розуміли про що йде політична боротьба, то і становище лібералів було нелегке, не могли спертися на широких масах народу. Все таки боротьба продовжувалася. Тоді Св. Союз доторчив Франції придушити революцію (1823). Франція вислава війська, повстання припинено та запроваджено абсолютизм.

**У Португалії.** Також і в Португалії прийшло до боротьби (1821), і там король встановив абсолютизм.

**В Італії** населення було невдоволене з повороту давніх володарів і поділу Італії на частини, тим більше, що Наполеон зеднав був Італію і створив королівство. Творяться таємні

товариства спершу Карбонаріїв (вуглярів), потім »Молода Італія« (1830 р. творець Мадіні). За мету ставлять вони обединення Італії та конституційний устрій. Велике значення мають усюди в Європі масонські льожі (вільномулярів). Вони є речниками ліберальних реформ і вільнодумства. Карбонарії піднімають повстання в Неаполю і Сицилії (1820). Тоді Метерніх висилає 100-тисячну австрійську армію до Неаполю і придушує повстання. Багато визначних повстанців увязнено. Їх увязнив Метерніх у жахливій вязниці на Шпільбергу (в Берні, на Моравії). Придушено також повстання і в Піемонті.

Вдруге піднялися повстання 1830 р. під впливом другої французької революції, та сили були за слабі і тимразом теж революцію придушено. Багато учасників мусіло піти на еміграцію. Звідтам провадили вони якцю дальше і підготовили 1848 р.

## БАЛКАН.

На Віденському Конгресі зовсім не торкнено справи балканських народів. А тимчасом і туди дісталися нові ідеї, і там вже за часів Наполеона йшла боротьба за визволення з під турецького ярма. У 1804 р. знищено в Сербії яничарів, повстання охопило цілу Сербію. У 1806 р. серби, під проводом Юрія Караджорджовича прогнали турків з Білгороду. Коли Росія в р. 1812 розпочала війну з Туреччиною і здобула собі Басарабію, думали серби, що й вони дістануть свободу, тим більше, що Росія в своїх змаганнях дістatisя до Середземного моря, проголосували себе за захистника словянських народів на Балкані. Але турки не уступили і воювали з сербами далі. Пізніше провід над сербами обняв Мілош Обрінович і вкінці вдалося йому здобути від турків широку автономію для Сербії. А коли прийшло до першої балканської війни в часі повстання греків, Сербія на мирі по війні одержала майже повну незалежність. Влада султана була номінальна.

У Греції так само поширився визвольний рух, повстають таємні товариства »гетерії«. — між іншим 1815 р. повстало таке товариство в Одесі, де жило багато греків — купців. У 1821 р. збунтувався проти султана Аліпаша в Альбанії. Греки хотіли використати зручну хвилю і також ухопилися за зброю. Але їх сили були невеликі, а пімста турків жахлива. Турки перебили греків у Царгороді, патріярха повісили на воротах катедри, на острові Хіос убили 20 тисяч гре-

ків, а 40 тисяч спродали в неволю. Таких подій було багато в цілому краю. Але Св. Союз перешкоджав всякій спробі допомагати. Щобільше, коли Іпсілянті, один із провідників грецьких повстанців, сховався в Семигороді, Метерніх звелів його увязнити і кинути у вязницю в Мукачеві (сидів до 1827).

Однаке жерстокості турків струснули опінією світу, повстає загальний зрив допомогти грекам. Творяться комітети допомоги, добровільці ідуть до Греції (між ними Байрон, що й ломер там 1824). Вкінці мусили й політики уступити. Англійсько - Французька фльота виїхала на допомогу і розбила турецьку фльоту під Наваріно. Росія вислава армію, що перейшла Балкани і зайняла Адріянополь (1829 р.). Мир підписано в Адріянополі. Греції і Сербії визнано самостійність; краям Молдавії і Волощині теж надано незалежність (мали платити данину; у 1861 р. обидва краї злучилися і стали самостійні). Росія дістала пограничні міста в Азії.

Революція перемогла і за тими повстаннями ійшли дальші визвольні війни через ціле 19-те століття аж до остаточної перемоги над турками.

## ФРАНЦІЯ ПО ВЕЛИКІЙ РЕВОЛЮЦІЇ.

Не було спокою у Франції і по уступленню Наполеона та по рішеннях Віденського Конгресу. На престол до Франції покликано брата погиблого короля Людвіка XVIII. Він залишив конституційний устрій, але сильно обмежив конституцію. Громадянство було невдоволене. Монархісти, особливо шляхта-емігранти, що повернулися до Франції і на еміграції нічого не навчилися, бажала повернути давній абсолютизм. Ліберали бажали більшої свободи. »Бонапартисти« мріяли про давню велич Франції.

До загострення прийшло за нового короля Карла X. (1824—1830). Він явно став на сторону абсолютизму і все більше обмежував конституцію. Проти цього почалася сильна кампанія в пресі. А преса тоді здобуває величезне значення. Коли ж король видав »ордонанси« (розпорядки) що в них зносив свободу преси, розвязував парламент і змінював виборчу ординацію, Париж заворушився (липень 1830). Побудовано барикади, населення вхопило зброю і зайняло важніші пункти міста. Коли ж військо перейшло на сторону революції, король уступив. На короля вибрано пошулярного Людвіка Філіпа (з другої лінії Бурбонів). Липнева революція по тижні скінчилася.

Людвік Філіп спирається головно на міщанство т. зи. »буржуазії«, звідси і назва його »міщанського короля«. Завдяки розвоєві фабричного промислу і торгівлі, Франція дійшла до великого розквіту. Тоді Франція здобуває одну з найважніших своїх колоній, Алжир. Та є саме в духовому житті Європи Франція стойть на чільному місці; тоді живуть великі письменники Гуго, Діма, Бальзак.

Але з другого боку, серед того розквіту, визначається і нова прикра сторінка життя, тяжке положення четвертого стану. Бо розвій фабричного промислу викликає робітниче питання. Положення робітників стає важке, і вони бунтують. До них прилучаються прихильники республіки. Королеві не вдалося розвязати питання четвертого стану, і це довело до чергової третьої) революції 1848 р.

## Україна в першій половині XIX ст.

### Козаччина, таємні товариства.

Друга половина XVIII ст. це доба великих змін в історії України. У р. 1764 цариця Катерина скасувала гетьманство, 1775 зруйновано Січ, 1781 Гегеманщину перемінено на мало-російське генерал-губернаторство і заведено кріпацтво. 1772 поділено Польщу, і тоді до Росії перейшли усі землі по Збруч, а Галичина, Буковина і Закарпаття опинилися під Австрією.

Серед такого розгрому політичного і соціального життя, ідеї і гасла французької революції не могли тут поширитися якслід. Але українська політична думка була жива і реагувала на кожній обяв, кожну змогу виступити активно. Коли у 1812 р., в часі походу Наполеона на Москву, прийшла нарада творити військо для оборони краю, відразу самочинно повстало 15 козацьких полків, населення надіялося, що повернеться козаччина. Але цього саме не хотіла Москва. Ті полки недопущено на терен бою, а 1816 р. їх розвязано. У 20-тих роках повторилася подібна історія: зібралися 25 тис. козаків, але їх відіслано на Кубань. У 1831 р., в часі польського повстання, українські поміщики власним коштом узброїли 8 кінних козацьких полків. Але коли рух за козаччиною захопив знову широкі верстви народу, цю спробу віднови козаччини придавлено, багатьох перебито, а полки знову вислано на Кубань. Ще навіть 1855 р., в часі Кримської війни, як виявилася потреба військової допомоги, в Київщині па-

селення пробує організувати козаччину. Але і з цього нічого не вийшло.

Існувала ще якийсь час козаччина на еміграції. По зруйнованні Січі частина запорожців помандрувала за Дунай і в Добруджі заснували вони нову Січ. Проіснувала вона до 1828 р., до російсько-турецької війни. Тоді частина запорожців перейшла на російську сторону. Турки Січ зруйнували, а запорожці, що залишилися, поселилися в Добруджі як рибалки чи хлібороби. Інші формaciї (Божське, Озівське військо), які повстали на території, що її зайняла Росія, існували короткий час, якдого треба було їх до воен за здобуття Чорного моря, потім їх перенесено на Кубань. На Кубанщині існувала козаччина до останніх часів, але вже як частина російської армії, і мусіла все більше примінюватися до російських норм. Але коли прийшов 1917 і 1918 р., часи революції на Україні, кубанська козаччина виступила як українська частина, а Кубанщина виявилася як свідома українська земля.

Коли не вдалося відновити козаччини, а з нею і державного політичного життя в Україні, починають — як у іншій частині Європи — діяти підпільні організації, повстають таємні товариства. Учасників обеднє ідея боротьби за недавньо-минулим державним життям Гетьманщини, боротьби з крайнім абсолютизмом Росії, з реакцією, що наступила по Віденському Конгресі. Повстають льожі вільномулярів. Вони спершу були дозволені, навіть цар Олександр I стояв до них близько. Були такі льожі в Полтаві, Києві і в інших містах. Коли згодом льожі було заборонено, організуються таємні політичні товариства. Таке товариство повстає в Києві і ставить собі за мету звільнити всіх словян від абсолютизму, знищити антаґонізми між народами і створити федерацію. Таким таємним товариством були т. зв. »Декабристи«. 25 грудня 1825 р. зробили вони повстання в Василькові. Рівночасно піднялося повстання в Петербурзі. Повстання здавлено, а декабристів суворо покарано.

Живе політична думка і в літературі. Найважнішим твором з тої ділянки була історія Русів, що стала неначе настольною книжкою в кожнім свідомім українськім домі. Подібною була і історія Бантиш-Каменського (1822). »Енеїда« Котляревського була не лише сильним епільгом Гетьманщини, але оспівуючи Енея, як творця нової, римської держави, веліла дивитися на розсипану по світі козаччину, як на нових троянців, що й від них може прийти нова держава.

Але минали літа, вимирали сучасники Гетьманщини і Запорожжя, організація Козаччини не вдалася, підпільні

товариства не всілі були піднятися до більшого діла, тож ослабла політична думка і чин. Кріпацтво все сильніше давило селян. Прийшли тяжкі часи царя Миколи I. (1815—1855).

Та якраз тоді приходить до найсильнішого протесту проти поневолення України, повстає Кирило-Методіївське Братство, зявляється Шевченко.

### Кирило-Методіївське Братство.

В р. 1846 переходить Костомарів з Рівного до Києва. Як бувший студент Харківського університету, він добре знайомий був з тодішніми ідеями Харківчан, де навколо університету гуртувалися найкращі українські сили. Тут у Києві, Костомарів, Куліш, Гулак, Білозерський, Шевченко і інші творять Кирило-Методіївське Братство. Товариство було чисто політичне, метою товариства було обеднати Словян у федерацію незалежних словянських республік. Рівність і воля всіх станів мала бути основою нового життя. Серед невідрядних тодішніх умовин, в яких жили Словяни, частина під володінням Росії, частина під турками і Австрією, лише спільна акція усіх Словян могла мати вигляди на успіх. Звідси й програма обединення всіх Словян.

Та вже в 1847 р. товариство — що було таємне — викрила поліція. Членів суверо покарано, Шевченка вислано на Сибір.

Товариство ліквідовано, але залишилися твори Шевченка, а поет і на засланю продовжує свою діяльність. Шевченко, як речник боротьби за Україну, проти її політичного, національного і соціального поневолення, не виростає з ґрунту підготовленого попередньою літературою. Він виступає скоріше, як нащадок землі, де безуспінно ішла боротьба за волю, де нещодавно виступали гайдамаки. А про них ще так жива була традиція в самій родині Шевченка (оповідання діда). Саме Правобережжя, батьківщина Шевченка, переживала найжахливіші часи. Коли на Лівобережжі Гетьманщина і Запорожжя давали спромогу жити вільнішим життям, на Правобережжю здавна тяжіла польська неволя. Останні проти неї новстали гайдамаки. Коли по поділі Польщі Правобережжя перейшло під Росію, цар Олександер під впливом своїх додатників — поляків, віддав його і надалі під польський вплив. Почалася польонізація країни, усюди виростали польські школи, земельні маєтки були в польських руках і стали розсадниками не лише соціального, але і національного поневолення України. Щойно польське повстання 1830 р. змінило відпосини. Прийшла — русифікація.

У часах царювання Миколи І. здавлено підпільний рух, припинено розвій української політичної думки. Але виступ Шевченка був таким сильним, що, мимо реакції, спричинився до відродження українського життя в усіх ділянках в другій половині XIX ст.

### **Здобуття берегів Чорного моря.**

У тім часі найбільшого поневолення український народ довершив одно з найбільших діл своєї історії: здобув Чорне море. Ще за княжих часів намагається Крівська держава здобути береги Чорного моря, але вічні наступи орд відсувавуть її від нього. Коли ж в XV ст. татарська орда осіла на Криму, положення на Україні стало жахливе. Але невисипущі завзяті змагання козаків з татарами покінчилися вкінці першого Козаччини і Запоріжжя. Татарська держава доживала віку, Запоріжжя все більше заселювалося і здобувало степи аж до моря. Росія зібрала лише чужі плоди, коли загорнула Крим. А українська кольонізація іде далі, і вже в першій половині XIX ст. охоплює ціле побережжя Чорного моря від Добруджі по Кавказ.

**Західні українські землі** опинилися під Австрією відмінних відносинах ніж східні. В Австрії з кінцем XVIII ст. принявся т. зв. світливий абсолютизм (цісар Йосиф II) і тоді звернено більшу увагу на тяжке положення широких верств населення. За Йосифа II. скасовано кріпацтво, обмежено панщину і панщиняні судові права панів. Держава дбає про освіту народу. Спершу звернено увагу на Карпатську Україну. Основано там ліцей. На Закарпатті працює тоді визначний владика Андрій Бачинський. Мале Закарпаття стає розсадником української освіти і науки. У 1774 р. семинарію перенесено до Львова. Тут, у Львові, повстає тоді університет (німецька мова викладів), а при ній т. зв. Студіюм Рутеніум (1787 - 1806), де викладали українці — професори. У руках духовенства і консисторії є тоді школи. У більшості українських сіл повстають тоді українські школи нижчого типу. У Перешиблі організує крилощанин Могильницький перше освітнє товариство (1816), тут працює визначний владика Снігурський. Повою починає прокидатися національна свідомість і з тих духовних кругів, з семинарії, вийшов Маркіян Шашкевич, що пробудив Галичину до нового життя. Наслідки цієї праці виявилися цілком щойно в часі революції 1848 р., коли українці вже виступають як політичний чинник.

## Промислова революція в Англії.

У часі великої французької революції і за часів Наполеона, Англія переживала велику кризу т. зв. »промислову революцію«. Вже від нових віків (XVІ ст.) в Англії промисли, особливо ткацтво, стояли високо. Але з хвилею, як шкот Джон Ват (1769) винайшов парову машину і ту машину приймено в фабриках, відносини в промислі основно міняються. Повстають фабрики, що продукують скоро і дешево. Малі дотеперішні робітні не можуть з ними конкурувати. Ремісники тратять працю, дрібні промисловці банкротують. Вони змушені йти на працю до фабрик, де доводиться працювати в тяжких умовинах. Не було тоді жадних законів про працю, гігієнічні умовини в робітнях були жахливі, платня за працю залежна зовсім від волі фабриканта. А фабриканти знову, щоб мати дешевшого робітника, звільняли з праці чоловіків, а приймали жінок і навіть дітей, що працювали за безцінь.

Приходили і тяжкі роки. У часі наполеонських воєн Англія дуже заборгувалася, державний борг збільшився в четверо. Накладено великі податки, навіть на найпотрібніші речі і харчі. У часі континентальної блокади бракувало хліба і настав голод. Бльокада припинила теж вивіз товарів і фабрики банкротують. Робітники одіняються без праці і приходить до бунтів. Робітники кидаються на машини, нищать їх, мовляв, вони спричинили їхне лихо.

Уряд спершу силою придушував неспокої. Але вдумчиві люди бачили вже тоді, що причина лиха лежить у невідрядних тодішніх умовинах життя, і що необхідно перевести глибокі суспільні реформи. Ідеольгом таких реформ був фільософ Бентгем, творець т. зв. утилітаризму. Він доводив, що держава чи державні установи повинні забезпечити найбільшу кількість щастя найбільшій кількості людей. Практично ставався це перевести багатий фабрикант Овен. У своїй фабриці він зменшив час праці робітників, подбав про гігієну робітень, про мешкання робітників, підвищив їм платню, давав про дешеві крамниці, школи, забаву робітників. Хоч ці реформи загально не запроваджено, але думка про необхідну зміну в житті четвертого стану залишилася живою. Овен побіч Сімона у Франції, є одним з основоположників соціалізму.

Реформу в користь четвертого стану нелегко було перевести, бо в першу чергу треба було змінити закони, взяті робітників під опіку закону, а в парламенті не було представників робітничих верств. Виборче право до парламенту було застаріле, не узгляднювало нових форм життя. Великі

промислові міста, що повстали з розвоем фабрик, не мали в парламенті ніяких своїх представників. Притім консервативна партія і палата лордів не хотіла змін. Щойно 1832 р. переведено основну реформу виборчої ординації і до парламенту прийшли нові люди. Тоді легше було перевести реформи в користь робітників. Вийшов цілий ряд законів про охорону праці, заборонено працю дітей, обмежено працю жінок, закон подбав про гігієну праці, безпеку тощо. Рівночасно в економічному житті примінено повний лібералізм, знесено мита, а це вплинуло корисно на розвій промислу і торгівлі. Робітники мали добру працю, їх положення кращало. Коли ж 1846 р. знесено мито на довіз збіжжя, подешевіло життя, міста мали дешевий хліб. Крім того робітники самі організують своє життя. Творять робітничі союзи, в місті Рочдел повстae перша кооператива. Усе це скріпило їхнє становище.

Крім тих реформ, скасовано тоді ще обмеження щодо католиків (1829). Торкалося це ірландців, що були католиками. У 1838 р. знесено вкінці невільництво негрів.

Ті реформи спричинилися до того, що Англія спокійно перейшла через XIX. століття. Еволюційним шляхом вона переходить із середньовічної ще тоді держави — в деяких ділянках життя — на новочасну.

## Рік 1848.

Повних три десятки літ по Віденському Конгресі було в Європі досить спокійно. Лише на Балканському півострові спалахнули були війни (сербська, грецька, російсько-турецька), на тім півострові, що його не зачепила велика французька революція і часи Наполеона. В інших краях Європи міцно володів »Святий Союз«, однаке, народи Європи не забули гасел французької революції, організували лишень сили та ждали нагоди до виступу проти всевладної реакції. Тут і там були спроби революційним шляхом розбити реакцію (Італія, Еспанія, декабристи в Україні і Росії, друга революція у Франції і Бельгії, повстання в Польщі), але ті спроби здебільшого невдалися, замалі ще були сили. Щойно 1848 рік приніс тут вирішальну зміну, звідси і назва »весни народів«.

Що викликало загальну революцію в цілій Європі? Європа перед 1848 роком ділилася немаче на два табори: один — це були прихильники старого режиму, коли володів абсолютний володар разом зі шляхтою і духовенством, що користувалися ще феодальними привілеями й правами. Притім забулися вже часи світлого абсолютизму з XVIII. ст., а дер-

жава все більше ставала бюрократично-поліційною, злачить правила нею урядовці та поліція. Другий, табір творили всі, що бажали зміни в дусі ідей французької революції, бажали більшої свободи, скасування феодальних панщиняних порядків, звідси і назва лібералів, ліберального табору. Проте мотиви революційних виступів були в різних краях різні, залежно від умовин, в яких жив даний народ. Народи, що мали свою державу, домагалися, щоби змінити абсолютистичний устрій держави на конституційний, та скасувати станові привілеї. Це домагання ставили також усі і недержавні народи, але їхня програма боротьби була ще ширша. І так ті народи, що не мали своєї держави, боролись у першу чергу, щоб її добути. До тих народів належали слов'янські народи. Крім москалів, ніодин слов'янський народ не жив тоді в своїй державі (серби щойно малу частину своєї землі вибили зпід турків, і ще були від них частинно залежні). А якраз у першій половині XIX. ст. слов'янські народи переживали часи свого відродження. Ні на один народ не мав романтизм такого, не лише літературного, але і політичного значення, як на слов'ян. Зворот до минувшини в романтизмі поставив перед їхніми очима часи, коли вони були великими державними народами, коли слава про них гомоніла далеко поза межами їх земель. Яким гірким і ненависним було для них їхнє сучасне поневолення. Дійшли до них, очевидно, і гасла французької революції — багато ж з них брало участь у наполеонських війнах і побувало навіть у Франції. Відомі їм були і пізніше змагання за свободу інших народів зах. Європи. Усе це викликало бажання виступити до боротьби. Такі повстання були й перед 1848 роком, але сили ще були за слабі. Треба було зачекати на слушний момент. А така хвилина прийшла; був це саме рік 1848.

Ще інше було становище італійців та німців. Вони ніби мали свої держави, але їхня національна територія була розбита на численні малі державки, нераз і під чужим володінням. Тож обеднати свою національну територію в одну національну державу є тепер їхнім змаганням. Не менш складним, як ці політичні і національні питання, були суспільні відносини в тодішній Європі. Винахід парової машини і примінення її в фабриках і залізницях та пароплавах змінив основно суспільно-господарські відносини спершу у Англії, а в 30—40 роках вже і на континенті Європи.

Побіч третього стану міщан і селян, повстає тепер четвертий, робітничий стан. Він домагається основних не лише політичних, але й суспільно-господарських змін.

Такі незадовільні політичні, національні та суспільно-господарські умовини, в яких жили тоді європейські народи, були причиною великої революції 1848 року.

## РЕВОЛЮЦІЯ У ФРАНЦІЇ.

Початок революції вийшов із Франції. Там, щоправда, була конституція, а від другої революції 1830 року прийшов до значіння вже й третій стан; в це часи так званого »міщанського короля« Людвіка Філіпа. Та зміни, які настали від 1830 р. до 1848 р. за тих не цілих двадцять літ, були так значні, що лише після правління, яке йшло швидко за духом часу і провело відповідні реформи, могло було б припинити нагальний вибух, революцію. Тимчасом король в останніх роках перед 1848 роком все більше підпадав під вплив реакції, не догоджувався на різні зміни чи реформи.

Коли ж в управі державою виявлялися щораз більші недостачі, а то й зловживання та продажність по урядах, опозиція проти правління й короля ставала все більш голосною. Ішли домагання, щоб змінити виборче право та ввести нових людей до парламенту, а усунути дотеперішніх продажніх послів.

Але уряд не слухав цих голосів. Гостра цензура впала на пресу, заборонено всі публичні зібрання. Тоді опозиціоністи почали збиратися на т. зв. політичні бенкети і там обговорювали та критикували сучасне становище. Та уряд заборонив і ці бенкети. Коли в Парижі заборонено бенкет, що був заповіджений на 20. лютого 1848 р. і вістка про те поширилася по місті, почалися в Парижі вуличні демонстрації. Коли при одній зустрічі маніфестантів з військом впали стріли і убито кілька десятків демонстрантів, місто закипіло. Побудовано барикади, вулиця озброїлася. Не заспокоїло вже парижан і те, що король покликав до міністерства популярного Тієра і почав переговори з опозицією. Зворохоблений народ не вдалося вже заспокоїти, він не вірив королеві. Військо перейшло на сторону революції, король зложив корону на користь свого внука і виїхав до Англії. Тимчасове правління проголосило Францію республікою.

### Соціалізм.

Революцію зробили в першу чергу робітники, четвертий стан, що зорганізовані були під гаслом соціалізму, соціалістів.

За часів попереднього короля Людвіка Філіпа незвичайно розвинулися промисел і торгівля у Франції. »Міщанський

король» дбав про добробут міщан, т. зв. буржуазії, себто багатих промисловців, банкірів та купців. Тимчасом фабричний промисел нищив дрібний ремісничий промисел. Приходить до такої кризи, як в Англії.

Робітники не мали теж ніяких політичних прав ні впливу на законодавство так, що залишився їм лише шлях революції. Тому й кинулися вони у вир боротьби, як лише розпочалася революція.

Вже раніш, як лише появився у Франції фабричний промисел і повстає питання четвертого стану, знайшлися у Франції люди, що роздумували над тим, як би розвязати це питання. Одним з перших, що зайнявся цею справою був граф Сен Сімон. Він виступив з теорією, що продукція мусить бути ведена так, щоб забезпечити всіх громадян напівні. Усім господарством мусить орудувати держава, яка і кермувала б продукцією і розподілом. Він вірив, що проти-венства, які є між буржуазією і народом, дається цілком вирівняти лише тоді, коли пошириться християнська взаємна любов, вірив у мирний розвій суспільства по тому шляху. Його наслідники поширили і поглибили його науку. Пропагують, щоб землю, середники продукції, фабрики і великі капітали передати державі, яка її орудувала б ними. Передбачувалося рівнож знесення приватної власності і суспільних різниць. Зроблено спробу, щоб мирним шляхом переводити в життя ці ідеї у формі »сен сімоністичної релігії«. Але спроба не вдалася.

З дещо відмінним проектом виступив Карло Фуріє. Він проектує творити більші обєднання людей, що на просторі одної квадратної милі мали б вести спільне господарство. Праця була поділена на різні роди відповідно до потреб і знання працюючих. Продукти праці були розподілені відповідно до потреб і праці працюючих. Але їй цей проект не здійснився.

Люї Блян у своїх теоріях підчеркує знова право на працю, себто, що держава повинна забезпечити кожному працю, а як праці нема, тоді треба творити народні варстати і так забезпечити всім працю.

Усі ці теорії торкалися зміни суспільного, соціального життя, тому називали їх соціальними або соціалізмом, а прихильників їх соціалістами.

З дещо відмінною наукою виступив Прудон. Власність він називає прямо крадіжжю. Але виступає і проти проектів соціалістів, які твердили, що державна влада мала б бути власником середників продукції (землі, грошей, фабрик) і

кермувати виробами і їх розподілом. Він домагається знесення державної влади, бо держава тиснутиме слабших, а обороня тиме сильніших. На його думку не повинно бути державного примусу, а повинна бути анархія, себто життя зорганізувати слід без якоїбудь влади, в добровільні федерації. Зі своєю теорією він став батьком партії »анархістів«.

**Париж.** Усі ті письма і теорії відомі були робітникам і в своїм безпросвітнім житті вони шукали там шляхів до кращої майбутності. Як теоріями Руссо захоплювалися представники третього стану в часі великої французької революції, так тепер, в 1848 р., четвертий стан захоплюється соціалізмом і під його прапором іде в революційний бій.

І коли тепер в Парижі революція захопила в свої руки владу в державі, четвертий стан виступає зі своїм жаданнями. Згідно з науковою про право на працю влаштовано народні варстати для безробітних, де кожний робітник діставав два франки денно за працю. Але варстати не сповнили свого завдання. У часі революції підували підприємства, не стало покупців, і для варстатів не можна було знайти путньої праці. Притім легкий заробіток стягнув до Парижа зі сіл тисячі людей так, що денний видаток на варстати виносив 200.000 франків. А роботи не було і приходилося безпляново виконувати різні, нераз непотрібні, земельні роботи на площах Парижу.

Усе це не вдоволяло ні соціалістів ні їх противників і становище далі було хитке і неясне.

Тимчасом на основі уведеного загального права голосування відбулися вибори до нового парламенту. Були вони великою несподіванкою для тодішнього уряду. Міста вислали до парламенту послів, прихильників змін, які увела і намічувала увести революція. Але провінція, села, вислали представників консервативного напрямку, що вкінці погоджувалися на проголошену вже республіку, але не бажали дальших суспільних реформ, а до спроб соціалістичних партій ставилися ворожо. Почалася боротьба між обома таборами, робітничим і консервативним. Останні мали більшість і парламент видав декрет, на основі якого розвязувано народні варстати, молодь втягнено до війська, а робітників з провінції відіслано додому. Тоді робітники підняли в Парижі боротьбу. Але військо по тяжкій вуличній боротьбі, що в ній згинуло на барикадах кілька тисяч людей, здавило повстання (червень). У листопаді 1848 р. проголошено нову конституцію. Узгляднувала вона »права людини« проголошенні ще за першої революції. Виконавча влада була в руках президента вибираного на 4 роки, законодавчою владою був парламент. Прези-

дентом вибрано на основі загального голосування Людвіка Наполеона. Був він сином брата Наполеона. Його ім'я і споріднення з великим попередником зробили його дуже популярним. На нього покладали великі надії і він зручно використав це, усюди підчеркував звязок своєї політики з політикою Наполеона I. Спираючися на консервативній більшості і на військо, він щораз відсував ліві партії. Вкінці насильно розпустив парламент і проголосив нову, дуже обмежену конституцію. Вся влада була вдійсноти в руках президента. Та вневдовзі, на основі загального плебісциту, проголосив себе Наполеон цісарем Франції. (Як Наполеон III. 1852 р. — Наполеон II. був сином Наполеона I., що по тім, як вивезено Наполеона I. на острів св. Олени, виховувався в матері у Відні, де і помер у молодому віці).

Так революція у Франції скінчилася новим цісарством. Не принесла вона тут більших змін у суспільній ділянці, як надіялися робітники, що робили ту революцію. Це і стало завдатком до пізніших змагань. Але на Европу паризька революція мала великий вплив. За її прикладом піднімаються революції майже у всіх краях.

## РЕВОЛЮЦІЯ В НІМЕЧЧИНІ.

На Віденському Конгресі 1815 р. зорганізовано Німеччину як «Німецький Союз», тобто звязок багатьох держав під проводом Австрії. Німці були невдоволені, бо по визвольних війнах 1813 і 1814 р. народ бажав повного обеднання і свободи. А тимчасом усюди в нім. державах, під впливом реакції, настав поліційний режим, що його піддержував австрійський міністр Меттерніх. Він давив усіякі спроби добути більш ліберальні права.

Другою справою, що хвилювала Німеччину, було суперництво між Австрією і Прусією за впливи в Німеччині. Прусія, як найбільша з усіх німецьких держав, нерадо піддавалася проводові Австрії і зі свого боку підготовляла об'єднання Німеччини. Вдалося це їй спершу на економічному полі, в 1833 р. 18 держав обедналося в митний союз.

Рівно ж незадовільні були в Німеччині суспільні відносини. І тут, подібно як у Франції, зрост фабричного промислу, часті крізи в продукції, спричинили нужду серед робітників, що їх число щораз зростало. Усі ці складні справи були причиною, що революція у Франції викликала живий відгомін у цілій Німеччині.

У поодиноких державах приходить до бурхливих заворушень. Революційні представники поодиноких держав вирішили скликати спільний парламент, конституанту, що мала б випрацювати конституцію для цілої Німеччини і обєднати її. Дійсно така конституантта зібралася в Франкфурті над Меном. По однорічних нарадах випрацювано конституцію і цісарську корону запропоновано пруському королеві. Австрія була вилучена зі складу Німеччини. Але пруський король не прийняв корони. А що в парламенті не було єдності, бо боролися між собою прихильники монархії і республіки, то парламент не мав сили, щоб повести самостійно далі справу обєднання та конституції. Коли в 1849 р. настала реакція і революційні рухи послабли, парламент розійшовся з нічим. Німеччина, як раніш, стала »Союзом«. Здобутком 1848 р., всежтаки, було те, що упав поліційний режим, а в деяких державах удержанялася, хоч обмежена конституція.

## Австрія в р. 1848.

Побіч Франції, найбільш революційний зрыв у 1848 р. був в Австрії. Це зрозуміле, як взяти під увагу, що Австрія від часів Віденського Конгресу, була в Європі осередком реакційної політики, а австрійський міністр Метерніх очолював її. Різні народи Австрії домагаються різних прав. Австрійські німці жадають ліберальних реформ, конституції. Словяни, що творили більшість австрійського населення, домагаються крім конституції, ще своїх національних прав. Не вирішенні були і суспільні справи; усюди була ще панщина і звязані з нею феодальні порядки.

На вістку про революцію в лютім у Франції, 13. березня прийшло до заворушень у Відні. Почалося з того, що різні стани чи організації почали вносити петиції до тодішнього цісаря Фердинанда. Вони домагаються скасування поліційного режиму, ліберальних свобод, та конституції. Особливо рішуче виступили студенти, які обедналися з робітниками і створили поважну силу. Кинено гасло, щоб уступив Метерніх, як втілення реакції. Цісар погодився і Метерніх дістав димісію. Була це перша перемога революції. Тоді утворено народну гвардію, повстав рівнож і студентський легіон. Революція зовсім оволоділа Віднем. У квітні місяці цісар надав конституцію і видав розпорядок про скасування панщини. Однаке конституція була мало демократична і не вдоволила громадян. Почалися нові заворушення, демонстрації на вулицях Відня. Цісарський двір покинув Віденсь і перенісся до

Тиролю. Рівночасно цісар обіцяв скликати конституанту, що мала б випрацювати нову конституцію. Розписано вибори, місто успокоїлося і цісар вернувся до Відня.

До конституантів увійшла четвертина послів - селян, тож на одному з перших засідань обговорювано справу скасування панщини та заплати панам за неї. Вирішено заплатити. Прийшли потім інші основні питання, що до них конституантка не могла знайти однозгідного вирішення. Частина послів обстоювала централістичний устрій, інші хотіли передбудувати Австрію на федералістичній основі. У межичасі знову прийшло до заворушень у Відні у звязку з угорським повстанням. Віденці не пустили з Відня війська, яке цісар висилає на Угорщину, щоб здавити тамошнє повстання. Тоді цісар вдруге покинув столицю, вийшов до Кромеріжа на Моравії, а з ним перенесено туди і парламент.

Тимчасом генерал Віндштрец здавив революцію у Відні. Цісар Фердинанд, знеохочений тими подіями, зложив корону а на престол вступив цісар Франц - Йосиф I. (2. 12. 1848 р.). Новий цісар розвязав конституантку і сам надав нову конституцію (березень 1849 р.). Однак та конституція не увійшла в життя, а по придавленню революції в інших краях, знесено і її і Австрія вернулася до абсолютизму.

## УГОРЩИНА.

В Угорщині, під впливом революції в Австрії, прийшло до великої боротьби, що мала на меті проголосити Угорщину самостійною державою. Речником цеї самостійності був Людвік Кошут. Притім мадяри зовсім не числилися з тим, що в межах Мадярщини жили і не мадярські народи, на півночі українці і словаки, на півдні хорвати і серби, на сході румуни і німці. Самостійна держава і мадяризація країни були тепер гаслом революційної Мадярщини. Тоді проти мадярів виступили в першу чергу хорвати. Вони раніше вже мали деяку автономію і тепер могли зорганізувати армію, та під проводом їхнього намісника — бана Єлячіча прогнали мадярів з Хорватії і розпочали війну з мадярами походом на Будапешт. До бою з мадярами виступили і серби, а в Семигороді німці. Рівноож против революційної Мадярщини, а по стороні цісаря, стали Закарпатські українці і словаки. По стороні мадярів стояли поляки, що з Галичини переходили до угорських повстанців.

Австрія мала ще тоді війну в Італії, і її сили були заслабі, щоби здавити угорське повстання. Тому цісар звер-

нувся за допомогою до царя Миколи I. Цар боявся, щоби революція не перекинулася і до його держави, тож дав допомогу і вислав війська через Карпати на Угорщину. Мадярів розбито, головна армія піддалася (серпень 1849 р.), повстання було скінчене.

## ЧЕХІЯ.

У Чехах не прийшло до таких подій як на Угорщині, але і тут 1848 р. мав вирішальне значення. Чехи щойно на переломі XVIII - XIX. ст. вступили на шлях відродження і то спершу лише на літературному полі. По бою на Білій Горі (1620) втратили вони всі політичні права, втратили більшість своєї шляхти, що була тоді провідною верствою. Почалася германізація вищих станів і міст. Так було до часів літературного відродження, що його головними речниками стають Юнгман, Шафарик, Паляцький, Коляр, Гавлічек і ін. Пробуджена національна свідомість виявилася, як прийшов революційний 48-ий рік, вже як політичний рух. Чехи відкинули домагання відокремлення від німців, окремого чеського сейму, віднови, в рамках Австрії, прав корони св. Вячеслава (чеського королівства). Щоб скріпити свій рух, пропонувалися сильніше німцям, скликали чехи в Празі щерший «Словянський Зізд» в липні 1848 р. Тоді вперше підчеркнено політичне значення Словянщини в їхній боротьбі з наступаючим на Схід германізмом. Притім делегати словянських народів, що замешкували Австрію, обдумували, як вирішити справу майбутнього устрою Австрії, як рівнож співживиття словянських народів між собою.

Однака ті наради і демонстрації здавалися небезпечними австрійському правителству. Генерал Віндіցрец виступив з військом, Прагу збомбардовано, словянський зізд розійшовся, а політичне життя чехів на якийсь час занепало.

## ІТАЛІЯ.

Великі надії розбудив 1848 р. в Італії. За Наполеона була Італія обеднана як королівство, хоч, що правда, на короткий час. Але на Віденському Конгресі не узгляднено змагання італійців до обеднання, навпаки, вернулися давні володарі, вернулися попередні абсолютистичні порядки. Дотого північна Італія, Льомбардія, опинилася надалі під чужим, австрійським володінням. Тож італійці змагають: 1. прогнати Австрію, 2. обеднати Італію, 3. увести демократичний лад,

конституцію. І вже в 30-тім році, як в Парижі прийшло до другої революції, заворушилося і в Італії. Однаке спроби повстання не вдалися.

Тоді створено нову революційну організацію т. зв. »Молоду Італію«. Творцем її був Маціні. Ця організація стає взірцем для подібних організацій інших народів Європи. Метою її була дальша боротьба за визволення і обеднання Італії.

Країні політики Італії вже перед 48-мим роком бачили, що настає інший час і що слід піти на стрічку домаганням народу. І так новий папа, Пій IX., в своїй папській державі впровадив ліберальні реформи. Рівно ж Сабавдський король сприяв лібералам і, першій в Італії, надав своєму краєві конституцію.

На вістку про революцію у Парижі і Відні прийшло до повстання проти Австрії в Венеції, Медіоляні, та інших містах. Повстання було таке сильне, що австрійська війська відступили з міст. Тоді і Сабавдія розпочала війну з Австрією. У цілій Італії настало велике захоплення цією національною війною і до сабавдської армії надходили тисячі добровольців з цілої Італії. Однак сабавдському королеві Карлові Альбертові нещастило. Він двічі зривався до бою, але двічі побив його австрійський генерал Радецький (Кустоца 1848 р., Новара 1849 р.). По невдачах король зрікся престолу в користь сина Віктора Емануїла. Австрія заволоділа іновою своїми бувшими провінціями Міляном і Венецією.

Революція поширилася і по інших краях Італії так, що місцеві володарі мусіли втікати. Як вождь добровольців виступає тоді Гарібалді, побіч Маціні, провідник Молодої Італії. Революціонери заняли Рим і проголосили Римську республіку (1849 р.). Папа мусів з Риму уступити. Рівно ж на півдні, в Неаполю, прийшло до революції. Однаке неаполітанському королеві вдалося здавити революцію. А до Риму на допомогу папі прийшли французькі війська і повернули давній лад. 1848 рік не оправдав надій італійців. Усюди на ново запанувала реакція за віймком Сабавдії, де король задержав конституційний устрій.

## УКРАЇНА.

У 1848 р. українські землі були розділені кордоном річки Збруча на дві частини: Східна частина належала до Росії, західна: Галичина, Буковина і Закарпаття до Австрії. У Росії був тоді час найбільшої реакції, час володіння царя Миколи I. Рік раніш (1847) в Києві поліція розгромила таємне Кирило-

Методіївське Брацтво, членів арештовано, поміж ними і Шевченка, та його засуджено на десятилітнє заслання. Серед таких умовин, »Весна народів« не принесла там ніяких змін, не могла викликати ніяких рухів. Сувора цензура недопускала не то книжок, але і вісток із революційного Заходу, поліція стежила за всім, а розгром Кир. — Мет. братчиків стрівожив суспільство.

У Галичині і Буковині, що належали до Австрії, 1848 р. приніс рішаючі зміни. Ще в 30-тих роках, під впливом відродження в східній Україні та відродження у чехів, почалося і в Галичині живіше життя. Позначилося воно спершу на освітньо-літературному полі. У 1837 р. виходить »Русалка Дністрова«, що в Галичині дала почин до української літератури в рідній мові. Щораз більше відчувається потреба нових книжок і часописів, творяться редакторські гуртки, ідути старання про дозвіл на видавництва, коли несподівано 1848 р. приніс основну зміну.

Вістка про революцію у Відні зробила велике враження у Львові. Та становище українців було відразу дуже складне і трудне. Поляки виступили з домаганням відновити Польщу з 1772 р., значить у склад Польщі мали б входити і українські землі. Це домагання мусіло насторожити українців. Українці в основі були за революцією, бо вона принесла скасування панщини і конституцію. Але рівночасно мусіли дбати про те, щоб не попасти під Польщу, якщо удається полякам відбитися від Австрії і відновити Польщу. Не маючи спротиви створити власної держави — Галичина була замала і заслаба, а Східна Україна поневолена царом — видвигнули українці постулат окремого українського краю в рамках Австрії. Тому в дальшій боротьбі поляків з Австрією, стали українці по стороні Австрії. Це політичне становисько українців було таке саме, як хорватів і словаків в Угорщині. Вони теж піддержували цісаря в боротьбі з мадярами, бо їм знову грозила мадяризація.

Щоб охопити і кермувати політичним рухом, основано у Львові товариство »Головна Руська Рада«. Головними діячами були перемиський епископ Яхимович (пізніше був митрополитом) і львівський крилошанин Куземський. Гол. Рада видала відозву до населення, в якій підчеркує самостійність українського народу серед інших народів, бо український народ має право, як усі інші, на самостійний розвій. Далі взиває всіх дбати за те, щоб дійсно »стати народом«.

По всіх більших містах основано окружні »Ради«. Вони стараються поширити відомості серед народу, що таке кон-

ституція, як переводити вибори до парляменту. Рівнож стараються ослаблювати пропаганду поляків, що підготовлялися до повстання. Праця в краю йшла серед великого підйому, саме на Великден проголошено знення панщини. 15. травня з'явився перший часопис »Зоря Галицька«. У червні основано товариство »Галицько-Руська Матиця«. Воно мало видавати книжечки для народу. Складано до Львова »Зізд руських учених« і він випрацював програму культурно-освітньої праці. Рівнож вислали українці делегатів на словянський зізд у Празі. На цьому зізді виступили вони з внеском, поділити Галичину на українську і польську частину. Та зізд, по збомбардованню Праги, розіязався і до конкретних рішень не прийшло.

Найбільше праці вложила Гол. Руська Рада в те, щоб неревести яклід вибори до першої австрійської конституанті. Помимо ворожої акції поляків, українців вибрали з Галичини і Буковини 37 послів. Ці вибори вплинули дуже корисно на політичне освідомлення — панцизняного досі — селянства. У працах парляменту беруть українські посли живу участь, особливо в дискусії в справі відшкодування за панщину. Промова селянського посла Капущака була найкраща з усіх промов в парляменті на тему панщини. Далі випрацювано меморіял у справі поділу Галичини і предложенено ціареві. Боротьба за поділ Галичини була дуже гостра і Гол. Руська Рада вирішила навіть відкликати своїх послів з парляменту, якщо не вдасться неревести корисне рішення. Але розвязання парляменту припинило цілу акцію. Та справа нераз поверталася в домаганнях українців. Пізніші роки реакції, коли Р. Рада перестала існувати (1851), не дали спромоги довести справу до бажаного висліду.

У 1848—9 р. прийшлося Галичині пережити і деякі воєнні дії. Вправді польське повстання, що вибуло у Львові першого листопада 1848 р., здавили австрійські війська за один день і другого дня був вже спокій, але загрожувала небезпека з Мадярщини. Мадяри нападали на українські гірські оселі і хотіли заволодіти Карпатами, щоб мати звязок з Галичиною, де надіялися на польське повстання. Австрія вислала війська на війну до Італії і Угорщини і не могла боронити Галичини.

Тоді селяни гірських і підгірських повітів ухопилися за самооборону. У кожнім селі кожний чоловік 20—50 літ належав до ополчення і мав озбройтися, чим хто міг. Стрільці-гуцули мали навіть гармату, що їм виліяв український промисловець Дудкевич. Були і відділи кіннотчиків. Військо

мало своїх командантів і свої пропорці. Захоплення воєнною акцією було загальне і так, н. пр., сама станиславівська округа виставила 17.810 людей. Ополченцям дійсно повелося спинити наступ мадярів, до Галичини вони не дійшли.

Однаке Гол. Руська Рада хотіла поставити справу ширше. Дня 1. січня 1849 р. видала вона універсал у справі організації полку українських добровольців. Рада правильно міркувала, що в такий бурхливий час, де »в сусіда хата горіла« (мадярське повстання), необхідно було мати свою військову силу, національну армію. На добровольців зголосилося стільки людей, що можна було створити відразу більше полків. Але тут перешкодили поляки, що бачили в тім небезпеку для себе. Губернатором Галичини був вже тоді поляк, і він представив справу у Відні так, що Рада не дісталася дозволу на другий полк, а перший обмежено до півтора тисячі людей, та й його зараз у січні 1850 р. розвязано. Полк мав назву »Руські Стрільці« і був неначе предтечею »Українських Січових Стрільців« з 1914 р.

Буковина йшла в 1848 р. в усім разом з Галичиною. Тамошні посли поставили домагання, щоби прилучити Буковину до Галичини. Але як в Галичині поляки, так у Буковині румуни перемогли у Відні, і Буковину зоставлено як окремий край. Перевагу мали румуни.

На Закарпатській Україні, як упало мадярське повстання, українці почулися вільніше. Вони висунули домагання, щоби виділити в окрему округу ту частину, де жили українці, щоби вони мали спромогу свободно розвивати своє освітньо-культурне життя. Але пізніша мадярофільська політика Австрії припинила цей рух. Закарпаття дісталося зовсім під вплив мадярів, які усіма силами почали мадяризацію країни.

## Європа по 1848 році.

»Весна народів«, 1848 рік, не виправдала всіх надій, що на неї покладали, але всетаки здобутки були значні. Усюди, де ще була вона, скасовано панщину і рештки феодальних прав. Виймок становила Росія і Балкан, де не було революції. Перестав рівнож існувати »Святий Союз«, що піддержував поліційно-бюрократичний, абсолютний устрій держави. Володарі більш числяться тепер з домаганнями своїх народів і правління їх є більш ліберальне, а декотрі з них задержують і конституційний устрій. Рівнож питання четвертого стану

стає справою, що нею щораз більше займаються уряди. Не розвязано тоді національного питання багатьох народів, залишено невирішено і справу зedнання Італії та Німеччини і ці справи стали незабаром знову актуальними.

## Кримська війна (1853-1856).

У Росії, саме тоді, коли майже ціла Європа горіла в огні революції — в 1848 році — було спокійно. Цар Микола I. (1825—1855) правив надто деспотично і недопустив до революції. Це своє сильне становище в Європі хотів він тепер використати у балканській справі.

Росії, що ще в XVIII. віці дійшла до берегів Чорного моря, було незвичайно важливим те, щоби добути собі доступ до Середземного моря через протоки Босфор і Дарданелі. Так зване «Балканське питання» стає знову одним з найважливіших у російській політиці. Уже в 1828—1829 році вела Росія війну на Балкані. Тепер цар надумав зовсім розбити Туреччину. Росія мала б забрати Царгород і тим самим здобути протоки. Англія пропонував цар Єгипет, що разом із Малою Азією, Сирією, Мезопотамією, Арабією і цілим північним побережжям Африки, належав тоді ще до Туреччини. Але Англія лякалася впливів Росії на Середземному морі і не погодилася на цей проект. Тоді цар Микола сам розпочав війну з Туреччиною. Він зажадав від султана, щоб той віддав йому протекторат (опіку) над православними в Туреччині, а крім того признав їм більші права в святих місцях у Палестині. Султана піддержала Англія і Франція і він відмовив цареві; бо жадання царя означало вдійсності частинну втрату зверхніх (суворенних) прав над християнськими підданими. Тоді Росія вислава війська на Балкан, розпочалася війна. Війну проголошено саме в 400-ліття здобуття Царгороду турками — 1453—1853, тож проголошено її як «святу війну» в обороні Хреста, що його замінив магометанський півмісяць на Святій Софії в Царгороді та в обороні поневолених турками балканських народів. Дійсно Туреччина була тоді в великім занепаді і було оправдане змагання звільнити Балкан від турків.

Та в обороні Туреччини стали тепер західноєвропейські народи, а саме: Англія, Франція, Австрія, пізніше і Сабавдія. Війна велася головно на кримському півострові, де союзні війська розпочали облогу Севастополя. Крім того йшли турецько-російські бої над Дунаем і в Закавказзю. Щойно по роді

вдалося союзникам здобути Севастополь. Але війна продовжувалася, і щойно смерть царя Миколи І. приспішила її закінчення. Наслідник Миколи, цар Олександр ІІ., погодився на мир. Склікано конгрес у Парижі і там устійнено умови миру: Чорне море визнано нейтральним. Росія не мала права держати там военну флоту ні розбудовувати воєнні порти. Босфор і Дарданелі замкнено для воєнних кораблів, могли їх переїздити лише торговельні кораблі. Росія мусіла віддати Туреччині здобуті землі на Закавказзі, а в Румунії частину Басарабії (мала її від 1812 р.). Повстала тоді нова балканська держава Румунія (по 1829 повстали Сербія і Греція). Так завдяки суперництву західних держав і Росії Туреччина вийшла переможцем, але »Балканське питання« далі зсталося нерозвязаним.

## НАПОЛЕОН III (1849—1870).

Те, що конгрес по балканській війні відбувся в Парижі, вказувало на те, що політичний осередок, який за »Святого Союзу« був у Відні, пересунувся тепер до Франції. І дійсно, Наполеон III як у внутрішній так і взовнішній політиці, виявив себе здібним володарем. У Франції йому сприяло те, що він прийшов до влади вже по році революції, коли революційні пристрасті дещо заспокоїлися. Він зedнав собі населення головно тим, що, покликуючися на авторитет свого попередника Наполеона І, старався створити сильну владу. А Франція по революційних роках бажала спокою і сильної руки. Наполеон дбав також про сильну армію, а виграна Кримська війна зedнала йому славолюбних французів. Крім того дбає за добробут краю, зокрема піклується торгівлею і промислом. Повстають численні фабрики, нові залізничні шляхи, розвивається торгівля. Цей економічний розвій дав працю численним робітникам і припинив на якийсь час так різке в 1848 р. питання четвертого стану. Щоб по конгресі і далі не випустити з рук керми европейської політики, Наполеон стає неначе речником національної справи в Європі. Два питання особливо близько зачіпали саму Францію: це справа обеднання Італії і Німеччини.

## ОБЄДНАННЯ ІТАЛІЇ.

В Італії, і по невдачі в 1848 р., ішли далі змагання за обеднання. Крім давніх революціонерів Маціні і Гарібальді, головним речником тих змагань стає міністр Сабавдської

держави Кавур. Він подбав про економічний розвій країни, чим заспокоїв ширші верстви населення в суспільно-економічній ділянці. Сабавдія мала вже конституційний устрій від 1848 р., але Кавур перевів ще цілий ряд ліберальних реформ, і тепер ціла революційна Італія дивилася на Сабавдію, як на осередок, звідки вийде обєднання Італії.

Щоби обєднати Італію, треба було у першу чергу усунути австрійське володіння з Медіоляну (Льомбардії) і Венеції. З досвіду 1848 р. Кавур бачив, що сили самої Італії будуть за слабі, і тому намагається зацікавити справою обєднання і інші європейські держави. У тій цілі в Кримській війні висилає 15.000 жовнірів на допомогу Англії і Франції. По паризькому конгресі він безпосередньо навязує зносини з Наполеоном. В особистій зустрічі вдалося йому намовити цісаря до війни з Австрією, що правда за ціну Західної Сабавдії з містом Ніццою. Цей край, де жило мішане французько-італійське населення, аж по гори Альпи, мав відійти до Франції.

До війни прийшло 1859 р. По одному боці стояла Сабавдія і Франція, по другому Австрія. Австрію побито в двох дуже кровавих боях під Маджентою і Сольферіно. (Бій під Сольферіно був жахливо кровавий. Випадково приявний на полі бою швайцарський купець Дюнан, бачив як острілювано лязарети з недужими, бо не були вони нічим зазначені, бачив, як гинули жовніри на полі бою, бо не було перевязок, ліків, відповідної обслуги ранених. Негайно організує він на місці першу лікарську допомогу, дбає за ліки, перевязки, а навіть за воду, якої не було. З досвіду цеї війни Дюнан організує 1863 р. »Міжнародний Червоний Хрест«).

Мир був для Австрії корисний. Вона зріклася Льомбардії, але всетаки задержала ще Венецію. Наполеон, хоч був ніби речником обєднання Італії, не хотів творити сильної Італії, а бажав обєднати її, як федерацію існуючих маленьких держав. Тоді, очевидно, вплив Франції на Італію міг бути великий.

Але проти такого неповного обєднання виступила ціла революційна Італія. Хоч були тут два табори: одні прихильники монархії, другі (Маціні) республіки, але, у першу чергу, хотіли довести до обєднання, і тому разом виступають до бою. Всі північні землі, зараз після перемоги Австрії, на плебісциті заявилися за безпосереднім зedнанням з Сабавдією. На півдні підняв повстання Гарібальди. Він розбив війська неаполітанського короля (Сицилія і Неаполь творили одну державу), і здобув Сицилію, а з Сицилії перейшов до Неаполю. І в Неаполю та Сицилії народ в плебісциті заявився за зed-

нанням зі Сабавдією. У склад нового королівства Італії не ввійшла лишень Папська держава з містом Римом. Папа не признав італійської держави, а для оборони папської держави Наполеон вислав до Риму французькі війська. Але, коли в часі французько-німецької війни 1870 р. французькі війська мусіли відійти з Риму, війська королівства Італії зайняли Рим. Папі заставлено лишень Ватикан. Королем Італії був Віктор Емануїл. Він переносить свою столицю з Фльоренції до Риму. Ще в 1866 р., в часі австрійсько-prusької війни, що в ній бере участь і Італія, одержала вона Венецію. У цей спосіб, десять літ по першім обеднанні, Італія обеднала всі свої землі.

## ОБЄДНАННЯ НІМЕЧЧИНИ.

Обеднання Італії в 1861 р. підсилило в Німеччині наново рух за таке ж обеднання. Як міністр Кавур в Італії був речником зеднання, так у Німеччині творцем нової Німеччини стає пруський міністр Бісмарк. Але, як у 1848 р. консервативна і реакційна Прусія не хотіла прийняти пропонованої їй франкфуртським парляментом цісарської корони обеднаної Німеччини, так і тепер Бісмарк, консервативний політик, намагається обеднати Німеччину не шляхом революції, а силово пруської держави і то »кровію і залізом«.

Бісмарк бачив, що першою перешкодою до обеднання є Австрія, бо ж австрійський ціsar був рівночасно головою »Німецького Союзу«. По тій причині треба було спершу усунути Австрію з Німецького Союзу. Бісмарк реорганізує армію і побільшує її. Коли він побачив, що сили Прусії вже достатньо сильні, він розпочав австрійсько-prusьку війну 1866 р. До війни було втягнено і Італію. Прусські війська побили австрійську армію під Садовою (Кенігрец) у Чехії. Підписано мир у Празі. Австрія заплатила Прусії воєнні кошти і мусіла уступити з Німецького Союзу. Союз розвязався. Італія одержала Венецію.

Але до обеднання Німеччини ще тоді не прийшло. Проти цього виступила Франція. Бісмаркові вдалося наразі обеднати під проводом Прусії північну Німеччину (на північ від річки Мену). Лишень митний союз обхопив цілу Німеччину. Однака це обеднання в економічній ділянці було неначе предвісником майбутнього політичного обеднання. Наполеон бачив, що наростиє йому грізний сусід. Він навязує звязки з Австрією й Італією, та хоче їх втягнути до майбутньої війни з Прусією. Надіявся теж, що південно-німецькі держави не схочуть піти

під провід Прусії. Однаке його політика щодо Німеччини була хибна. Ще в часі пруссько-австрійської війни, на мирорівих переговорах в Празі, домагався він вирівнання кордонів над Райном у користь Франції. Опісля хотів захопити Люксембург. І одно і друге не вдалося. Люксембург проголошено нейтральною державою. Але та політика насторожила проти Наполеона південно-німецькі краї. Так з усіх тих плянів Наполеона, щоб створити коаліцію на випадок війни, нічого не вийшло. Як прийшло до французько-prusської війни 1870 р., Франція оцінилася сама. Ні Італія, ні Австрія, не виступили проти Прус, а південні держави, навпаки, стали по стороні Прус.

## ФРАНЦУЗЬКО-ПРУСЬКА ВІЙНА 1870-71 р.

До непорозуміння між Францією й Прусами прийшло з приводу Еспанії. Еспанці запропонували корону одному з родини Гогенцолернів. Тому, що Гогенцолерні володіли вже в Прусії, Франція боялася, щоб не повторилася історія, як було за цісаря Карла V, що Габсбурги володіли в Німеччині і в Еспанії і окружали Францію з двох сторін. По тій причині Франція виступила проти еспанської пропозиції. Тоді кандидат на престол, кн. Леопольд, зрікся кандидатури. Але, як Франція зажадала від пруського короля Вільгельма, щоб він в імені родини Гогенцолернів зрікся раз на все того рода кандидатури, Бісмарк на ту французьку ноту, відповів дуже гостро. Франція, вражена тим, виповіла війну Прусії.

До зустрічі ворожих військ прийшло над Райном. Німецьким військам удається розділити французьку армію. Одну частину відкинули вони під Мец і там обложили її. Другу частину, в який був і Наполеон, оточили під Седаном, так що армія разом з цісарем мусіла капітулювати.

На відомість про поразку під Седаном, у Парижі прийшло до зrivу. Наполеона детронізовано, проголошено республіку, та вирішено боротися дальше. Німці підступили під Париж і почали облягати його. Серед дуже тяжких умовин прийшлося обороняти столицю, бо не ставало харчів. Через голод, по трьох місяцях, Париж піддався. Мир підписано в Версаю: Франція відступила Німеччині два краї над Райном, Ельзас і Льотарингію, та мала заплатити 5 міліардів воєнних коштів.

Ще в часі воєнних дій під Парижем, у Версаю, зібралися володарі всіх німецьких держав і тут проголосили обєднання Німеччини, а цісарську корону вручено пруському королеві Вільгельмові I.

## БАЛКАНСЬКА ВІЙНА 1877 - 78 р.

Ще втретє в XIX ст. прийшло балканське питання на чергу європейських справ. По Кримській війні відносини на Балкані не покращали. Туреччина, »хорий чоловік«, як про неї казали, занепадала далі. Нездібна була до ніяких реформ, не прийшло навіть до зірвняння християнських підданих султана з його »вірними«. Не було звичайної безпеки в державі, надужиття ширилися. А під володінням турків були ще не лише значна частина сербських і грецьких земель, ціла Македонія, але й цілі народи як болгари і альбанці. По тій причині раз-у-раз приходило до повстань. Спершу прийшло до повстання сербів у Боснії і Герцоговині (1875). За ними піднялися проти турків болгари. Надіялися на допомогу Росії. Росія, користуючися тим, що на заході йшла війна 1870 р., відбудувала свою флоту на Чорному морі і почала наново активно піддержувати балканські народи в їхній боротьбі. Боротьба з турками ставала щораз популярнішою, і з України і Росії йшли добровольці туди, на Балкан. Однака спершу турки перемагали і в жахливий спосіб здушили болгарське повстання. Це викликало таку ворожу публічну опінію проти турків в Європі, що західні держави не зважилися йти на допомогу Туреччині, коли Росія вислава військо на Балкан в обороні Болгарії.

Прийшло до завзятих боїв у балканському просміку Шіпка, так само дуже завзято боронилися турки в кріпості Плевна. Ale перевага була по стороні Росії і російські війська зайніяли Адріянопіль та загрозили вже і самому Царгородові. Туреччина просила мира і признала Росії корисні умови. Та ця перевага Росії стрівожила знову західно-європейські держави. Склікано конгрес до Берліна, щоби на ньому вирішити остаточно умови російсько-турецького миру. Конгрес вирішив: повну незалежність від Туреччини одержували Сербія і Румунія (раніше номінально ще були залежні від султана), повстали також дві нові держави Чорногора і Болгарія, але лише північна частина належала до неї. Південна Болгарія, т. зв. Румелія, зоставалася під зверхністю султана, але краєм мав заряджувати християнський губернатор. (Кільканадцять літ пізніше обидві частини злучилися). Росії признано міста на Закавказзю Карс і Батум. Австрія одержала під свою управу сербські краї, що були під Туреччиною, Боснію і Герцоговину. Острів Кипр дісталася Англія.

Вислід війни і рішення конгресу не вдоволили балканські народи. Політика західних держав врятувала і цим разом

володіння турків над численними ще християнськими землями на Балкані, а як новий чужий володар прийшла ще Австрія. Віддача Боснії і Герцоговини Австрії, був маневром політики Бісмарка. Австрія входила на Балкан, щоб спинити розмах російської політики; бо через Австрію, що підпала під вплив німецької політики, і сама Німеччина сягала на балканські терени, а то і далі до Туреччини й Азії. Невдоволеною з висліду війни була Росія, бо одержала дуже мало, а на Балкані — нічого. А це останнє було їй найважніше. Отже «балканське питання» і даліше не було вирішено. Марево війни висіло даліше, і вже в початках ХХ ст. прийшло до нової, четвертої балканської війни 1912—13 роках.

## Европейські держави на переломі XIX. і ХХ. ст.

Балканська війна в 1877—8 р. була останньою війною в Європі в XIX. ст. Взагалі від Віденського Конгресу до першої світової війни, тобто, за повних сто літ, європейські держави вели розмірно не багато воен. Не було великих коаліційних воен, як за Наполеона I., або в попередніх століттях. Держави зайняті були дуже складними внутрішніми умовинами, а крім того, звернули велику увагу на колоніяльну політику. Іде змагання заволодіти цілим земським гльобом, захопити ті землі, які ще були вільні, та прилучити до своїх земель як колонії.

З кінцем XIX. ст. було в Європі 6 великих держав: Англія, Франція, Німеччина, Австрія, Італія і Росія.

### АНГЛІЯ..

Цілу другу половину XIX ст. володіє в Англії кор. Вікторія (1837—1901). Її володіння творить свого роду добу, т. зв. Вікторіанську. Є це час великого культурного розквіту Англії, завершення будови величезної колоніяльної держави та оволодіння всіми морями. Англія ще за часів кор. Єлизавети (XVI в.) вступила на шлях морської і колоніяльної держави. Завдяки островному положенню, в Англії не було воен навіть тоді, як за часів Наполеона ціла Європа була у війні. Англія держалася в політиці здалека від континенту, не вязалася надто ні з одною європейською державою, але в рішаючий

мент, встрявала у війну. З участі у європейських війнах виходила переможно і звичайно здобувала якісь нові колонії.

До XIX ст. Англія вже мала всі найважніші свої колонії: Канаду, Індію, Австралію, Н. Зеландію, острови на Тихому океані. У XIX ст. приходить на чергу Африка. У 1869 р. перекопано Суецький канал, що на 8.000 км. скорочував шлях до Індії. Відтоді Єгипет став необхідний Англії. Вона бере його під свій вплив, розбудовує, і він стає для неї дуже важливою колонією. Вправді в XX ст. Єгипет став державою зі своїм королем, але англійські впливи там рішально. З Єгипту Англія поширила свій вплив на Арабію і Персію (по І. світовій війні і на Мезопотамію, Палестину і Сирію). Тут, в Азії, стрінулися безпосередньо англійсько-російські впливи, а тому в зовнішній політиці обох цих держав відчувається взаємне недовір'я. У Балканськім питанні Англія все старалася не допустити Росію на Середземне море, а в Азії — до Персії, з тим, щоб Росія не наблизилася надто до Індії.

Хоч Африка межує з Європою, але до половини XIX ст. була вона найменш відомою частиною світу. Щойно в другій половині XIX ст. досліджують її вчені дослідники, за ними пішли держави і почали ділити Африку. Англія зайняла майже цілу східну і південну частину Африки і деякі частини в західній Африці. На півдні, в Капляндії осіло багато білого населення і Англія створила з Капляндії домінію. У 1899 р. прийшло там до війни з бурами. Бури були голяндськими колоністами, що зайняли два сусідні краї Трансвааль і Ораніє. Обидва краї стали дуже цінними, бо відкрито там копальні золота і діамантів. Ці багацтва довели до ворожнечі між сусідами Капляндією і бурами, і це дало причину до війни. Бої були дуже завзяті і затягнулися аж до 1902 р. Вкінці бурів розбито, але зоставлено їм велику свободу, вони ввійшли в склад Південно-африканської домінії.

Англія є найбільшою державою світу ( $30$  міл. км<sup>2</sup>). До своєї колоніальній держави примінила вона дуже незвичайну політику. Щоби не лишень звязати, але й зацікавити матернім краєм колонії, що є розкинені по цілому світу, Англія перетворилася на федеративну державу. Канада, Австралія, Н. Зеландія і південна Африка є домініями. Вони мають повну автономію, свої парламенти, самі керують своїм краєм. Лишень губернатор, що його призначає Лондон, є звязковим між домінією і матернім краєм. Англія обмежується тим, що має змогу торгувати зі своєю домінією, висилати туди своїх емігрантів, які шукають нових земель. Домінії знову ж користають з опіки великої держави. Під час війни

чи мирових переговорів виступають домінії побіч Англії як на півсамостійні держави.

Право доміній мають ті колонії, де переважає біле (переважно англійське) населення. Інакше є в Індії, де є міліони зовсім чужого населення. Велика різниця культур, різноманітність релігій, особливі політичні і суспільні відносини, міліонове населення були причиною, що англійці не в сили були заспокоїти Індію. У XIX ст. приходило до повстань проти англійців. Індія є ціарством, кожночасний король Англії є ціарем Індії. Влада є в руках англійців. Індійці дотрагаються тепер щораз сильніше, щоб дістати більші права. Справа дуже складна і трудна, але все ж прийшло до порозуміння. Тепер з Індії створено дві держави-домінії.

В інших колоніях, де є чуже населення, управа колонії є в руках англійців. окрім значіння мають такі колонії як Гібралтар, Мальта, Аден, Сінгапур і ін.; це військово — торговельні станиці на торговельних шляхах, необхідні для плавби і оборони великої імперії.

Будову цеї величезної імперії могла перевести Англія завдяки розумній внутрішній політиці, що забезпечила краєві спокій і розвій. Ще 1648 р. була революція в Англії. Коли Європа в часі Наполеона була в огні, коли 200 літ по англ. революції, в 1848 р. знову цілу Європу захопила революційна хвиля, — в Англії було спокійно. Але переживала вона тоді величезні зміни, та завдяки вчасно переведеним реформам вийшла з них без революційних потрясень. На переломі XVIII і XIX ст. пережила Англія т. зв. «промислову революцію». Спричинило її введення парової машини до фабрик. Ця «революція» викликала величезні суспільні переміни. Складні ці питання полагоджено ще в першій половині XIX ст. (віборча реформа, суспільне законодавство, фінансово-торговельні реформи, самооборона робітників, їхні організації, кооперація тощо).

Не вирішеною була справа Ірландії. У 1829 р. знесено обмеження прав католиків в Англії і тоді щойно увійшли ірландські посли до англійського парламенту (ірландці є католиками, англійці англіканської віри і католиків не допускали до урядових справ). На тім новім парламентарнім терені розпочинають ірландці боротьбу за права Ірландії, яку вже вели й раніше. Ірландці дотрагаються автономії. Боротьба затягнулася. Не перевів реформи через опозицію парламенту й англійський міністр Глестон, що 1886 р. виступив з внесенням, щоб Ірландії надати «гомруль» (самоуправу). Щойно по першій світовій війні справу Ірландії розвязано в той

спосіб, що Ірландія стала самостійною державою в союзі з Англією під спільним королем.

Взагалі англійське політичне життя в тім часі розвивалось щораз більше в сторону демократизації. Прикметним для Англії є її велика політична зрілість. Є там у XIX ст. лише дві політичні партії: консервативна і ліберальна, (існували вже в XVIII ст., як тори і віги). Влада переходить від одної партії до другої. З розвоем четвертого стану, — робітництва, повстасе ще третя »партія праці«. У XX ст. обмежено дещо право палати лордів (якщо проект закону не затвердить палата лордів і він повернеться до палати послів, і там його знову ухвалять, а король затвердить, він стає законом). Але політика Англії і далі пливе спокійним руслом, хоч вирішувалися іноді справи величезної ваги (перебудова імперії, війни і т. ін.).

## ФРАНЦІЯ.

Програна війна 1870 р. принесла великі зміни. На місце цісарства прийшла (з черги третя) республіка. Головним політиком Франції був тоді Тієр, що склав мир з німцями 1871 р. Але невелика була сила нової республіки. Зараз з весною 1871 р., ще коли німецькі війська були у Франції, захопили соціалісти владу в Парижі. Проголосено комуністичний лад, та йшли змагання увести в життя соціалістичну програму, як це було в 1848 р., згідно з »комуністичним маніфестом«, що його видав Маркс ще 1848 р. Але по двох місяцях та в кровавих боях уряд розгромив комуністів, і Франція стала ліберальною республікою. Згідно з новою конституцією, на чолі держави стояв президент, вибраний на сім літ парляментом. Парлямент складався з двох палат, палати послів і сенату (вибирало що 4 роки). Міністри були відповідальні перед парляментом. Владу в краю зцентралізовано. Цей устрій удержався у Франції аж до заняття Франції німцями в другій світовій війні.

Однаке внутрішнє життя у Франції було далі неспокійне. Боролися головно три партії: республіканська, монархістів і католицька. Влада президента була не велика, міністри, залежні від парляменту, зміняються дуже часто. Це не дає спромоги повести якусь одноцільну політику. Особливо взяті були бої за впливи церкви в державі. Дійшло вкінці до відділення церкви від держави 1905 р. У XX ст. політичне життя стає ще складніше. Монархісти втрачають впливи, а соціалістичні партії щодалі набирають більшого значення.

У зовнішній політиці Франція веде енергійну колоніальну політику. Друга половина ХХ ст. є час, коли європейські держави поділяють останки колоній. Франція далі поширює свої колонії в півн. Африці. Альжир почав здобувати ще король Карло X. в 1830 р., а пізніше кор. Людвік Філіп. Крім Альжиру зайняла Франція ще Марокко і Туніс. Звідси поширила своє володіння на цілу зах. Сагару і Судан аж по англійські володіння на сході. В Африці належить ще до Франції частина Конго і великий острів Мадагаскар. В Азії здобула Франція східну частину Загантесової Індії і деякі острови на Тихому океані.

Управління усіх колоній є бюрократично-військовим, влада зосереджена в Парижі. Франція не має населення, щоб могла колонізувати нові землі, населення Франції не зростає, тому всі колонії населені іноземцями. Ще найбільш під французький вплив підпала півн. Африка (Альжир), що є неначе продовженням Франції за невеликим Середземним морем.

У міждержавній політиці, іо проганій війні 1870 р., Франція шукає союзників. Було це необхідно, бо Німеччина, завдяки величезній французькій контрибуції, розвинула великий промисел і торгівлю, зростає чисельно і кинулась здобувати колонії та стала постійною загрозою Франції. По Берлінському Конгресі, на якому Росії не признано майже нічого, німецько-російські відносини стають щораз холодніші. Всежтаки Бісмарк старається жити в згоді з Росією. Бісмарк числився з тим, що Франція схоче відплатити Німеччині за 1870 р., стрався не допустити до французько-російського порозуміння, боявся війни на два фронти, з Францією і Росією. Але, коли Бісмарк 1890 р. уступив зі свого становища канцлера, Франція підписала мир з Росією, що тривав до першої світової війни і дав змогу Франції повести відплатну війну проти Німеччини 1914 р.

## НІМЕЧЧИНА.

Ще в Версаю, під час воєнних дій 1871 р., проголошено німецьке цісарство. Цісарем став прусський король Вільгельм I. Назовні Німеччина була одноцільна, Цісар був верховним головнокомандувачем усіх військ, виповідав війну, підписував мир та вів зовнішню політику. Але внутрі Німеччина складалася з 25 держав, а над ними володіли місцеві династії. (У Баварії королі.) Делегати усіх цих країв творили т. зв. «Союзну Раду», що була одною з законодавчих палат. Другою палатою був »Державний Сойм«. До сойму вибирали послів

з ділої Німеччини на основі звичайного виборчого права. Виконавча влада була в руках державного канцлера, був ним Бісмарк аж до 1890 р. Від канцлера залежні були всі інші міністри.

Міліардова французька контрибуція сильно оживила німецьке економічне життя. Розбудовуються надзвичайно сильно промисловість, гірництво, торгівля, комунікація. Щоби добути необхідні сирівці, Німеччина, хоч найпізніше з великих держав, оглянулася за колоніями. Вона зайніяла деякі острови на Тихому океані, в Африці Камерун і частину східного і західного побережжя (1885). Для забезпечення своєї промисловості введено охоронні мита. У цей спосіб стала Німеччина в короткому часі одною з перших промислово-торговельних держав, а при зрості мілітаризму, її дальший розвій в ХХ ст. став загрожувати рівновазі європейських держав. Це й була одна з причин воєнного конфлікту 1914 р.

Як довго Бісмарк був канцлером, старається він берегти Німеччину від дальших воєн. Він добре розумів, що Франція не зреється відплатної війни, і тому старається бути в союзі з Росією. Для Німеччини, що мала зовсім відкриті східні і західні кордони, надзвичайно важливим було те, щоби на випадок війни забезпечити один кордон. Тому зараз 1871 р. довів він до зізду і порозуміння трьох цісарів: Вільгельма I — німецького, Олександра II — російського і Франца Йосифа I — австрійського. Але як прийшло до Балканської війни і на Берлінському Конгресі Росії не призанано її здобутків (а Бісмарк був головним політиком — господарем Конгресу), Росія відсувається від Німеччини і Австрії. По признанню Австрії на тім же Конгресі Боснії і Герцоговині, Австрія була безпосередньо зацікавлена балканськими справами, і тут австрійська політика йшла всупереч російській.

Тоді за ініціативою Бісмарка Австрія і Німеччина склали союз 1879 р. Обидві держави забезпечували собі взаємну допомогу на випадок війни з Росією. У 1882 р. увійшла до союзу Італія. Раніш ішла вона в політиці більше по стороні Франції. Тепер відсунулася від Франції тому, що Франція зайніяла Туніс, який хотіла забрати Італія. А Туніс, у сусідстві з Сицилією, загрожував безпосередньо Італії. Так повстає тепер три державний союз центральних держав в Європі: Німеччина, Австрії і Італії. Він, а також російсько-французький союз з 1891 р., був основою політичної рівноваги в Європі до 1914 р.

Побіч тої інтенсивної зовнішньої політики, веде Німеччина дуже жваву внутрішню політику. Внутрішні відносини були

складні. Подібно, як у Франції, держава розпочинає боротьбу за обмеження впливів католицької церкви т. зв. »культур-кампф«. Німеччина була в більшості протестанською державою, протестантизм був залежний від держави, тому й неохоче ставилася до привілеїв, які мала католицька церква. Тому, що рішення Ватиканського Собору з 1870 р. (догмат про непомильність папи в справах віри) викликали суперечки серед нім. католиків, уряд виступив проти прав лат. духовенства. Скасовано орден езуїтів і деякі інші чини, школи піддано під виключний нагляд держави і ін. Боротьба протягнулася аж до 80-тих років, щойно за нового папи, Льва XIII, прийшло до порозуміння. Уряд скасував багато зі своїх гострих законів, але лишилося головне право державної контролі над церквою.

У тій боротьбі держави з кат. церквою багато заважила нова партія, яка повстає в парламенті т. зв. »католицьке центрум«. Мимо сильної влади, яку має цісар і зокрема Бісмарк, прихильники »сильної руки« мусять числитися з голосом парламенту. А в парламенті — як виразник суспільних настроїв — щораз сильніше виступають, побіч давньої консервативної, поміщицької партії, ліберальні та соціалістичні партії. Вони домагаються реформ головно на суспільному полі.

Суспільне питання, особливо робітниче, ставало, в Німеччині від часу розвою її промисловості, одним з найважніших проблем. Число робітників у Німеччині дуже сильно зросло, тут стає тепер осередок соціалізму, тут повстає найсильніша соціалістична партія. Цей зрост соціалізму і загострення соціального питання, на думку Бісмарка, було небезпечне для держави. Він старається обмежити впливи соціалістів. І, коли анархісти зробили два атентати на цісаря Вільгельма, Бісмарк бере це на рахунок соціалістів і в парламенті переводить протисоціалістичні закони. Заборонено всі соціалістичні товариства, збори, часописи. Однаке цей закон не припинив соціалістичного руху. Тоді уряд береться грунтовніше до реформ на користь робітників та старається поліпшити їхню долю. У цей спосіб він надіється зменшити вплив соціалістів на робітництво особливо соціал-демократичної партії. Усе це законодавство і реформи поліпшили положення робітників, і завдяки їм у Німеччині не прийшло до якихсь революційних виступів.

## Австрія.

У першій половині XIX ст. Австрія вела реакційну, але послідовно-сильну політику. Стояла на чолі Св. Союзу, як одна з провідних держав Європи. По 1848 році вона втратила те політичне значення, а провід в європейській політиці перешов у руки Наполеона III., а по 1870 р. до Німеччини (Англія стояла все на боці). Причиною цеї зміни була частинна революція в 1848 р., що сильно потряслася основами монархії, а далі і воєнні невдачі і втрати (1859, 1866). Від часу обединення Німеччини Австрія стає зовсім у тіні північного сусіда, а від 1879 р. від союзу з Німеччиною, іде по лінії політики Німеччини, особливо в змаганнях на Балкані. На Балкан звернула Австрія цілу свою увагу і одиночка з усіх великих держав, не придбала собі ніяких колоній.

Але була ще й друга причина цеї політичної слабості Австрії. Була це недостача провідної політичної думки за часів довголітнього володіння цісаря Франца Йосифа I (1848-1916). Ще повних двадцять літ по 1848 р. Австрія вагається між абсолютизмом і конституцією. Як у 1848 році, під впливом революції Австрія то надавала, то касувала конституцію (1848 одна, 1849 друга), так і пізніше щойно програні війни змушували до зміни устрою. (Програна в 1859-третя конституція 1860, четверта 1861, програна 1866—п'ята конституція 1867). Але і в справі вже самої конституції не було ясної програми. Борються взаємно два напрями: централістичний і автономний. Централісти хотіли цілу владу зосередити у Відні, автономісти — навпаки; на їх думку, поодинокі краї мали дістати широку автономію. Відень мав би вирішати лише спільні справи для всіх країв. Вкінці, в 1867 р. прийшло до посередньої розвязки. Австрію поділено на дві частини: австрійську і угорську. Повстає т. зв. Австро-Угорщина. У склад угорської частини входили, крім етнографічної мадярської території, більшість немадярських земель: Карпатська Україна, Словаччина, Семигород, а посередньо і Хорватія та сербський Банат. Усі справи тих країв вирішував сойм у Будапешті, керували всім мадярські міністри. Хорватія дістала деякі окремі права, але загально віддано всі народи під владу мадярів. З австрійською частиною мала Угорщина спільні: міністерство зовнішніх справ і військове міністерство. (Але, крім спільної армії, мали мадяри краєве військо т. зв. гонведи). Делегації обох парламентів, австрійського і угорського, збиралися на спільні наради, де радили над спільними справами. Рівно ж ухвалювали і спільно керували бу-

дженом на спільні справи. Австрійський цісар, по вступленю на престол, коронувався не лише на австрійського цісаря, але й на короля Угорщини. Особа володаря обеднувала обидві ті частини.

Як на Угорщині віддано усі народи під владу мадярів, так і в австрійській частині одні народи віддавано під панування других. Так, у чеських краях перевагу одержали німці, хоч вони були в меншості, те саме в Галичині, де над українцями верховодили поляки. У Крайні і Тиролю знову володіли німці над словінцями й італійцями. Така політика піддержувати один народ проти одного довела до того, що австрійський парламент став тереном найгірших в Європі парляментарних боїв і сварок. Щораз більше виявлялося, що Австрія нездатна повести якусь здорову політику, щораз більше ставало ясним, що Австрія, як держава, не має пріоритетної ідеї і властиво зайве її існування. Во була це держава національностей, а всі народи, навіть ті, що панували, були невдоволені і ворогували між собою. Це ясно виявилося в 1918 році. Коли Австрія програла війну всі народи проголосили свою самостійність і тим самим Австрія, сама від себе, перестала існувати. Конституційна доба від 1867 р. принесла народам лише ту користь, що привчила їх до державно-конституційного життя, і коли прийшла відповідна хвиля, (1918 р.), вони могли відразу стати добрими будівничими своїх держав.

### Італія.

По обеднанню Італії найважнішою подією було заняття Риму 1870 р. У часі французько-німецької війни, французькі війська, що боронили Рим ще від 1859 року, повернули до Франції. Тоді італійський король Віктор Емануїл розпочав переговори в справі Риму з папою Пієм IX. Ішло про те, щоб Рим став столицею королівства. Але папа не хотів піти ні на які переговори. Тоді італійські війська по короткім бомбардуванню Риму зайняли місто. На плебісциті населення висловилося за прилучення цілої папської держави і Риму до обеднаної Італії. Папі признають всі права незалежного володаря та залишено, як папську територію, частину міста Риму — Ватикан. Але папа не признав умови. Папа Пій IX, як і його наслідники уважали себе за вязнів і не призначали італійської держави. Щойно за Мусоліні прийшло до заключення конкордату між Ватиканом та Квіриналом (осідок короля в Римі).

Молода італійська держава проходила в XIX ст. ще сильні господарські і політичні крізи. Але поволі вирівнювалося

політичне життя, затералися різниці поміж поодинокими краями, що раніш жили нарізно. Тяжче було наладнати господарське життя. Італія не має вугля ні сирівців, тож не можна було розвинути фабричної промисловості так, щоб дати працю населенню, яке зростало. Тому багато італійців мусіло емігрувати до південної Америки. Коли Італія збудувала свою флоту, виникла потреба в колоніях. Вони були їй необхідні, головно, як терен для еміграції. Удалось їй зайняти Еретрію (східна Африка), а від турків відвоювала 1911 р. Тріполіс. Числила Італія, що забере собі багатший Туніс, але Туніс зайніяла Франція. Це відвернуло Італію від Франції, що з нею вона досі ішла і 1882 р. Італія склала союз з Німеччиною і Австрією. Але в часі першої світової війни Італія стала по боці Франції і Англії проти Австрії. Італія надіялася зібрати ще від Австрії південний Тироль, де мешкали італійці, Триест та Далматію (що колись належали до Венеції, але національно сербські та словінські).

## ВАТИКАН.

Саме в тому часі, як італійські війська займали Рим 1870 р., відбувався Ватиканський Собор, що його скликав папа Пій IX. Найважнішою постановою собору була догма про непомильність папи, якщо він говорить »від катедри« себто забирає голос у церковній справі, як намісник Христа. Ця постанова собору причинилася багато до піднесення авторитету папи. І хоч папи втратили якраз тоді світську владу, зате, тим більше зрос іхній моральний вплив. До особливого значення дійшло папство за наслідника Пія IX, папи Льва XIII. Він звернув велику увагу на пекучу тоді справу боротьби суспільних клас, у першу чергу робітництва. За вказівками з Ватикану в державах організуються католицькі партії, які з часом набирають все більшого значення в парламентах. Щоб охопити робітництво, організуються християнсько-суспільні партії. Боротьба з церквою, що різко визначилася в Німеччині і Франції, закінчилася згодою і виясненням взаємин між державою та церквою. Боротьба ця не ослабила церкви, навпаки, в порівненні з XIX ст. значення християнської релігії і церкви в XX ст. стало постійно зростати.

## Малі держави західної і середньої Європи на переломі XIX і XX ст.

**Еспанія.** Еспанія в ті часи була конституційною монархією. Тут іде гостра боротьба поміж прихильниками республіки та монархії, виступають рівнож різні кандидати на престол, ідуть змагання між централістами та прихильниками федерації поодиноких провінцій. У суспільнім житті борються праві партії з лівими, що далі ускладнює справу. На переломі XIX і XX ст. володіє король Альфонс XII (1886—1931). За нього втратила Еспанія останню колонію Кубу, що її зайняли Злучені Держави Америки. Усі інші колонії, в півд. Америці, ще з початком XIX ст. проголосили свою самостійність.

**Португалія.** Португалія, як колоніальна держава, має деяке значення, бо в ній ще залишились колонії в півд. Африці. У Португалії часто були економічні крізи та політична боротьба. Боротьба скінчилася 1908 р. тим, що в часі атентату згинув король зі сином і Португалію проголошено республікою.

**Бельгія і Голландія.** Обидві держави мають великі та багаті колонії: Бельгія — Конго в центральній Африці, Голландія — Сундайські острови. По цій причині обидві держави дійшли до незвичайного розквіту, та розвинули в себе, — Бельгія — велику промисловість (має копальні), Голландія — торгівлю і сільське господарство. Бельгія і Голландія належать до найкраще загосподарених країв Європи. Разом із фабричною промисловістю повстає тут робітниче питання, сильна боротьба партій (в Бельгії католики, ліберали і соціялісти). Але відповідні реформи припинили революційні виступи і політичне життя в обох країнах унормувалося. У Бельгії побіч вальтонів, народу французької культури, живуть флямандці. У 1899 р. їм призначено рівноцінність їхньої мови з французькою. Обидві держави є конституційними монархіями.

**Північні держави.** До року 1814 Норвегія належала Данії. У 1814 р. Норвегія зedналася з Швецією. Але норвежці не були вдоволені з нового звязку, в році 1905 улаштовано в Норвегії плебісцит, народ висловився за самостійність і тоді Норвегія мирним шляхом відокремилася від Швеції і стала самостійною.

Усі три країни, особливо Швеція і Данія, колись могучі військові держави, в XIX ст. перейшли на мирну політику. Усюди заведено демократичні конституції, уряди дбають у першу чергу про добро населення. Наслідком того в усіх

трьох державах найкраще розвязано соціальне питання, високо поставлено життєвий рівень мас населення, тут незвичайно розвинувся добробут і культура і під цим оглядом ці держави стоять на першому місці в Європі. Хоч вони нечисленні щодо кількості населення, але дали до культури XIX ст. дуже багато передових сил у кожній ділянці, як у науковій, так і в мистецькій. Згідно з природою краю в Швеції переважає рільництво і гірництво, Данія розвинула взірцеве рільне господарство (молочарство), в Норвегії найважнішою ділянкою є морська торгівля і рибальство. До Данії належить Ісландія, колоній ці держави не мають. Усі ці три країни є короліствами.

**Швайцарія.** Серед усіх тих воєн в Європі, Швайцарія була неначе оазою, де не було війни. Вона була найбільш демократичною державою, і в рамках своїх малих кантонів (округів) має свій особливий устрій. Швайцарія є республікою, має дві законодавчі палати — »національну раду« і другу палату, куди висилають своїх представників поодинокі кантони. Але найважніші справи вирішується ще т. зв. »референдумом«, себто голосуванням усіх горожан. Нагадує це дещо давні грецькі демократії. У малих розмірах Швайцарії такий устрій є можливим. Швайцарію замешкують три народи: німці, французи і італійці. Усі нації мають рівні права, в краю є повна свобода, особиста, віри, преси, зборів і т. д.

Залізниці, особливо пробиття тунелів через Альпи, зробило Швайцарію одним з важливих комунікаційних країв. Це двигнуло — як і розвій туристики — добробут Швайцарії, розвинулася тут промисловість гірничо-рільнича і фабрична (електрофікація).

**Румунія і Греція.** Румунія і Греція стали самостійними по балканських війнах: Греція по 1829 р., Румунія по Кримській війні. Обидві ці держави стали конституційними монархіями. З кінцем XIX ст. Греція здобуває ще від турків Крету, а в балканській війні 1912—13 обидві держави значно поширили свої кордони. Греція, з обмеженими природними багацтвами, розвиває торгівлю. Румунія — багата на нафту і має родючу землю, по тій причині є переважно рільничою країною, але дуже занедбаною, супільні різниці великі, пануюча класа — поміщики і промисловці.

**Туреччина.** Великі часи французької революції і Наполеона не торкнулися зовсім Балкану. Цілий півострів належав ще тоді до Туреччини. Коли ж і Віденський Конгрес не поцікавився положенням тамошніх народів, самі вони піднімають боротьбу за своє визволення. Боротьба ця починається про-

тягом цілого XIX сторіччя. Але завдяки суперництву Росії і західно-европейських держав, Туреччина в нічим не зміняє своєї політики до підбитих народів, навпаки, у війнах проявляється жахливий фанатизм турків проти християн. Щойно з кінцем XIX ст. партія т. зв. молодотурків хоче модернізувати Туреччину. У 1908 р. султан надає навіть конституцію, але вона без глибоких реформ і суспільних змін, не має великого значення і не багато зміняє. Вкінці четверта балканська війна 1912—13 р. обмежила Туреччину до самого Царгороду і частини території кругом міста, по ріку Маріцу. Туреччина як європейська держава властиво перестала існувати. Тому по світовій війні реформатор Туреччини, Кемаль-паша, переніс столицю з Європи (з Царгороду) до М. Азії до Анкари.

## Словянини.

### Україна.

Східні землі. Українські землі ціле XIX ст., аж до світової війни, були поділені річкою Збрucherem поміж двома державами. Під володінням Австрії були Галичина, Буковина і Закарпаття; всі інші землі належали до Росії.

Визвольний український рух розвивався в найважчих умовинах. Українцям доводилося боротися з наймогутнішою державою Росією, а на західних землях — з Австрією. До того ж у цілій Росії до 1861 р. було кріпацтво, і до того часу всяку боротьбу могла вести нечисленна розмірно верства некріпаків, у першу чергу інтелігенція, бо ж кріпаків держали в повній неграмотності і безпросвітності, а дідич мав над ними повні права-власника. У легших умовинах доводилося боротися за свою волю навіть балканським словянам, хоч їх щоденна дійсність була жахливішою. Вони мали справу з державою, що котилася до упадку, мали дуже добрий терен до боротьби, — непроходимі гори, мали піддержку інших держав. То ж могли вони здобути самостійність, хоч боротьба тягнулася майже ціле XIX століття.

Щойно по знесеню кріпацтва можна було в Україні підняти до боротьби за визволення цілій народ. Але ті широкі маси жили сто літ від упадку Гетьманщини безпросвітним життям, і спершу треба було їх освідомити, піднести до гідності людини-громадянина, бо кріпацтво зіпхнуло їх до стану не людей, але робочого інвентаря. І за ту освітню роботу взявся нечисленний гурток української інтелігенції.

Зараз по смерті царя Миколи I (1855), настала доба деяких ліберальних реформ, полегшення для політичних вязнів, вернувся їз заслання Шевченко. Він зупинився в Петербурзі, де працювали Костомарів і Куліш, і на кілька літ петербурзький гурток українців стає осередком українського руху. Тут виходить тепер часопис «Основа», повстає українське товариство «Громада». За цим прикладом повстають «Громади» в усіх більших містах України: Києві, Чернігові, Харкові, Полтаві та інших. Тепер щойно Шевченкове слово почало доходити до певного значіння. «Кобзар» потрапляє до рук бувших кріпаків і промовляє до їхнього серця й розуму. А говорив їм «Кобзар» не тільки про їхне недавне кріпацьке лихоліття, але був грізним протестом проти поневолення України, закликав до боротьби за Україну, розцінюючи цю боротьбу, як святе діло і як святий обовязок кожного («Борітесь—поборите, вам Бог помагає»).

Та несвідомість широких неграмотних мас була великою і могутній заклик Шевченків не всюди знаходив відгук. Тому і програма праці «Громад» мусіла бути спершу надто обмеженою. На її освідомній праці мусіло вирости нове покоління, і щойно воно могло як слід поставити справу боротьби за визволення. Покищо «Громади» обмежуються на освітній праці. Дбають про освіту народу, основують недільні школи, поширяють українську книжку, улаштовують відчити, концерти. Навіть своє значіння мало і те, що ті «народники», як називали цих, що працювали серед народу, — одягалися по народньому, говорили по українськи. Бо це піднімало в очах простолюддя їхню висміювану часто «мужицьку» мову чи одіж та побут і давало їйому почуття гідності. Пізнішим поколінням ця праця «громадівців» могла здаватися надто незначною, зайвим «хлопоманством», але, на свій час, це була робота повна посвята і—необхідна. Щойно на ній могли будувати свою працю дальші покоління.

Працю серед села утруднювало ще й те, що і по скасованню кріпацтва селяни попали в тяжке економічне положення. За одержані земельні наділі селянам довелося платити великі гроші, наділі були малі і лихі, двірська служба зосталася зовсім без землі. У праці над селом довелося розгорнути тепер і так складне суспільне питання. Було тяжко знайти розвязку, то ж богато з інтелігенції захопилося теоріями сен-сімоністів і інших соціалістичних теоретиків. Але ці теорії в практику не перейшли і положення села залишилося незмінне.

Те, що звернено тепер надто велику увагу на щоденні

злидні, на соціальне питання, не було корисним для українського відродження. Надірвалася нитка історичної традиції з недавньоминулим, з українською державою за Гетьманщини. Ще в першій половині XIX ст. жило покоління, що коли не само пережило Гетьманщину чи Запоріжську Січ, то гаряче плекало ще так свіжу традицію, мало свою політичну думку. Тепер уся ця традиція великого минулого—послабла. А Україна жила в інших умовинах ніж західня Європа. Там народи мали свої держави і боролися за те, як їх улаштувати. Українці не мали свого самостійного життя і власна державність мусіла б бути основою їх визвольних змагань. Великий вплив мав приклад російської інтелігенції, що захопилася новими соціалістичними науками Заходу. Але й тут була основна різниця: російська інтелігенція мала свою державу, а не мали її українці. І так українці не розвязали ще свого національного, визвольного питання, як взялися за розв'язку соціальних проблем. Вони беруть участь у різних підпольних, але російських, організаціях. Для української справи їхня праця і часто самопосвята—пропадає здебільша марно.

А тимчасом уряд стрівожила навіть і неполітична праця «Громад». Уже зараз 1863 р. виходить розпорядок міністра внутрішніх справ Валуева, що забороняє видавати книжки українською мовою. Праця «Громад» підупала. Щойно по кількох літах, коли цензура стала дещо легшою, відновлено цю працю. Але уряд так сувро слідкує за всім, що розвинулася лише культурно-наукова праця. Київ стає тепер осередком її. Повстає «Географічне Товариство», що під своєю фірмою гуртує українські сили. Багато освідомленої праці вносить український театр. Тоді ж розпочав свою діяльність батько української музики Микола Лисенко. Але й цю працю довелося незабаром припинити. Прийшов наказ з 1876 р., що забороняє всяку, навіть культурну українську працю.

Коли в Києві не можна було розвинути ніякої праці, особливо політичної, «Громади» вирішили вислати за кордон молодого професора Київського університету, Михайла Драгоманова. Він осідає в Женеві, видає там журнал «Громада», та веде велику політичну акцію. У своїх листах він гостро критикує Росію, пропагує, що необхідно ґрунтовно зазнайомитися зі західною Європою та засвоїти її культуру. Підkreślє, що українці в дальшій боротьбі мусять взятися за політичну акцію, а саме, творити політичні партії. Найбільший вплив мала його діяльність і твори на Галичину. Туди свободно доходили женевські видання; так само переписувався Драгоманів з чільними представниками тодішньої Галичини, між

іншими з Франком. На Східну Україну тяжко було попирити твори Драгоманова, там вони були менше відомі, а тому й вплив їх не був таким, як міг би бути. Працювати тут було далі тяжко, особливо по вбивстві царя Олександра II. Але все таки праця серед українців поглиблюється, особливо в супільно-громадянській ділянці, свідомість стає більшою. Найбільш прикметним представником цієї праці є Борис Грінченко. Але побіч цього з'являються нові великі талани як Кониський, Самійленко, Коцюбинський і вкінці Леся Українка. Вони високо підняли престіж української літератури, а Леся Українка, найсильніше від часів Шевченка, виступає з протестом проти поневолення України, та закликає до боротьби за визволення.

Вкінці на переломі обох століть українське питання стає вже політичною дійсністю. У 1900 р. повстає »Революційна Українська Партія« (в скороченні »РУП«, Дм. Антонович). У своїй програмі партія ясно і рішуче ставить домагання самостійності України. Ще до революції 1905 р. переформлюється »РУП« на українську соціал-демократичну партію і українську народну партію (УНП, Міхновський). Повстас тоді ж »Селянська Спілка« та інші.

Революція 1905 р. по програній японській війні розбудила багато надій. Нелегальні досі партії могли виступити наверх, та розвинути вповні свою діяльність. Появляється преса, повстають численні »Просвіти«, українська книжка друкується без перепон. Перший раз міг з'явитися »Кобзар« без цензурних зчеркнень. Росія стає конституційною державою, скликано »думу« (парлямент), здавалося, зачнуться часи реформ і демократизації життя. Але це все тривало дуже недовго. Перша дума удержалася всього два і пів місяця. Друга і третя, що ирийшли їй на зміну, були щораз більш реакційні. Вкінці Росія повернулася зовсім на старий шлях. Щочалися політичні переслідування, у першу чергу українців. Закрито багато товаристств та видань, а багато діячів мусіло покинути Східну Україну і виїхати до Галичини.

Але ті, що залишилися, далі ведуть працю, організуються в »Товариство Українських Поступовців« (ТУП) і на тім становищі відержують до нових часів, до революції 1917 р.

Західні українські землі. Тут ішло життя дещо відмінно. По воєнних невдачах Австрія спершу частинно, а від 1867 р. постійно перейшла до конституційного устрою. Але довгі літа (1848—1867) нового абсолютизму заморозили надії, що так розцвіли в часі »весни народів« 1848 р. Багато зневірилося. Сильний виступ Россії в 1849 р. на Угорщині

захопив зневірених, і вони тепер усі надії покладали на Росію. Як було тоді в Росії (кріпацтво), ніхто з них не думав і не зінав. Повстає т. зв. москофільство. Цей рух ослабив і так слабі початки галицького відродження. Але вже в 60-тих роках, під впливом відродження українства в Східній Україні, та під впливом Шевченка, починається живий освітній і літературний рух, оживає й політичне життя.

У політичній ділянці становище українців було тяжке, бо Австрія віддала Галичину під вплив поляків. В урядах урядовою мовою стає мова польська, урядовцями стають поляки, школи стають польськими. Раніше це все було німецьким. А що двори (поміщики) були теж у польських руках, а міста в жидівських, то і на економічному полі становищі українців було нелегким. Починається боротьба на парламентарній арені, в парламенті у Відні і в краєвім соймі у Львові. Приходиться здобувати кожну українську школу, боротися за доступ до урядів, за селянські справи (селяни покривджені були сильно при визначуванню наділів по панщині), за спромогу організувати українське життя у всіх ділянках. Бо всюди польська тепер адміністрація робила труднощі. У відповідь на акцію українців, польський уряд намагається насильно переводити вибори до парламенту і сойму, переводити їх так, щоби українців увійшло якнайменше. Поляки використовують розеднання українців, що повстало по причині москофільського руху і розпалюють ворожнечу між ними. Дійшло до того, що в 1879 р. увійшло до парламенту всього 3 українських послів. Проти переваги поляків на терені Галичини і сойму не знаходять українці допомоги і у віденському парламенті, бо й там австрійська політика йде на руку полякам.

Дві спроби угоди з поляками, які пробували робити деякі з послів (1869 і 1890), не доволи ні до чого, а деморалізували суспільство. Проти цих спроб негайно повстала опозиція. Вкінці в 90-тих роках політичне обличчя стає вже ясним. До цього часу було два головні тaborи, партії, »народовці« т. зв. народна партія і »старорусинів« (москофілів). Були спроби обеднати обидва напрямки, хоч би на парламентарній арені, але вони не довели ні до чого. Тепер формуються такі партії: »народовці« переформовуються на партію націонал-демократичну (1898), яка здобуває в краю найбільший авторитет, тим більше, що на чолі управи т. зв. »Народного Комітету« стоять тоді такі сили, як Грушевський, Франко і Кость Левицький. Партія видала відозву, в програмі партії ставиться питання незалежності України, »де б усі частини нашої нації обедналися в одну новочасну культурну державу«. У 1891 р.,

під впливом Драгоманова повстає радикальна партія. Вона теж стоїть на ґрунті самостійності України, а працює головно серед селян (спочатку належав до неї Франко). Прихильники т. зв. »нової ери«, себто ті, що хотіли йти шляхом співпраці з поляками і австрійським урядом, створили окрему партію і від 1911 р. стали називати себе християнськими супільністями. Від 1900 р. працює серед українського робітництва українська соціал-демократична партія. Москофільська партія з кожним роком слабне в міру того, як розвивається українське життя.

Здобутки українців на парламентарній та сеймовій арені були невеликі. Але не там лежить вага конституційної доби. Найважливішим було те, що в цій добі українці мали спромогу розбудувати всі ділянки свого життя. Безчисленні віча, особливо в часі виборів, діяльність послів серед населення, усе це сприяло піднесенням свідомості народних мас і привчило до політичного життя, до політичної думки. Доповнювала цю працю преса і книжка. Цenzура була не надто сурова і чи книжка, чи часопис розходилися вільно. Повстають численні товариства, перша »Просвіта« (1868), що охоплює спершу цілість життя, пізніше для кожної ділянки повстають окремі товариства. »Рідна Школа« охоплює українське шкільництво і бореться з неграмотністю. Наукове Товариство ім. Шевченка веде наукову працю, це Українська Академія Наук. »Сокіл« і »Січ« дбають про фізичне виховання народу і вже перед світовою війною підготовляють кадри майбутнього війська. »Народна Торгівля«, кооперація, банки розбудовують економічне життя. »Бесіди« організують товариське життя. »Боян« і Музичний Інститут ім. Лисенка плекають музичне мистецтво, український мандрівний театр, має величезний вплив на піднесення свідомості широких верств населення. Повстає теж цілий ряд станових організацій, розвивається преса (щоденник »Діло«).

На цей час припадає діяльність Івана Франка, який відразу поставив українську літературу і науку Галичини на небувалу досі височину. На університеті і в Товаристві ім. Шевченка розгортає свою величезну роботу проф. Михайло Грушевський. У порівнанні до тяжких умовин життя на Східній Україні, невелика Галичина ставала дійсним Піемонтом.

Цей розвій українського життя примушував як поляків, так і австрійський уряд більше числитися з домаганнями українців. Українські посли постійно висували, як один з головних постулатів, поділ Галичини на українську і польську частину і створення з Галичини і Буковини одного українського краю. Це домагання ставилось ще в 1848 р.,

але австрійська політика не пішла на такий рішучий крок. Щойно в 1914 р. перед самою війною сойм ухвалив реформу, що мала бути основою до політичної автономії українського народу в Галичині. Але ця розвязка була невдоволяючою, а війна припинила запровадження її в життя. У науковій ділянці українці ставили домагання українського університету. І цієї справи Австрія (пізніше Польща) не розвязала, хоч було вже позитивне вирішення з 1911 р. парламентарної комісії. Боротьба за університет з парламентарної арени перенеслася і на терен самого університету. Форми її були нераз гострі (смерть студента А. Коцка). У боротьбі з польськими дворами в 1902 р. поширилися в цілому краю селянські страйки, що змусили дідичів більш числитися зі селом. Але загально положення села було тяжке. В XIX ст. почалася масова еміграція до Америки, в XX ст. головно на літні заробітки до праці в західних державах Європи. Як загострювалися форми боротьби на терені Галичини вказують часи намісника Потоцького. Він переводив вибори до сойму такими методами насильства, що згинув тоді, убитий жандармами, член Народного Комітету Марко Каганець. Намісник, як заповідав, рішився уладити українцям »нове Берестечко«. Але 12. квітня 1908 р. згинув Потоцький від кулі українського студента Мирослава Січинського.

Вибух світової війни змінив зовсім життєві умовини. У подібних умовинах як Галичина, жила і Буковина. Закарпаття, що опинилося під мадярами, зовсім підупало, мадяризувалося і до 1918 р. не могло ні в чому проявитися.

### **Біла Русь.**

З усіх слов'янських народів найпізніше, бо щойно в другій половині XIX ст., починається білоруське відродження і то в культурно-освітній ділянці. Політична діяльність розпочалася щойно в часі революції 1917 р.

### **Польща.**

З кінцем XVIII ст. поляки втратили свою державу і ціле XIX ст. ідуть змагання здобути її заново. Державу поляки мали порівнюючи недавно (до 1795) Наполеон знову створив Варшавське Князівство і дав надію на дальшу розбудову, тому її традиція державного життя була сильною. Рівночасно на еміграції розвивається література, що піддержує в народі ці надії. Проте Krakів до 1846 р. був вільним містом, а б. Варшавське Князівство, що належало тепер до Росії, мало

дуже широку автономію, навіть свою армію. Але повстання поляків у 1830 р. було придушене, як також і друге в 1863 р. Одною з причин невдач було те, що повстання робила польська політична верхівка, яка далі ідеалізувала шляхетську Польщу («Пан Тадей» Міцкевича), а не визнавала селян і їх змагань позбутися панщини і панського володіння. Грізним моментом був 1846 р., коли спробу польського повстання в Krakovі, знищили самі польські селяни західної Галичини (мазури), перерізавши жахливо польську шляхту.

По повстаннях Росія скасувала окремі автономні права на польських землях і запровадила там бюрократичний режим. Політичне й культурне життя в Польщі ослабло, а політичну акцію провадять поляки в Галичині, де мали свободні руки. Зате в Польщі розвивається добре економічне життя, бо великі простори Росії, дають спромогу збувати фабричні вироби. У Варшаві, Лодзі, Білостоку повстають численні фабрики. У часі першої рос. революції 1905 р. віджило політичне життя, до значіння приходять соціалістичні партії. Загальна реакція в Росії, по революції, припинила тут політичний рух.

Познанщина була під володінням Прусії. Економічно розвивається вона найкраще, але була найбільш загроженою, бо німці почали систематично колонізувати її німецькими колоністами. Провід у політичному житті мала Галичина, і тут поляки розвинули свою експансивну політику, стараючися захопити і спольщити сх. Галичину. По причині попередніх невдач у повстаннях, думку про повстання залишають, коли як на політичному обрії заявляється марево недалекої війни. Поляки організуються, щоб активно виступити.

### Чехія.

Положення Чехії було тяжким, її землі зі всіх сторін оточували німці, а багато німців жило і по цілій Чехії, особливо по містах. Живучи під тою німецькою загрозою, чехи перші в 1848 р. скликали словянський конгрес у Празі і звернулися до Словянства зі закликом обеднати свої сили, та противставитися німецькому »дранг нах Остен«. Але 1848 р. не виправдав покладених на нього надій. Роки реакції припинили і тут політичне життя, але культурна праця Чехії посилюється далі і зростає незвичайно. Рівночасно чехи розбудовують сильно свою промиловість і торгівлю, найбільш із усіх словянських народів і стають цілком модерною нацією. Разом з конституційним устроєм, відроджується і політичне життя. Але користь з парламентарної праці невелика, бо її при-

пиняють німці, що мають піддержку у влади. Як у Празі, так і у Відні ідути парламентарні бої між німцями й чехами, подібно як у Галичині між українцями і поляками. Але чехи послідовно добиваються своїх прав і потрохи здобувають їх. У цій важкій ситуації, їхня орєнтація на Словянщину, зокрема на Росію, є зрозумілою. У 1908 р. скликано другий словянський зізд у Празі. За тих пів століття від першого зізду чеська політична думка пішла значно вперед. Програмою Чехії стає повернення прав краям »Корони св. Вячеслава«, що його втратили по битві на Білій Горі 1620 р. У дальшому — самостійна чеська держава. Було зрозуміло, що лише війна може принести таку зміну, що могла б повстati чеська держава. Тому Чехія радо стрінула війну 1914 р., як момент, що може зблизити їх до здійснення своєї політичної програми.

### Словаки.

Жили вони в значно гірших умовинах ніж чехи, бо мадяри не допускали їх навіть до культурно-освітнього життя, а старалися країну змадяризувати. Крім того, використовували економічно Словаччину. Конституція нічого словакам не дала, в Будапешті вони не мали ніякого голосу. Щойно поразка Австро-Угорщини в 1918 р. дала їм спромогу створити з чехами чесько-словацьку державу.

Хорвати, що теж належали до угорської частини держави, жили в трохи кращих умовинах ніж словаки, бо Хорватія мала деяку автономію. У політці хорвати далі змагають до відлучення від Угорщини, як це зробили в 1848 р. Світова війна дала їм спромогу, враз зі сербами і словінцями, створити одну державу Югославію.

Словінці, що замешкують Країну і сумежні з нею землі, провадили боротьбу так як і чехи з німцями. Труднощі боротьби полягали в тому, що з півдня, з міста Тріесту, на-тискали на них італійці. Коли по світовій війні словінці обедналися зі сербами і хорватами в одну державу, Югославію, вони не одержали ні Тріесту ні Істрії, хоч там жили словінці.

Серби розпочали визвольну боротьбу зараз по Віденському Конгресі 1816 р. Але суперництво західних держав, які обстоювали існування Туреччини, довело до того, що серbam признано лише малу частину їхньої національної території. Ще гірше вийшли серби на Берлінському Конгресі 1878 р. Вправді, повстала тоді ще одна сербська маленька держава, Чорногора, але великі сербські країни Боснію і Герцоговину, віддано Австрії. Приходив, отже, новий власник,

що в його тіни стояла Німеччина. Але серби далі ведуть боротьбу за визволення і обеднання своїх земель. Спершу вдарили проти Туреччини 1912 р., а по успішній війні звернулися проти Австрії. В 1914 р. сербський студент убив австрійського наслідника престола в Сараєві, столиці Боснії, де дало початок до світової війни. Серби пережили тоді усі страхіття війни, втратили цілу свою територію. Але на конгресі в Версаю обеднано цілу сербську територію в одну державу, а в новій державі, Югославії, мали серби провід.

Болгари здобули свою державу щойно 1878 р. Однаке, їхня національна територія не була обеднана. Болгари сперечалися з румунами за Добруджу, зі сербами та греками за Македонію. Війну з турками 1912 р. виграли, але дійшло до конфлікту між союзниками, румунами, сербами і греками з одної сторони, а болгарами з другої. Болгари програли і ця поразка поставила їх у світовій війні по стороні центральних держав. Поразка центральних держав, означала поразку і Болгарії.

## РОСІЯ.

Від Віденського Конгресу кордони Росії в Європі майже не міняються, але ціле те століття Росія веде інтенсивну політику на Балкані. Іде їй про те, щоб добитися до Середземного моря, здобути протоки Босфор і Дарданелі. Нерозвязала це питання і перша світова війна по причині російської революції 1917 р. Зате в Азії Росія підбиває щораз нові простори. Здобуває Закавказзя, сам Кавказ, по довгих боях в гірськими народами, Туран, Туркестан, стає на кордонах Персії, а в Памірі стрічаються прикордонні російські стійки з англійськими. Це зближення Росії до Індії затривожило Англію і вона в політичних комбінаціях все стойть по противній стороні ніж Росія.

Щоб зблизити свої сибірські землі Росія буде найдовший на світі залізничний шлях (7.000 км). Але кінчився він у пристані Владивостоці, що п'ять місяців на рік перебуває під льодом. Росії необхідне тепле море. Тоді вона добуває дозвіл від Китаю, побудувати залізничний шлях через Манджурую, до Порт Артуру. Буде її, а Порт Артур розбудовує у воєнну фортецю.

Це висунення російського володіння далеко на південь, стрівожило Японію. У 1904 р. приходить до японсько-російської війни. Росія не мала ще закінченої сиб. залізниці, не могла доставити якслід воєнного матеріалу і по невдачах на манджурських теренах пішла на мир з Японією. Японія одер-

жала половину острова Сахаліну, Корею. Манджурію повернено Китаєви. Розбита на Далекому Сході Росія звертається знову до європейських справ і в 1914 р., була готова до війни.

Росія (і Туреччина) була одинокою державою в XIX ст. в Європі, де був абсолютизм. Щойно в 1861 р., в Росії скасовано кріпацтво. Через те опізнення російська суспільність мала дивний склад. Верхи творила чисельна верства поміщиків і інтелігенції. Інтелігенція була високо освічена і трималася ліберальних поглядів. Міщанство і купецтво багате, але неосвічене, темне. Нарешті міліонові маси безправного селянства. І такий стан існує тоді, коли в зах. Європі вже народи жили конституційним життям, коли там живо розв'язувано питання четвертого стану, ішли спроби перебудови суспільства. Російська інтелігенція, особливо нове покоління половини XIX ст., захоплюється тими західноєвропейськими суспільними теоріями. Не маючи спромоги в Росії активно працювати на політично-суспільному полі, інтелігенція попадає в крайності, а найбільш радикальні проекти, часто утопійні, стають їй близькими. Виступає з повною негацією усього дотеперішнього (нігілісти), вона стає прихильником революційного перевороту. Але не має вона за собою народніх мас, маси не все розуміють її, надто велика між ними духовна прірва. Тож організуючись в підпільні організації мусить обмежити свою діяльність до поодиноких терористичних актів та до праці в низах. Десятиліття цеї підпільної політичної праці дали вкінці те, що по програмі японській війні дійшло до першої революції. Як вислід — дісталася Росія конституцію. Але ще перед світовою війною настала знову реакція. Та війна принесла зі собою другу революцію 1917 р.

## Америка.

Територія Злучених Держав Північної Америки була майже до кінця XVIII ст. колонією Англії. Щойно 1776 р. розпочали колоністи під проводом Вашінгтона війну з Англією і виграли її. Було первісно 13 держав (стейтів), які злучилися в одну державу. Нова держава обіймала землі поміж східним побережжям і рікою Місісіпі. Але прибували нові колоністи і колонізація іде щораз далі на захід, вкінці добивається до західних берегів континенту, до Тихого Океану. Рівночасно поширяються межі держави на півдні. Повстають нові держави, які зєднуються з попередніми тринацятма, зєднані держави щораз ростуть. Цей згіст завдають Спo-

лучені Держави головно еміграції з Європи, що в XIX ст. особливо зростає. У 1800 р. Америка числила 3.1 міліонів населення, в 1820 р. 7.8 міл., 1860 р. 27 міл., 1900 р. 67 міл., 1945 р. 130 міл.

Вже на початку XIX ст. Сп. Держави стають в Америці на перше місце. У Південній Америці тоді ішла боротьба за визволення, вона не хотіла бути колонією Європи. Європейські держави хотіли втрутатися в ту боротьбу і задергати колоніальну залежність півд. Америки. Тоді президент Спол. Держав півд. Америки Монро кинув гасло: «Америка для американців» і півд. Америку залишено, вона здобула собі свободу.

На початку Сп. Держави були рільничукою державою. Але коли в Європі розростається фабрична промисловість, переходить вона і до Америки. Завдяки надзвичайно великим природним багатствам, Америка скоро розбудовує промисловість. Потреба в робочій силі була велика, хто не мав праці в промисловості, міг знайти працю на ріллі, вільної землі було багато. По тій причині в Америці не було промислової кризи, як це було в Європі в тому часі. Але виникають інші труднощі. В північних стейтах працють робітники — білі, свободні, за заробітну платню. Тимчасом південні стейти були переважно рільничі і там, на великих плянтаціях працювали у панів плянтаторів мурини, як невільники. Плянтаторами були білі. Муринів привозили з Африки і від відкриття Америки до XIX ст. ішла торгівля людьми. Причинено її щойно в початках XIX ст. Коли колонізація поширяється на захід і південь і з'являються нові держави, північні держави зажадали, щоби на нових землях не запроваджувати невільництва. Так само ставлять домагання, щоби в усіх Спол. Державах скасувати невільництво. На півночі повстає партія республіканців, що бореться за скасування невільництва, в південних державах організується партія демократів, що обороняє невільництво. У 1861 р. вибрано президентом Лінкольна. Бийшов він як представник республіканців і був гарячим поборником невільництва. Тоді південні держави почали зрывати звязок з північними, виступати зі союзу, злучилися в окремий союз і вибрали іншого президента. У 1861 р. розпочалася громадянська війна між північними і південними державами, що тривала до 1865 році. Перемогли північні держави і невільництво скасовано в цілій державі.

По війні знову розвивається рільництво і промисл, зростає добробут і Спол. Держави стають вже в економіці світу одною з перших держав. З кінцем XIX ст. займають вони деякі

колонії: Гавайські острови, а 1898 р. від Еспанії Кубу, Портопріко і Філіппіни. Рівночасно Спол. Держави щораз більше беруть участь в світовій політиці, росте сфера їх інтересів. Дуже корисним для торгівлі і мілітарного становиська було прокопання Панамського каналу 1914 р. В першій світовій війні беруть вже безпосередню участь на європейському терені.

З двох інших країв Північної Америки Канада належить до Англії і від 1867 р., дісталася права домінії; Мексіко, колись еспанська колонія є самостійною республікою, як усі країни Південни Америки.

### **Південна і середня Америка.**

Бразилія була колонією Португалії, усі інші країни південної і середньої Америки належали до Еспанії. Колоніяльна політика еспанців була жахлива. Вони лише визискували місцеве населення (індіян і мішанців), занедбали господарство, не допускали до свободної торгівлі. Коли Наполеон зайняв Еспанію, в колоніях розпочинаються повстання. Речником боротьби за свободу стає уроженець краю Венецуелі Болівар. Він ставить собі за зразок Вашингтона і довгі роки бореться за визволення колоній. Зеднати усі визволені колонії. Боліварові не пощастило, але всі колонії зірвали звязок з Еспанією, і повстає цілий ряд самостійних держав. Усі держави південної і середньої Америки були республіками. Одна з них - Болівія, дісталася назву в пам'ять Болівара.

В Бразилії спершу панують португальські королі, прибули сюди утікаючи від Наполеона. В 1822 р. за прикладом інших країн проголошено Бразилію самостійною державою, признала це і Португалія 1825 р., а король Дон Педро прийняв титул цісаря. У 1889 р., перетворилася Бразилія на республіку зеднаних держав Бразилії.

### **Азія.**

Як і інші частини світу, так і Азія стала в значній частині колонією Європи. Цілу північ зайняла Росія. Індія належала до Англії. Західна Азія належала в ХІХ ст. ще до Туреччини. Персія була самостійною державою, але без значення. На її терені схрещуються інтереси двох держав, з півночі Росії, з півдня Англії, що до неї належить недалекі Індії і Белюджістан. Одиночні держави Азії, що з ними мусила Європа числитися, були Китай і Японія.

Китай — країна тисячлітньої культури. Але в XIX ст. положення Китаю було таке, що Європа перегнала Китай, особливо в галузі техніки. В Китаю від століть зазначився застій і він зовсім замкнувся від чужинців. Але європейські держави не залишили Китай, навпаки, змусили китайців відкрити декілька пристаней для європейської торгівлі. Пізніше європейські держави, Англія, Франція і Німеччина займають частини східного китайського побережжя і там творять свої торговельно-військові факторії. Росія дістає дозвіл від Китаю побудувати залізницю в Манджурії і вона продовжує свій сибірський шлях до пристані Порт Артур над південним вже морем. До європейських держав прилучається і Японія. Вона розбиває у війні Китай і забирає собі острів Формозу і Корею. У XX ст. прийшло де великих змін у Китаю. Ціарську династію відсунено від престола, проголошено республіку, Китай ступив на шлях реформ.

Японія пішла іншим шляхом ніж Китай. Спершу вона замкнулася перед чужинцями. Причалюють там спершу Голяндці, а в 50-тих роках американці. Але в 1867 р. в Японії стався державний переворот. До того часу ціsar не мав влади в державі, але його майордом. Тепер ціsar усуває майордома і сам бере владу в руки, рівночасно старається зробити державу сильною і реформує її на європейський лад. Впроваджує європейський промисл, машини, пошту, заїзниці, календар, парламент, військову службу. Японія в галузі техніки доганяє Європу і стає сильною державою. Сусідство Росії в Манджурії стає їй небезпечне. Вона зважується на війну з Росією в 1904 р. і виграє її. Тоді осідає твердо на азійському континенті і забирає під свій вплив, крім Кореї і Манджурії та щораз сильніше натискає на Китай. Японія хоче стати провідною азійською державою, захопити Китай в свої руки і — часом — позбутися тут на Сході європейських держав.

## Європейська суспільність на переломі XIX. і XX. ст.

Дев'ятнадцяте століття є одним з найяскравіших в історичному розвою Європи. Ні в одному з попередніх століть не змінилися так основно політичні, суспільні, господарські умовини, а також і в науковій ділянці, як саме в XIX ст. Велика французька революція була початком великих змін на політично-суспільному полі. Змінено політичний устрій,

на місце абсолютизму приходить конституційний устрій. У суспільній ділянці настали не менші зміни: знесено останки середньовічного феодалізму, скасовано кріпацтво і панщину, народні маси перший раз стають повноправними громадянами. В дальшому суспільному розвою повстає новий четвертий стан — робітничий.

Взагалі XIX вік характеризує виступ маси, демосу (демос = народ). Не королі чи якось суспільна кляса має виключне право на владу в державі, але владу хоче перебрати тепер цілий народ в свої руки. Він вибирає послів і, як своїх представників, висилає їх до парламенту. Та »масовість« стала необхідним явищем і ми зрозумімо це, якщо візьмемо на увагу те, що ні в однім столітті не зросло так сильно число населення Європи, як в XIX ст. З початкових 180 міл. було 540 міл. через сто літ. Завдяки тому, Європа могла вислати міліони колоністів до Америки і інших частин світу та завоювати світ. В самій же Європі ті міліони людей не могли лишень приглядатися до подій, але самі беруть участь в творенні нових форм життя. Звідси і необхідна демократизація цілого життя.

### Винаходи.

Цей надзвичайний зрість населення завдячує Європа розвоєві наук зокрема розвоєві техніки. Парову машину винайшов шкот Ваттце 1784 р., але щойно в XIX ст. її загально примінено у фабриках. В 1800 р. було в Англії (найскорше) 32 фабрик-ткацень, де працювала вже парова машина, у Франції було 1815 р. двадцять фабрик, де були парові машини, 1820—65, 1830—615, 1848—4.500 і т. п. Парова машина дала спромогу створити велику промисловість. При фабриках зосереджуються тисячі і тисячі робітників, вони осідають по містах, де мають заробіток, а через це зростають міста надзвичайно швидко. Париж в році революції (1789) мав 650.000, Лондон 864.000, з кінцем XIX ст. чисельть вони 3,600.000, 6,600.000. Разом із фабриками розвивається сильно гірництво, бо фабрики потребують сирівців: вугілля, заліза і т. п. І знова нові тисячі людей знаходить тут працю. Повстає новий, четвертий стан — робітники. В першій половині XIX ст. лишень в західній Європі робітничий стан є помітніший, бо тут виростають щораз численіші фабрики, але вже в другій половині того ж віку робітниче питання стає основним питанням усіх держав і народів Європи.

Примінення парової машини на залізниці (Стефенсон, 1825, Англія) і на кораблі (Фультон, 1807, Америка), зміняє

знову основно сполучення. Коли в XVIII ст. подорожування в Європі не було скоріше ніж за римських часів, то в XIX ст стала комунікація відразу в кілька, а то й кільканадцять разів швидша. Притім можна було перевозити легко велику кількість людей чи товарів. Залізницею і пароплавами їздили тепер не лише люди але, що важне, нові засоби комунікації дають спромогу скоро спровадити різні товарі із найдальших закутин землі, у першу чергу необхідні харчі для великих міст та сирівці до фабрик. Щойно тепер міста могли зростати, мали запевнену доставу, а з другого боку Європа має спромогу завоювати світ, усюди доходить її купець.

Сто літ по винаході парової машини винайдено динамомашину (Сіменс 1867, Німеччина) і її примінено до промисловості та транспорту. Тоді розвинулася промисловість навіть в тих краях де не було необхідного вугілля, заступає його сила води (турбіни). Телеграф (1834) і телефон (1861) доповнили попередні винаходи, а для сполучення і торгівлі стали вони необхідні. Газ, нафта пізніше електрика освітлюють міста і дають їм зовсім інший вигляд, що його не мали ніколи раніш.

Рівночасно зі зростом технічної фізики іде неменш величавий розквіт хемії і електрохемії. 1808 р. пощастило перший раз розкласти тіла на атоми (1945 р. розбито вперше атоми). Повстає дуже різноманітна хемічна промисловість, винайдено анилінові фарби необхідні в текстильній промисловості, виробляють щораз успішніші ліки, німецький хемік Лібік стає творцем агрохемії. Рільництво може тепер користуватися штучними угноєннями. Продуктивність його стає втрое більшою, що знову дає спромогу виживити густіше населення Європи. Величезний переворот у воєнному промислі зробив винахід динаміту Ноблем (Швеція). Чи не з кожним роком прибувають нові винаходи та удосконалення. Усі вони стали основою такого технічного розвою Європи, як ніколи раніш.

### Капіталізм.

Побіч участі народних мас в житті XIX ст. (демократизація), другою характеристичною прикметою того ж століття є грошеве господарство т. зв. капіталізм. Правда, грошеве господарство було відоме вже значно раніш. Вже при кінці середньовіччя з'являються банки і далі, то гріш грає щораз більшу роль. Однаке, ніколи хоч би приблизно не дійшло до такого розвою грошевого господарства, до казкового вправду, нагромадження грошей і золота, як саме в XIX ст. Повстає неначе »горячка золота« і погоня за матеріальним достатком,

головно серед нової промислово-торговельної буржуазії. (Запас золота в другій половині XIX ст. зріс з 10 міліярдів у 1850 на 52 міліярди марок з кінцем століття, а оборот світової торгівлі в XIX ст. зріс з 2 на 80 міліярдів марок).

Повстають величезні банки (один з найстаріших Англійський Банк з 1694 р.). Деякі з них державні, видають «банкові ноти» — паперові гроші. Кожний виданий паперовий гріш має покриватися золотом зложеним у банку. Інші банки організуються в тій цілі, щоб підтримати чи розвинути промисловість, рільництво і т. п. (рільничі, промислові банки), ще інші організують ощадності (щадниці). Повстають акційні товариства. Для введення в життя якогось підприємства н. пр., будови і ведення фабрики, копальні, залізниці і т. і. твориться спілка. Вона видає «акції» себто посвідки участі в тім підприємстві. За набуті гроші з продажу акцій повстает підприємство. Якщо воно добре розвивається, тоді усі, що мають акції, дістають »дивіденду« — зиски з підприємства. Підприємство може піти то добре, то слабше, або і цілком упасти, тож і вартість акцій є різна. Для торгівлі акціями та взагалі цінними паперами, валютами, зорганізовано біржі. Там продають і купують ці різні вартісні папери, як і інші продукти світової торгівлі. У далішому розвою повстають »трести« (Америка), ще є спілки якоїсь галузі промисловості. У той спосіб трест володіє нераз вповні випуском якогось продукту і диктує свої ціни. Великий вплив на розвій капіталізму мала доктрина англійського економіста Смітса про свободу економічного життя, про вільну конкуренцію. Для торгівлі таке значення мала т. зв. »менчестерська система« про вільну торгівлю між державами і країми, без прикордонного мита. Обидві доктрини повстали в Англії, бо Англія перша впровадила парову машину до фабрик і не боялася конкуренції. Але цей лібералізм в економічному житті, що наслідував лібералізм в політичній ділянці, хоч причинився до економічного розвою, мав і лихі сторінки. Цілі верстви біднішого населення, теоретично рівні, не могли мірятися з міліонерами в економічному житті, в конкуренції в тій ділянці. А навіть економічно слабша держава не могла видергати конкуренції сильнішої. Тому вже в другій половині XIX ст. слабші держави бороняться митом, замикають свої кордони для довозу товарів з чужого краю, а стараються розвинути свою промисловість.

Цей надзвичайний розвій капіталізму має свої добре і лихі сторінки. Як добру сторінку треба зазначити те, що саме капіталізм дав спромогу технічної розбудови Європи і охоп

пти під її вплив цілу земну кулю. Без величезних грошевих вкладів це було б неможливим.

Але були і лихі сторінки. В суспільнім житті цей надмірний розвій капіталізму довів до загострення суспільних протиріч, до протиставлення нової, промислово-торговельної буржуазії, і — усіх бідніших станів, а, зокрема, четвертого, робітничого стану, пролетаріату. Цей розділ особливо загострювався, як по роках добрих приходили лихі роки кризи і тоді тисячі стягнених раніш робітників залишалися без праці. Приходило питання безробіття. А були ці кризи нераз карагідні, бо повставали зі звичайних банкових спекуляцій чи з надмірної погоні за зиском.

### Суспільне питання.

Перед великою французькою революцією про правовий стан людини в суспільстві в першу чергу вирішувало походження. Шляхтичем був і шляхетські права мав той, хто уродився шляхтичем. Окремі привілеї мало також духовенство з огляду на свій стан. Щойно революція знесла родові привілеї, згідно з гаслом про рівність людей: «свобода, рівність, братерство». Ці провідні думки фр. революції переймає з часом вся прора Европа. Але дальші роки, розвій фабричної промисловости і капіталізм витворили нові суспільні кляси. Діляться ці кляси не за походженням, але за маєтковим станом і заняттям. Повстають кляси: 1. Підприємці (власники фабрик, копалень, великі купці, банкери). 2. Великі земельні власники (дідичі, поміщики). 3. Середній стан (міщанський: ремісники, дрібні купці, селяни, інтелігенція, урядовництво). Духовенство, згідно з маєтковим станом, частинно входить до третього, частинно до другого стану. 4. Робітники і безземельні селяни. Між робітників попадають самостійних раніш ремісників, що їх варстти праці знищили фабрики.

Очевидно, в кожнім суспільстві мусить бути поділ на стани, згідно зі заняттям, але тут цей поділ витворив і велику різницю в житті. Два перші стани користуються всіми здобутками, які дає життя, живуть вигідно, мають вплив на державне життя, керують у дійсності цілим життям так, як колись два перші стани перед революцією. Двом іншим станам, хоч теоретично рівним, здебільшого проходить життя на тяжкій боротьбі за життєве існування, тим самим і політичне їхне значення дуже невелике.

У східній і південній Европі, де слабо розвинена промисловість, де до половини XIX ст. була панщина, незавидна

була доля селян навіть і по скасуванню панщини. Селянам приділено, звичайно, найгірші землі. Їх працю і далі використовують за безцінь сусідні поміщики. Коли село розростається, йому не стає праці дома, і селяни шукають заробітку, емігрують. З російської держави еміграція звертається головно на Сибір, з південної Європи і Австрії — до Америки. Еміграція йде зовсім неорганізовано, ніхто селянами не опікується. Розкидані по селах селяни не мають таких організацій, як скучені на одному місці по містах робітники, тому і попадають часто на еміграції в жахливі умовини.

Четвертий, робітничий стан повстає в містах, де був осередок фабричної чи гірничої промисловості. Примінення економічної теорії про свободну конкуренцію, підштовхує промисловість вперед, але не зміняє положення робітників. Та живучи у скучених гуртах, вони скоро приступають до самооборони, організуються. Найскорше в Англії, де найраніше повстає фабрична промисловість. Але ті корисні зміни в користь робітників приходять дуже поволі і — не всюди, а суспільні протиріччя щораз загострюються. Тоді повстають теорії, щоби на місце вільної конкуренції, завести плянове господарство. Уже в першій половині XIX ст. займаються тим у Франції (Сен Сімон і інші) і у Франції повстає напрямок т. зв. соціалізм. Іде про соціалізацію засобів виробництва себто: земля, копальні, фабрики мають бути власністю загалу (держави). Загал (держава) управильне виріб і розділ дібр.

Ці теорії французьких соціалістів широко розвинув Карло Маркс у своєму творі »Капітал« (1877). Уродився він в Німеччині, але емігрував до Парижу, і тут став відомим як автор »комуністичного маніфесту« в часі революції 1848 р. Опісля виїздить до Лондону. Тутешнє високорозвинене промислове життя дає йому спромогу досліджувати розвій економіки і на тій основі пише свій твір. Маркс висуває таку теорію: для капіталістичного господарства характеристичним є приватна власність засобів виробництва (копальні, машини і т. д.). Головною пружиною капіталістичного господарства є погоня за зиском. Щоб дістати цей зиск, підприємець не платить робітникам повної вартості його праці, лише чисту частину і то лишень стільки, щоб робітник міг вижити (мінімум екзистенції). Надвишку з праці робітника задержує собі. По заплаченню коштів матеріялу, за зужиття машин і т. п., йому лишається з праці робітника чистий зиск. За цей зиск купує фабрикант нові машини, а кожна нова машина зменшує число робітників. Машина працює за робітників, а до її обслуги потрібно не багато людей. Через те росте безробіття.

Наслідком безробіття є знову те, що щораз більше є вільних рук до праці. Праці всім не вистарчає і конкуренція між робітниками робить те, що вони йдуть на працю за щораз меншу платню. Платня знижується. Фабрикант має щораз дешевшого робітника, щораз більше лишається йому зиску, він щораз більше накопичує капіталу. Капітал росте, а рівночасно робітники біdnють. Що до самих підприємств, то більші підприємства перемагають економічно слабші і захоплюють у свої руки. З часом усі засоби виробництва стануть власністю, на думку Маркса, тільки небагатьох людей, а тимчасом, поряд із цим, ітиме дальше зубоження робітництва.

Разом із цим велика земельна власність посилюватиме пролетаризацію селянства.

Маркс тримається твої думки, що цілий суспільний устрій залежний виключно від продукції. Інші умовини продукції змінять суспільний устрій. Європа йде, з одного боку, до щораз більшого збагачення (капітал росте), а з другого боку, до щораз більшої пролетаризації широких верств населення і це мусить довести до перевороту, до соціальної революції. А тоді пролетаріят захопить владу в свої руки (диктатура пролетаріату) і створить новий соціальний лад: не буде приватної власності на засоби виробництва — вони будуть соціалізовані, праця буде оплачуватися повністю. Соціалізація охопить цілість життя, усюди приміниться рівність, кляєвська різниця зникне, настане комунізм.

Ці теорії і передбачення Маркса про повну пролетаризацію і необхідність соціальної революції не справдилися. Навпаки, завдяки робітничим організаціям і реформам зі сторони держав, положення робітників у західній і середній Європі покращало, так само не прийшло до пролетаризації села, а найбільш продуктивною економічною одиницею на селі виказалася не велика земельна власність, а середня селянська. Однаке, з кінцем XIX ст. майже цілий робітничий рух під вплив марксизму тим більше, що в Лондоні засновує Маркс міжнародну робітничу організацію, перший інтернаціонал. У ХХ ст. соціалізм щораз більше стає речником революційної політики. Соціалістичні посли беруть участь у парламентах, де виборюють щораз дальші права четвертому станові. Коли міністрами стають соціалісти при кермі державного життя, приходить до щораз більшої демократизації і соціалізації життя. Процес соціалізації відповідних ділянок економічного життя в західній і середній Європі не закінчений, він іде далі. Його перервала перша і друга світова війна. Саме тепер дискутують, у парламенті в Англії

про соціалізацію численних господарчих ділянок у цій клясичної країні, звідки пішов перед століттям цілий робітничий рух.

### Національне питання.

Визвольні змагання народів Європи, що не мали своїх держав, ішли дальше і не закінчилися в XIX ст. Правда, суспільні питання здавалося, на якийсь час відсунути національні питання. Але це могло відноситися лише до західної і частинно середньої Європи. Для цих народів було самоозрозумілим своя держава, вони її мали, мали різко визначене національне обличчя і національну гордість. Німеччина і Італія обедналися, вони теж осягнули свої ідеали з 1848 р. Але для Сходу Європи, зокрема для словян, національні справи були ще далеко не вирішенні, бо хоч на Балкані в XIX ст. повстали три словяnsькі держави (Сербія, Чорногора і Болгарія), але і вони не обеднували національно всіх їхніх територій. А всі інші словяни (крім москалів), не те, що не мали своїх держав, але жили в тяжких умовах. Тому для них визвольна боротьба за свою державу стає найважливішою. У першій світовій війні це питання виступило дуже різко і Європа та Америка стараються розвязати його, проголошуючи устами президента Більсона право народів до самоозначення.

### Політичне життя.

Протягом XIX ст. політичне життя Європи розвивається під впливом ідей, які висунула перша французька революція. Головним домаганням є конституційний устрій. У другій половині XIX ст. вже всі європейські держави мали конституцію, за виїмкою Росії і Туреччини, що запровадили її щойно 1905 і 1908 р. Франція (1870) і Швейцарія були республіками, усі інші держави конституційними монархіями. Загально, життя демократизується, приходить щораз нові, ліберальні реформи. Те, що у XX ст. здається вже самоозрозумілим, як особиста свобода, рівність усіх перед правом, участь усіх у політичному житті, незалежні суди (присяжні), свобода віри, слова і всі ці основні права кожної конституції, усе те приходилося здобувати в XIX ст. в довготривалій тяжкій боротьбі. Отже, значення XIX ст. в політичному житті Європи надзвичайно велике. Тоді повстала та нова база, що на ній основується нинішнє політичне життя.

Парламентарний устрій має між іншими ту заслугу, що призвів революції так часті в першій половині XIX ст. У цьому ж столітті поставлено питання рівноправності жінок.

Жінки дістали рівні права не лише у ділянці праці, доступ до студій і урядів, але й виборче право. (Це питання в різних країнах різно розвязане).

### Наука.

У ділянці наук у XIX ст. зроблено дуже багато. Створено нові галузі наук, інші поглиблено. Особливо розвинулися природничі і технічні науки та історія. Взагалі, характеризує цей вік поглиблення історичного змислу, розуміння ідеї розвою у всіх ділянках життя. Властивий науці історії відкриваються зовсім нові терени. Відчитано єгипетські гіерогліфи, клинове письмо, розкопано цілі культури з перед тисяч літ, відчитано їх історію. Завдяки археології, етнології, соціології стає зрозумілим життя передісторичних часів, а рівночасно розяснюються і новіші сучасні часи.

Удосконалена техніка наукних приладів дала змогу глибше заглянути в природу. Величезні телескопи, спектральна аналіза, причинилися до кращого пізнання будови всесвіту. Глибокі копальні, геологічно-географічні студії, наукові подорожі розяснюють історію і вигляд землі. (Відкриття незнаних земель центральної Африки, Свен Гедін в рр. 1900—1908 просліджує середню Азію, Пірі 1909 дістается до північного бігуна, 1911 Амудзен до південного). Удосконалений мікроскоп відкриває тайни природи (розвій біології, дрібно-устрой, основні праці Пастера) і це звертає медицину на нові шляхи. Гігієна життя підноситься так, що в XX ст. статистика виявляє вже великі зміни. Коли в 1901 р. 20% немовлят умирає, то в 1935 р. лише 7%, пересічний вік людини в 1880 р. виносив 58 літ, в 1910—63 роки. Техніка, що зовсім змінила вигляд XIX ст. в порівнанні з попередніми, далі розвивається надзвичайно. На переломі ХХ ст. бензинові мотори дають нові можливості. У 1900 р. піднімаються перші »Цепеліни« над Боденським озером (2 моторові, по 16 П. С., скоро 28 км), в 1904 р. перша спроба з літаком в Америці (Врайт), в 1909 Блеріо перелітає перший раз канал Ліманш. Залізниці в 1913 р. мають вже довжину 1 міл. км. і швидкість поїздів доходить до 120 км.

Як відкриття Ньютона дали, між іншими, поштовх до розвою радіоналізму в XVIII ст. так і в XIX ст. цей надзвичайний розвій наук викликав погляд, що експериментом, досвідом, розумом можна буде дійти до розкриття усіх таємниць природи. Отже, тепер не лише у науці ставиться на першому місці розумовий напрямок, але і в мистецтві: дійсність (=реальність), природа (=натура), те, що можна пізнати

досвідом, це має бути основою дослідів, темою наук, філософії і мистецтва. Звідси і назва напрямків реалізм і натуралізм.

У звязку з таким поглядом, у філософії виступає сильніше напрямок т.зв. матеріялізм. Матеріялізм визнає лише «матерію», як одиноко дійсну річ. Не визнає нічого позаземного, божественного. Не Бог створив світ, але світ повстав сам з матерії. Матеріялістичний світогляд перейняв Маркс і тоді цей світогляд поширився в більшості соціалістичних партій.

Але побіч матеріялістичної філософії розвивається й ідеалістична. Фіхте, що навязує до Канта, Шелінг, Шопенгауер, Гегель ідуть цим шляхом. Великій відгомін викликав філософ Ніцше. Він підмічує лихі сторінки «масовости» в житті, яку приніс зі собою XIX ст. і підкреслює значення сильної одиниці, що є всім і мусить виступити проти маси. Ніцше попадає в крайність, ідеалом його є одиниця, що дійде до сили «надлюдини».

### Мистецтво.

У поезії виявляється реалізм і натуралізм у той спосіб, що поети чи письменники малюють світ так як його безпосередньо бачать, хоч би та дійсність була нераз дуже прикрою. Літературний твір має бути відбитком життя. Щоби вірно представити життя, найкраще надається повість і новеля, і тому ті роди творчості розвиваються найбільше. Так малює сучасне життя Англії великий повістяр Дікенс, у Франції Золя, в Росії Толстой. В українській літературі тим шляхом ідуть Нечуй-Левицький, Мирний і Франко. Розвій психології як науки дав нові поштовхи до пізнання людської душі. Письменники намагаються розкрити людську душу, представити її змагання в житті, повстає психологічна повість (Достоєвський). У драмі в цій ділянці найбільшим мистцем був Ібсен.

Але вже на переломі XIX і XX ст. визначаються нові напрямки, новоромантизм (Леся Українка), імпресіонізм (Коцюбинський, Стефаник), символізм (Кобилянська), експресіонізм (Слісаренко).

У музиці також повстають великі зміни. У Німеччині виступає Ріхард Вагнер, він творить музичну драму. На його думку, опера не має бути твором, де головна суть у мелодії, а слова є неначе додатком до музики. Вагнер сам був музикою і поетом, сам писав слова до своїх опер і творив їх так, щоби слова і музика творили нерозривну цілість. Спів повинен бути як музична мова, музичні мотиви ілюструють суть драми. Вагнер поширив форми гармонії і недодержується класичних форм. Тим шляхом пішли Лішт і Р. Штравс, що є творцями

т. зв. програмової музики. Музика, хоч без слів, має намічений текст, ясно означено програму. Але в опері шлях намічений Вагнером не удержався, посереднім шляхом пішов Пучіні і інші.

З різних родів мистецтва в XIX ст. найслабше розвинулася архітектура. Проте, це мистецтво, що його стилі міняються раз на століття. Ні XIX, ні XX досі не створили нового монументального стилю. В архітектурі переважають будови, що мають практичне призначення, як залізничні двірці, мости, банкові і купецькі domi, фабрики. У більш стилевих будовах на другому місці стоїть декоративний момент і взагалі, почуття краси, на першому місці виступає проблема, як охопити і практично використати простір. Стиль примінюється до нових матеріалів заліза і бетону. Нові будови характеризує більш змагання зробити їх практичними, ощадно побудувати, на другім місці стоїть — будувати гарно.

У різьбі є декілька великих представників, що йдуть новими шляхами. І тут пробивається змагання перейти до реалізму (Роден-Франція, Клінгер-Німеччина). Особливо стараються мистці сколіти рух життя. (З українців уже в ХХ ст. світової слави різьбар Архіменко).

**Маллярство.** Розвиток маллярства ішов шляхом наміченим загальними вимогами доби: мистець має змалювати реалістично, малювати світ, що його оточує. Сюжети (теми) звичайні, з природи, зі щоденного життя. Але докладно спостерігаючи навколошній світ, мистецтво вносить свої зміни. Інакше розташовані світла й тіні на обличчі людини в комнаті, інакше в повному відкритім свіtlі. Малярі підхоплюють найдрібніші відтінки (нюанси), навіть непомітні для невправного ока (маллярство в «Ілленері»). Приходить теорія, що око є мозком маляра і предмети треба малювати не так, як їх бачить розум, але так, як їх, згідно з враженням = імпресією, передає око. А образи не мають гостро зазначених контур, фарби заливають їх. (У колесі, що крутиться, не бачимо шпиць, але бачимо колесо як однотільний кружок.) Повстає т. зв. імпресіоністичне маллярство. Початок його у Франції (Манет 1870, з українців до імпресіоністів належать Новаківський, Труш, Буцманюк, Козак, Мороз).

Але як у поезії, так і в маллярстві, з кінцем століття починають зміні. Мистця не задовольняє вже завдання змалювати лише реальні предмети. Малярі звертаються — подібно як романтика — до таємничого, до чудесного, до того, що глибоко порушує чуття. Мистець хоче дивитися не оком тіла, а оком душі. Річ змальована в картині має бути лише символом

туги душі до чогось позапредметового, до ідеалу, звідси назва символізму (Беклін).

Але, коли малляр дивиться на світ не оком тіла, а оком душі, то навколоїшній світ для мистця стойть тоді на другому місці. Повстає новий напрямок експресіонізм, де мистець зовсім не ставить собі завдання зобразити природу. Для нього неважні гра кольорів, навіть перспективи. Увагу свою мистець звертає виключно на лінії і площині. Повстають ще менш замітні напрямки як кубізм і футуризм.

## Італійсько-турецька (1911) і четверта балканська війна (1912-1913).

Неначе вступом до світової війни були дві протитурецькі війни: італійська і балканська. Їх вдалося обмежити до льо-кальних воєн. Італійці, користуючи з повного розвалу турецької держави, розпочали війну за Тріполіс і здобули його. Для перелюдненої Італії він ставав важливою колонією.

У 1912 р. зірвалися знову до бою проти Туреччини балканські держави. Метою війни було позбутися вже раз турецького володіння в Європі, визволити всі народи та розвязати вкінці т.зв. балканське питання. Турків зовсім розбито. Але при поділі добутих земель виникли суперечки за Македонію і інші землі з Болгарією, і всі союзники вдалили тепер на Болгарію. Болгар розбито. З цього скористали турки і відбили територію по річку Маріпу і місто Адріянополь. Інші здобуті землі поділили поміж собою Греція, Сербія і Румунія. Щоб не надто скріпилися балканські держави, під впливом центральних держав, створено нову державу Альбанію.

У цей спосіб Балкан був наново поділений. Але заспокоєння не було. Болгари були невдоволені, бо у них відіbrane були здобуті раніше землі. Македонія далі зостається спірним теренем, і там вибухають повстання. Боснія і Герцоговина, національно сербські, залишилися під Австрією. Створення Альбанії, що була під впливом Австрії, вказувало, що Австрія, а за нею Німеччина, не думають припинити своєї експансії на Балкані і на близький Схід. Ця політика була одною з головних причин світової війни.

## Перед першою світовою війною.

XIX ст. передало ХХ ст. досить тяжку спадщину. Не було розвязане балканське питання, що вже викликало стільки воєн у XIX ст. Балканські словянини ще частинно були під турецьким володінням, так само інші словянини, що жили під чужим володінням (Австрії і Росії) бажали визволитися. Отже питання словянських народів було одним з тих, що стояло тепер на одному з чільних місць. На Заході далі продовжується французько-німецька ворожнеча, що розпочалася 1870 р. Щораз більше тривожить Європу зрист німецького імперіялізму. Крім великої сухопутньої армії Німеччина починає тепер розбудовувати флоту. Розвиваючи сильно промисловість і торгівлю та підшукуючи в світі теренів збуту, Німеччина стає небезпечним суперником інших держав. Тому, що колонії, які мала Німеччина, були щойно в розбудові і, взагалі, не мали великої вартості, Німеччина звернула свою увагу на азійський Близький Схід. Володіли ним турки, до Туреччини належала ціла західна Азія аж по кордони Персії. Туреччина по останній балканській війні (1878) відсунулася від західних держав, вони не дали їй тоді допомоги. З цього користає Німеччина, вона наближається до Туреччини, дістает господарські концесії, німецькі офіцери реформують турецьку армію, дістает також дозвіл на будову такої важливої залізничної лінії як Мала Азія — Багдад до Перської затоки. Це посередне зближення Німеччини до англійських колоній (Єгипет, Індія) стривожило Англію. Так само вороже ставиться до цієї акції і Росія, бо Німеччина хоче взяти під свій вплив Балкан, що був переходовим тереном з Німеччини до Азії. Тимчасом Росія зовсім не думала відмовитися від своїх балканських плянів. Та орієнタルна політика Німеччини була дуже небезпечною, бо зачіпала інтереси аж двох великих держав. А був час ще раніш, що Англія хотіла зблизитися до Німеччини. Було це тоді, коли Росія по невдачній третій балканській війні (1878), знову звернула більшу увагу на Азію. Там захоплює вона Манджурію (1900) і Порт Артур, рівночасно веде активну політику і в центральній Азії. Англія провадила тоді війну з бурами і запропонувала Німеччині союз, що був спрямований проти Росії. Союз остаткови міг бути трівким, що складала його найбільша морська сила з великою сухопутньою силою. Але Німеччина відмовилася, навпаки, почала велики зброєння на морі і звернулася до турецьких справ. Тоді Англія шукає інших шляхів. Росія по японській війні і революції (1905) ослабла, її політика в

Азії стала менш агресивна. Тоді Англія порозумілася з Росією, розмежовано сферу впливів у центральній Азії і обидві держави однаково були зацікавлені німецькими плянами на Балкані і в Туреччині. Уже в 1904 р. Англія склала союз (антант кордіяль) з Францією, в 1907 р. складає Англія такий же союз з Росією. У той спосіб повстала т.зв. »антанта«, союз держав, звернений проти союзу центральних держав. Німеччина і Австрія були оточені: Франція і Англія на заході і на півночі (морем володіла Англія), Росія на сході, на півдні балканські держави, що ішли враз з Росією і Італія, яка перейшла на сторону антанти. Дипломатична підготова була скінчена.

## Перша світова війна 1914-1918.

Безпосередньою причиною світової війни було вбивство австрійського наслідника престолу Франца-Фердинанда. Убив його сербський студент у Сараеві 28. 6. 1914 р. Австрія вважала, що атентат, — це діло Сербії і поставила гострі домагання до Сербії. Сербія не прийняла їх, і тоді 28. 7. Австрія виповіла війну Сербії. А що Сербія боронила Росія, то війна зі Сербією означала рівночасно війну з Росією.

Англія запропонувала мирову конференцію в справі конфлікту, але Австрія і звязана з нею Німеччина бачили, що вони стоять самі і на конференції програли б відразу справу, тому не згодилися на конференцію. До того ж, в обох державах були сильні партії, що хотіли війни. По відкиненню англійського посередництва війна була неминуча. Німеччина, як союзник Австрії, виповіла війну Росії (1. 8.) і Франції (3. 8.). Коли ж Німеччина зломила нейтральність Бельгії, і її війська перейшли кордони Бельгії, щоб з півночі вдарити на Францію, тоді Англія, в обороні Бельгії, виповіла війну Німеччині (4. 8.).

По стороні центральних держав стояли: Німеччина, Австрія, в осені 1914 р. прилучилася Туреччина, а від 1915 р. Болгарія. По стороні антанти були: Франція, Англія, Росія, Сербія, Бельгія, від 1915 р. Італія, в 1916 р. Румунія, 1917 р. Америка. Також майже всі інші держави світу виповіли війну Німеччині, але активної участі не брали.

### Рік 1914 — 1915.

Німецький план був такий, щоб спершу наступати на Францію, розбити її, а тоді розпочати офензиву на сході. А

що східний кордон Франції був сильно укріпленим, німці, щоб скоро зломити французів, вирішили обійти його і через Бельгію вдарити на Францію. Бельгію залила німецька армія, здобула її, і скоро посувалася до середини Франції, до Парижу. Французькі і допомічні англійські війська уступають, і німецькі передні патрулі зближилися вже на 30 км до перших укріплень Парижу. Вирішальний бій відбувся коло ріки Марни. Французи (ген. Жофр) стягнули тут головні сили і відбили дальший наступ німців та відкинули їх аж за ріку Есну. Тут і устійнився фронт. Французи держали південний і середній відтинок, на півночі, до моря, стояли англійці. Більших, вирішальних змін тут не було, аж до останніх місяців війни. Почалася завзята позиційна боротьба, в стрілецьких ровах.

На сході російські війська зразу почали офензиву. У сх. Прусії офензива не вдалася (відбив її ген. Гінденбург), але в Галичині рос. війська зайняли цілу Галичину по верхи Карпат і дійшли на заході під Krakів. Перемишль, місця фортеця, боронився до березня 1915 р. Але в травні німецько-австрійські війська зачали офензиву (Ліманова, Горлиці) здовж Карпат і відбили російський фронт аж під Тернопіль. І тут устійнилася фронтова лінія, що ішла через Чернівці, Тернопіль, Пинськ, Ригу.

На сербському фронті ішли дуже завзяті бої в трудному гірському терені. Серби удержалися в краю цілій рік. Щойно, коли в осені 1915 р. приступили до війни болгари, сербів розбито і австрійські війська зайняли цілу Сербію. Крім Сербії зайняли австрійці ще Чорногору і Альбанію. Таким способом Балканський півострів був у руках центральних держав і наладано безпосередній зв'язок з Туреччиною і Азією. Греція була наразі нейтральна, в 1917 р. вона стала по боці антанти.

### Туреччина.

Туреччина зачинила морські протоки і, мимо спроб Англії, удержала Дарданелі в своїх руках. Однак, від сторони Єгипту і Месопотамії англійські війська щораз далі посуваваються в глибину.

### Італія.

Італія в травні 1915 р. виповіла війну Австрії. Але непроходимі Альпи не дали спромогу італійцям розвинути офензиви. Фронт відразу спинився над рікою Сочою і тут, доки тривала війна, ішли позиційні дуже тяжкі (в каменистому терені) бої.

У німецьких колоніях веде війну Англія і займає їх. На морі не було великих боїв, бо німецька флота не могла рівнятися з флотом антанти. Англійська флота блокувала Північне море і замкнула Німеччину від звязку зі світом. Німеччина намагається вести війну на морі підводними човнами і ними блокувати доставу до Англії. Спершу війна була для Англії тяжкою, але пізніше винайшли англійці способи до боротьби з підводними човнами і війна стала менш небезпечною. З другого боку, коли Німеччина примінила війну підводними човнами до всіх кораблів і навіть нейтральних держав, це дало причину Америці виступити в обороні свободи моря для невоюючих сторін, і Америка виповіла війну Німеччині 1917 р.

### **Рік 1916.**

Антанта мала звязок зі світом і більші сили, тому вела війну спроквола, щоби замкнену Німеччину вичерпати матеріально і змусити до миру без витрат більших сил. Тому на заході немає значних змін, хоч ідуть завзяті позиційні бої. Ні одній, ні другій стороні не пощастило проломити бойових ліній. Так само спроба німців здобути фр. фортецю Верден не мала успіху.

На сході російська війська пробують зробити офензиву (коло Луцька, ген. Брусілов), але вона не має значних успіхів. Фронт устоявся. У звязку з рос. офензивою виступила проти центральних держав Румунія. Але, як офензива припинилася, німецько-австрійські війська зайняли майже цілу Румунію і в 1917 р. примусили її до миру.

### **Рік 1917.**

Цей рік приніс рішаючі зміни. До війни приступила Америка. Німці на заході завернули на свої дальші укріщення т. зв. лінію Зігфріда. Про успішну офензиву німці не могли вже думати, зате дуже корисні для Німеччини настали зміни на сході. У березні 1917 р. вибухла в Росії революція, фронт по піврічнім ваганні заломився і в Бересті Литовському (1918) складено мир. Східний фронт перестав існувати.

### **Рік 1918.**

У цьому році рішилася доля війни. Хоч на фронтах німецькі і австрійські війська стояли на давніх межах, але їх сили вичерпувалися. У краю недоставало харчів, відчував це навіть вже і вояк на фронті. Настрої були щораз

менш певними за виграну і вже в липні 1917 р. більшість у німецькім парляменті бажала миру. Коли ж 8. січня 1918 р. президент Зеднаніх Держав Америки Вільсон проголосив 14 пунктів, в яких проголошує самовизначення народів, свободу моря, роззброєння, в Німеччині, а в першу чергу в Австрії, зростає бажання миру.

На західному фронті відчувається нова сила, Америка. Через цілий рік Америка стягала воєнний матеріал, військо, і тепер виступила з такою силою (головно танки), що німецькі війська щораз уступають. Пробують ще раз німці тут офензиву, але над Марною вдруге їх зломано і антанцькі війська зачинають успішно йти вперед. Заломилися і інші фронти. Болгари, що мали війну властиво від 1912 р., не в силі були відбити наступ французького десанту зі Сальонік і капітулювали 2. 10. 1918 р. Турки побиті в Палестині, в Сирії піддалися 31. жовтня. На італійському фронті розбито австрійські війська над Піявою (23. 10.) і фронт зовсім розсипався. На французькому фронті положення також стає безвиглядне. Німецькі війська відходять за Рен, у краю вибухає революція. 7. листопада проголошено в Баварії республіку, 9. листопада сталася революція в Берліні, де теж проголошено республіку. Цісар Вільгельм виїхав до Гольландії. 2. листопада німці склали зброю на західному фронті. Війна була скінчена.

### **Версайський конгрес 1919 р.**

Конгрес радив без участі Німеччини. По піврічних нарадах устійнено точки миру: 1) Повне роззброєння Німеччини. 2) Територіальні зміни: Франція одержувала Ельзас і Льотарингію, а на 15 літ копальні в області Саари. По 15-ти роках плебісцит мав вирішити принадлежність краю. Польща одержувала Познанщину, частину Поморя і горішній Шлеск (по плебісциті). Місто Гданськ ставало вільним містом. Німецькі колонії в Африці дісталася під заряд Англія, частину (Того і Камерун) Франція, острови на Тихому океані Австралія і Японія. 3) Воєнна контрибуція 132 міліярди.

### **Австрія.**

Австрію обмежено до німецької території в Альпах. Цісар Карло виїхав, Австрію проголошено республікою. Інші народи б. Австрії творять самостійні держави. Повстають держави: Чесько-Словацька (Чехи і Словаки, президент Масарик), до неї прилучено і Карпатську Україну. Югославія, до неї входять серби, хорвати і словінці. До Юго-

славії переходять усі краї б. Австрії, що їх замешкують ці народи. Прилучено сюди ж і Чорногору. У Галичині повстає Західно-Українська Республіка (1. II. 1918 р., яка 22. I. 1919 р. зеднується зі Східно-Українською Республікою в одну Українську Народну Республіку. Західна Галичина переходить до польської держави, що повстасе з б. польських земель, що були під Росією і Німеччиною. Семигород і Буковина лістаються Румунії. Угорщину обмежено до її етнографічних меж. Італія одержала південний Тироль, Триест і Істрію (пізніше сама заняла Фюме).

Туреччину обмежено до Малої Азії, Царгороду з округою по ріку Маріці. Месопотамію і Палестину дістала Англія (як мандат), Сирію — Франція.

Болгарія втратила деякі землі на користь Румунії і Сербії.

Створено Лігу Народів, що мала стояти на сторожі миру і мирним шляхом вирішувати майбутні конфлікти. Осідком її визначено Женеву.

## Хронологічний перегляд подій 1918 — 1945.

- 1917 — Березень — революція в Росії і в Україні, Центральна Рада, Михайло Грушевський головою Ц. Р.  
" — Червень, перший універсал Центр. Ради.
- 1918 — 22. I. проголошення самостійної Української Народної Республіки (4-тий Універсал).  
" — 30. IV. ген. Павло Скоропадський стає гетьманом України.  
" — 1. II. українці перебирають владу в східній Галичині, Буковині і Карпатській Україні.  
" — 14. XII. гетьман Скоропадський абдикує, владу перебирає Директорія на чолі зі Симоном Петлюрою.
- 1919 — 22. I. проголошено в Києві злуку західних українських земель: Галичини, Буковини і Карпатської України з Українською Народною Республікою.  
" — Україно-російська війна.  
" — Еберт президентом Німеччини.
- 1921 — Мир у Ризі.
- 1922 — Мусоліні займає Рим.  
" — 25. IX. Польща проголошує автономію Галичини.
- 1923 — 15. III. антанта признає Галичину Польщі під умовою, що уведе автономію з 1922 р. (ніколи її не введено).  
" — Східні українські землі проголошують Совіти як федераційну українську республіку.
- 1924 — Смерть Леніна.
- 1925 — Гінденаург президентом Німеччини.
- 1926 — Німеччина вступає до Союзу Народів.
- 1927 — Сталін обіймає владу.
- 1931 — Японія нападає на Китай.
- 1932 — Повстає держава Маньчжурія.
- 1933 — Рузвелт президентом (демокр.)  
" — Гітлер стає канцлером, Німеччина виступає зі Союзу Народів.
- 1934 — СССР вступає до Союзу Народів.  
" — Смерть Гінденаурга, Гітлер обіймає всю владу.
- 1935—36 Італія здобуває Абісинію.
- 1936 — Бенеш стає президентом Чехії.  
" — Німецькі війська обсаджують надреїнські провінції.  
" — Німецько-італійський, німецько-японський пакт антикомінтерн.  
" — Війна в Іспанії.
- 1938 — Німеччина займає Австрію.  
" — Німеччина займає Судети.

- 1939 — 15. III. проголошення самостійності Карпатської України.  
 „ — Німеччина займає Чехію і творить словацьку державу.  
 „ — 1. IX. Німеччина зачинає війну з Польщею.  
 „ — 3. IX. Франція і Англія виповідають війну Німеччині.  
 „ — 17. IX. Совіти займають східні землі Польщі по Буг і Сян і частину Фінляндії.
- 1940 — Квітень — Німеччина займає Данію і Норвегію.  
 „ — 10. V. Німеччина наступає на Голландію, Бельгію і Францію.  
 „ — 10. VI. Італія прилучується до війни.  
 „ — 14. VI. Німці в Паризі.  
 „ — 22. VI. Петен підписує умову про складення зброї.  
 „ — 8. VIII. Початок бомбової війни на Англію (трив. 84 днів).  
 „ — 27. IX. Японія складає з Німеччиною і Італією військовий союз. Японія обсаджує Індохінію.  
 „ — 28. X. Італійці обсаджують Грецію і Альбанію.
- 1941 — Німеччина займає Югославію і Грецію (до 10. 6.)  
 „ — 22. VI. Німеччина починає війну зі Совітами.  
 „ — 7. XII. Японія нападає на «Пірі Гербур». — 11. XII. Німеччина і Японія виновідають війну Злученим Державам Америки.
- 1942 — Війна в Африці, облога Севастополя (345 днів), німці доходять до Кавказу і Сталінграду. Японія займає Сінгапур, Сундайські Острови, Філіпіни, Бірму. Початок аліянтської протиофензиви на Японію. Повітряна офензива на Німеччину.
- 1943 — 2. II. Нім. армія піддається під Сталінградом. Війну підводних човнів аліантів успішно відбивають.  
 „ — 12. V. Кінець африканської кампанії. Протиофензива совітська, в липні займають Совіти Київ.  
 „ — 25. VIII. Упадок Мусоліні, Італія капітулює (4. IX.).
- 1944 — Совітська офензива, заняття Галичини, Угорщини, Балкану.  
 „ — 4. VI. Аліанті зająмають Рим.  
 „ — 6. VI. Аліантські війська висідають на французьких берегах.  
 „ — 15. XII. Остання спроба офензиви німців на Заході в напрямі на Літіх. Протиофензива аліантів на Дал. Сході.
- 1945 — 13. I. Офензива совітів у напрямі на Берлін. — 17. I. Здобуття Варшави, 19. I. Krakova.  
 „ — 4. III. Аліанті досягають до Рену.  
 „ — 21. IV. Ген. Жуків займає Берлін.  
 „ — 24. IV. Аліантські війська стрічаються над Лабою (Торгав).  
 „ — 29. IV. Піддається північна нім. армія.  
 „ — 7. V. Німці капітулюють.  
 „ — 14. VIII. Японія капітулює.
- 1946 — 10. I. Шерше засідання »УНО«, (світове обєднання народів у Льондоні).  
 „ — 4. VII. Філіпіни самостійною республікою.  
 „ — 2. IX. Болгарія республікою (плебісцит). — Італія республікою.
- 1947 — 10. II. Підписано мировий договір з Італією, Румунією, Болгарією, Угорщиною та Фінляндією.

## ЗМІСТ.

### **Нові вікі.**

Що таке нові вікі. Поділ історії нових віків . . . . .	3
<b>Перша доба (1492—1648).</b>	
Географічні відкриття. Відкриття Америки 1492. Христофор Колюмб. Колонізація Америки. Відкриття дороги до Індії. Наслідки географічних відкриттів . . . . .	4—9
Гуманізм-ренесанс. Наука в часі гуманізму. Відродження мистецтва — ренесанс . . . . .	9—15
Великі переміни на грани середніх та нових віків. Сусільні питання Реформації. Німеччина перед виступом Лютера. Мартин Лютер. Карло V (1519—1556). Сойм у Вормсі. Повстання лицарів. Селянські війни (1524—25). Князі. Наука Лютера. Сойм в Авгсбурзі (1530). Війна з протестантами (1546—47). Війни Карла з Францією. Турецькі війни. Поділ габсбурзької монархії. Поширення реформації. Протиреформація. Значення реформації . . . . .	15—19
Еспанія. Повстання в Нідерландах. Війна еспанців з турками. Англія. Франція . . . . .	18—26
Східня Європа. Україна. Гуманізм і реформація на українських землях. Братства. Берестейська унія. Початки козаччини. Дмитро Байда Вишневецький. Січ. Перші війни козаків з Польщею. Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний. Хотинська війна . . . . .	26—30
Московщина. Біла Русь. Польща . . . . .	30—39
Тридцятирічна війна 1618—1648. Причини. Чеська війна 1618—25. Данська війна 1625—1629. Шведська війна 1630—1638. Шведи в Німеччині. Французько-шведська війна 1638—1646. Вестфальський мир 1648. Наслідки тридцятирічної війни . . . . .	39—43
<b>Друга доба (1648—1789).</b>	
Характеристика другої доби. Франція. Людвік XIV (1643—1715). Берестейська унія. Меркантилізм. Війни Людвіка XIV. Голяндія. Франція по еспанській війні . . . . .	50—53
Англійська революція. Карло V (1625—1649). О. Кромвель. Англія республікою (1649—1660). Останні Стюарти. Яків II 1685. Розвій англійської колоніальної держави . . . . .	54—58
Україна. Українські землі перед Хмельницчиною. Богдан Хмельницький. Війна з Польщею (1648). Збараж і Зборів (1649). Третя війна з Польщею. Політика Хмельницького і дальші війни з Польщею. Сойм у Чигирині. Характеристика Хмельницького. Козацька держава. Сусільство . . . . .	58—67
Гетьман Іван Виговський (1657—1659). Петро Дорошенко. Північна війна (1700—1721). Останні гетьмани. Гайдамаччина. Росія. Петро I (1689—1725). Катерина II (1762—1796) . . . . .	67—73
Польща. Занепад Туреччини. Австрія. Марія Тереса (1740—1780) Прусія. Світливий абсолютизм. Реформи Петра II і Фрідріха II. Німеччина. Еспанія. Португалія. Данія. Швеція. Італія. Неаполітанське королівство. Рим. Фльоренція. Венеція. Генуя. Сабавдія Зединені Держави Америки. Розвій культури в нових віках. Україна. Європейське суспільство на передодні революції . . . . .	73—75
	75—80
	80—88

<b>Третя доба (1789—1947).</b>	
Велика французька революція. Франція перед революцією. Генеральні стани (1789—1791). Клуби. Законодавчі збори (1791—1792). Конвент (1792—1795). Директорія (1795—1799) . . . . .	89—96
Перша коаліційна війна (1792—1797). Наполеон Бонапарт. Похід до Єгипту (1798). Друга коаліційна війна (1799—1801). Наполеон цісар Франції (1804—1815). Третя коаліційна війна (1805). Четверта коаліційна війна (1806—1807). Kontinentальна блокада. Національні повстання проти Наполеона. Австро-французька війна (1809—1810). Похід Наполеона на Росію (1812). Біт народів (1813). Поворот Наполеона. Віденський конгрес (1814—1815). Культура Європи в часі революції та Наполеона. Класицизм. Романтизм. Революційні рухи в Європі (Німеччина, Іспанія, Португалія, Італія). Балкані. Греція. Франція по великій революції . . . . .	96—104
Україна в першій половині XIX ст. Козаччина. Таємні товариства. Кирило-методієвське Братство. Здобуття берегів Чорного моря. Західні українські землі. Промислові революції в Англії . . . . .	104—109
Rік 1848. Революція у Франції. Революція в Німеччині. 1848 р. в Австрії. Чехія. Італія. Україна. Європа по 1848 р. Кримська війна (1853—1856). Наполеон III (1849—1870). Обеднання Італії. Обеднання Німеччини. Французько-пруська війна (1870—1871). Балканська війна (1877—1878) . . . . .	109—133
Європейські держави на переломі XIX—XX ст. (Англія. Франція. Німеччина. Австрія. Італія. Ватикан) . . . . .	133—142
Малі держави західної і середньої Європи на переломі XIX і XX ст. (Іспанія. Португалія. Бельгія і Голландія). Цівнічні держави: Швейцарія. Румунія, Греція і Туреччина . . . . .	143—145
Словяні: Україна, Віла Русь, Польща, Чехія, Словаччина, Хорватія, Словінія, Болгарія і Росія . . . . .	145—155
Америка. Канада. Швейцарія і середня Америка. Азія. Японія . . . . .	155—158
Європейська суспільність на переломі XIX і XX ст. Винаходи. Капіталізм. Суспільне питання. Національне питання. Політичне життя. Наука. Мистецтво . . . . .	158—169
Італійсько-турецька і четверта балканська війна (1912—1913). Перед першою світовою війною. Перша світова війна (1914—1918). Rік 1914—1915. Туреччина. Італія. Rік 1916. Rік 1917. Rік 1918. Версайський конгрес 1919. Австрія . . . . .	169—175
Хронологічний перегляд подій 1918—1945 . . . . .	176—177
Зміст . . . . .	178—180

## Справлення друкарських помилок:

стор.	рядок	надруковано	має бути
17	12	утрій	устрій
21	13	їхне	їхне
21	13	духові	духовні
23	3	Авгабурзі	Авгсбурзі
28	5	північний Нью-Йорк	теперішній Нью-Йорк
29	18	Африці	Америці
45	10	за просили	запросили
62	9	Шимоша	Тимоша
76	12	їхню	його
101	13	дух	рух
108	17	ійшли	йшли
132	22	трьох	трьох
140	18	автономний	автономістичний
144	19	зробило	зробили
152	16	як на	на
153	15	створти	створити
154	6	де	це
154	15	англійськими	англійськими
154	7	її	його
155	19	ближчими	ближчими
156	10	півд.	півн.
157	10	Півдenna	Південnoї
157	3	належить	належать
158	14	де	до
158	9	часом	з часом
160	18	Лібік	Лібіх
160	5	і далі	і чимдалі

